

REVISTA DE ISTORIE MILITARĂ

Publicația este editată de Ministerul Apărării Naționale, prin Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară, membru al Consorțiului Academiiilor de Apărare și Institutelor pentru Studii de Securitate din cadrul Parteneriatului pentru Pace, coordonator național al Proiectului de Istorie Paralelă: NATO – Tratatul de la Varșovia

COLEGIUL DE REDACȚIE

- General-maior (r) dr. MIHAIL E. IONESCU, directorul Institutului pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară
- Academician DINU C. GIURESCU, Academia Română
- Dr. JAN HOFFENAAR, Președintele Comisiei Olandeze de Istorie Militară
- Prof. univ. dr. DENNIS DELETTANT, London University
- Colonel (r) dr. PETRE OTU, directorul științific al Institutului pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară
- Prof. univ. dr. MIHAI RETEGAN, Universitatea București
- IULIAN FOTA, consilier prezidențial
- Dr. SERGIU IOSIPESCU, cc. șt., Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară
- Prof. univ. dr. ALESANDRU DUȚU, Universitatea „Spiru Haret”
- Prof. univ. dr. MARIA GEORGESCU, Universitatea Pitești
- Comandor (r) GHEORGHE VARTIC

SUMAR

• Studii pontice

- SERGIU IOSIPESCU – Închiderea Mării Negre sub otomani (II) 1
- MIRCEA SOREANU – Fortificații și porturi otomane la Marea Neagră 12

• Istorie militară și lingvistică

- Dr. CRISTIAN MIHAIL – Influența limbajului militar (daco-) roman asupra limbii române (I) 21

• Originile Europei și ale națiunilor ei

- ALEXANDRU MADGEARU – Un efemer regat gepidic în Transilvania 27
- FLORIAN DUMITRU SOPORAN – Solidarități etnice în Ungaria medievală: apărarea patriei și apărarea creștinătății în prima jumătate a secolului al XV-lea 38

• Istorie modernă și contemporană

- General-maior (r) dr. MIHAIL E. IONESCU, CARMEN RIJNOVEANU
– Arhitectura păcii după un război hegemonic. Congresul de la Viena (1815) și căderea Zidului Berlinului (1989): privire comparativă 58
- General-maior (r) dr. MIHAIL E. IONESCU – Interviu cu ambasadorul Ion Diaconu 68
- M. MIHĂILESCU, RALUCA IOSIPESCU – Fortul 13 Jilava 74
- DOSOFTEI JITARU – Mănăstirea Cetățuia, o fortăreață a voievozilor Moldovei și un bastion al credinței ortodoxe 92

• Istoria învățământului militar

- PETRE OTU, MARIA GEORGESCU – Pregătirea ofițerilor români în Germania și Austro-Ungaria. Convenția din anul 1898 100

• Documente ale istoriei recente

- Comisia Cojocarul – Raportul Comisiei pentru studierea și aprecierea regimului comunist totalitar din Republica Moldova 107

• Recenzii. Note de lectură

- *End of Empires. Challenge to Security and Statehood in Flux*, ed. Harold E. Raugh, Jr., Sergiu Iosipescu, Carmen Rijnoveanu, Editura Militară, 2010 – CERASELA MOLDOVEANU 116
- General-maior (r) dr. Mihail E. Ionescu, *Romania orientală. 160 de ani (1848-2009)*, Editura Militară, 2009 – ALEXANDRU MADGEARU 118
- Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni*. București, Editura Enciclopedică, 2008, (Colecția „Biblioteca Enciclopedică de istorie a României”) – ALEXANDRU MADGEARU 120
- Ioan Aurel Pop, Sorin Șipoș, *Silviu Dragomir și dosarul Diplomei Cavalerilor Ioaniți*, Cluj-Napoca – SERGIU IOSIPESCU 122
- Anonymus, *The Deeds of the Hungarians*, editată, tradusă și adnotată de Martyn Rady și László Veszprémy – ALEXANDRU MADGEARU 126

• Revista a fost inclusă în baza de date a Consiliului Național al Cercetării Științifice în Învățământul Superior, fiind evaluată la categoria „B”.

• Poziția revistei în lista-catalog a publicațiilor este la numărul 5017

ISSN 1220-5710

CONTENTS

• Pontic Studies (Black Sea Studies)	
– The Closing of the Black Sea under the Ottomans (II) – <i>SERGIU IOSIPESCU</i>	1
– Fortifications and Ottoman Ports at the Black Sea – <i>MIRCEA SOREANU</i>	12
• Military History and Linguistics	
– The Influence of the (Dacian-) Roman Military Language over the Romanian Language (I) – <i>Dr. CRISTIAN MIHAIL</i>	21
• The Origins of Europe and of its Nations	
– An Ephemeral Gepidic Kingdom in Transylvania – <i>ALEXANDRU MADGEARU</i>	27
– Ethnic Solidarities in Medieval Hungary: Defending the Fatherland and Christianity During the First Half of the 15 th Century – <i>FLORIAN DUMITRU SOPORAN</i>	38
• Modern and Contemporary History	
– Peace Architecture After the Hegemonic War: A Comparative Survey of the 1815 Congress of Vienna and the post-1989 Fall of the Berlin Wall – <i>Major General (ret.) MIHAIL E. IONESCU, CARMEN RIJNOVEANU</i> ...	58
– Interview with Ambassador Ion Diaconu – <i>Major General (ret.) MIHAIL E. IONESCU</i>	68
– Fort no. 13, Jilava – <i>M. MIHĂILESCU, RALUCA IOSIPESCU</i>	74
– Cetățuia Monastery, Fortress of Moldavia's Voivodes and Bastion of the Orthodox Faith – <i>DOSOFTEI JITARU</i>	92
• History of Military Education	
– The Preparation of the Romanian Officers in Germany and Austro-Hungary. The Convention of 1898 – <i>PETRE OTU, MARIA GEORGESCU</i>	100
• Documents of Recent History	
– The Report of the Commission for Studying and Assessing the Totalitarian Communist Regime from the Republic of Moldova – <i>COJOCARU COMMISSION</i>	107
• Reviews	
– End of Empires. Challenge to Security and Statehood in Flux, ed. Harold E. Raugh, Jr., Sergiu Iosipescu, Carmen Rijnoveanu, Editura Militară, 2010 – <i>CERASELA MOLDOVEANU</i>	116
– Major General (ret.) Mihail E. Ionescu, <i>Romania orientală. 160 de ani (1848-2009)</i> , Editura Militară, 2009 – <i>ALEXANDRU MADGEARU</i>	118
– Viorel Achim, <i>Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni</i> , Bucharest: Editura Enciclopedică, 2008, (Collection "Biblioteca Enciclopedică de istorie a României") – <i>ALEXANDRU MADGEARU</i>	120
– Ioan Aurel Pop, Sorin Șipoș, <i>Silviu Dragomir și dosarul Diplomei Cavalerilor Ioaniți</i> , Cluj-Napoca, 2009, – <i>SERGIU IOSIPESCU</i>	122
– Anonymus, Notary of King Béla, <i>The Deeds of the Hungarians</i> . Edited, translated and annotated by Martyn Rady and László Veszprémy / Master Roger's <i>Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars</i> . Translated and annotated by János M. Bak and Martyn Rady. General editor: János M. Bak, Central European University Press, Budapest, 2010 – <i>ALEXANDRU MADGEARU</i>	126

• **Responsabil de număr: SERGIU IOSIPESCU**
• **ALEXANDRU VOICU, corector** • **MARIANA BĂHNĂREANU, culegere computerizată**
• **ADRIAN PANDEA, coperta, ELENA LEMNARU, tehnoredactare computerizată**

Adresa redacției: strada Constantin Mille nr. 6, cod 010142, București, sector 1,
telefon: 0213157827, telefax: 004021-3137955
www.mapn.ro/diepa/ispaim

Tiparul executat la Centrul Tehnic Editorial al Armatei sub comanda nr. 0000/2010
B 136/02.02.2011

ÎNCHIDEREA MĂRII NEGRE SUB OTOMANI (II)*

SERGIU IOSIPESCU

Abstract

The second part of the study concerning the closing of the Black Sea under the Ottomans presents mainly a memoir of Charles Gavier chevalier of Vergennes, a synthesis of the question of French navigation North to Bosphorus at the middle of 18th century.

The memoir, conserved in the archives of Ministère des Affaires Etrangères in Paris, was elaborated in 1767 during the embassy of de Vergennes at the Ottoman Porte (1755-1768) and it revealed the conditions of navigation in the Black Sea concluding in the complete closing of this sea to the other ships than bearing the flag of the Grand Turk.

This situation is illustrated also by the coins discoveries during the archaeological researches of the author and his collaborators at Qaraharman (today Vadu, department of Constantza). Indeed a small hoard found in the castle of Qaraharman contains only Ottoman coins from the time of sultan Ahmed III (1703-1730). The disappearance of foreign coins and the predominance of the Ottomans currencies of a lesser value is another sign of the closing of Black Sea to the European navigation in the first half of the 18th century.

Keywords: *Black Sea, French navigation, Ottoman Porte, French embassy in Constantinople, Qaraharman castle, Charles Gravier de Vergennes*

Îndelungatul război ce a urmat dezastrului militar otoman de la asediul Vienei (1683) a pecetluit și soarta navigației în Marea Neagră. Confruntat cu inamici pe întreaga sa frontieră europeană, depinzând pentru o mare parte din aprovizionările sale și de transporturile de trupe și muniții tocmai de această mare, Poarta a înțeles să-și rezerve în mod exclusiv navigația pontică. Continuarea războiului împotriva sa de către marele ducat al Moscovei și obținerea de acesta a Azaq-ului și implicat a accesului la Marea de Azov nu au făcut decât să sporească măsurile Porții de control a închiderii Mării Negre. Deși înfrângerea catastro-

fală a marelui-duce moscovit Petru I și a armatei sale lângă Stănilești pe Prut și tratatul încheiat aici și confirmat la Constantinopol în 1712 lichidau prezența rusă în nordul Mării de Azov, măsurile adoptate de Divanul otoman încă de la 1684 pentru închiderea practic a navigației sub pavilion străin în Marea Neagră nu au fost relaxate.

•
În Arhivele Ministerului Afacerilor Străine de la Paris în dosarele Turcia se află și un *Mémoire sur le Commerce de la mer Noire*, manuscris

* Studiul dezvoltă comunicarea prezentată, în 2008, în cadrul Programului „Marea Neagră” de la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”.

redactat la 29 ianuarie 1767 la Constantinopol și semnat de Vergennes.

Cavalerul de Vergennes nu este altul decât viitorul și celebrul ministru al Afacerilor Străine al Franței din anii 1774-1787 sub regele Louis al XVI-lea¹. Născut la 29 decembrie 1719 la Dijon într-o familie de nobleță recentă, datorându-și ascensiunea funcțiilor publice în finanțele regatului, Charles Gravier cavalier de Vergennes și-a făcut studiile la iezuiții din Dijon, apoi la Facultatea de drept. A intrat în diplomatie prin unchiul său mare, Théodore de Chavigny, ambasador al regelui Franței, între altele la Lisabona (1740) și la München (1743), ceea ce a determinat orientarea de mai târziu a marelui ministru în raporturile cu Marea Britanie – atotputernică în Portugalia – și cu Sfântul Imperiu Romano-German. După primele sale funcții în diplomatie, reușite, la curțile marelui elector de Tryer și Hanovrei (1751-1754), cavalerul de Vergennes a fost propulsat la Constantinopol, mai întâi ca ministru (1754) apoi ca ambasador, succedând contelui des Alleurs, decedat intempestiv la postul său².

Misiunea sa la Poartă avea să-l introducă în politica Levantului, spre a discerne apetiturile Rusiei și ale Habsburgilor, ca și însemnătatea păstrării imperiului sultanilor pentru apărarea și dezvoltarea intereselor Franței în Orient. I-a marcat și viața personală pentru că de la Pera își va lua soția, tânăra văduvă a lui Francesco Testa³, din cunoscuta familie de dragomani, fiica lui Henri du Vivier, un francez savoiard cu afaceri în Levant. Astfel încât viitorul dirigitor al politicii franceze va rămâne pentru totdeauna atent la chestiunile Mediteranei orientale și ale Mării Negre. Mai mult, prin postul de ambasador la Stockholm (1771-1774) – unde a avut de susținut, cu aceleași bune rezultate, partida aristocratică a „Pălăriilor”, anti-rusă⁴ – a constatat conexiunea afacerilor Suediei, Poloniei, Hanatului tătăresc al Crimeei, Principatelor române și Imperiului Otoman, precum și rolul Mării Negre în corelarea și susținerea acestor puteri.

•

Misiunea cavalerului de Vergennes la Poartă⁵ survenea în împrejurările morții, în decembrie 1754, a sultanului Mahmud I și a urcării pe tron a

fratelui acestuia, Osman al III-lea, dar și a iminenței războiului anglo-francez, ce impunea prezența pe malurile Bosforului a unui reprezentant capabil al regelui. Încă o rațiune de ordin foarte special impusese graba trimiterii tânărului, dar foarte capabilului diplomat: contesa des Alleurs, născută prințesa Frederica Constanța Lubomirska, era mai presus de orice un mare patriot polonez și la Versailles existau mari suspiciuni ca nu cumva corespondența secretă, mai ales *le secret du roi*, să nu fie divulgată⁶. Era oare acesta un prim semn al răsturnării alianțelor Franței? Totuși, în suita noului reprezentant al Franței se afla și „brigadierul” de Tott împreună cu fiul său, ceea ce sugera menținerea în sfera de interese a Curții de la Versailles a Transilvaniei și Ungariei, a Principatelor române, într-un sens, evident, opus Casei de Habsburg-Lorena.

Odată cu instalarea marelui vizir și remiterea notificărilor noii domnii, reprezentantul Franței primise asigurarea respectării integrale a capitulațiilor⁷. Cavalerul de Vergennes însuși avea să sosească la Constantinopol abia în mai 1755, după o lungă călătorie pe mare. În audiența la marele vizir, la 31 mai, noul *elciu* (ambasador) al Franței a primit asigurarea respectării integrale a capitulațiilor pentru supușii „padișahului” Franței, după cum raporta la Versailles cavalerul de Vergennes cele ce înțelesese din confuza traducere italiană a dragomanului Porții⁸.

Cavalerul de Vergennes fusese autorizat de regele Louis al XV-lea să utilizeze un milion și mai bine pentru ca Poarta, cu forțele ei militare, și aliații tradiționali, printr-o presiune permanentă să descurajeze orice încercare de declanșare a unui război continental, eliberând astfel Franța de povara sa pentru suprema contestare oceanică și colonială împotriva Marii Britanii⁹.

Nu trecuse nicio lună de la instalarea sa și cavalerul de Vergennes stabilise deja o corespondență regulată cu principii Moldovei și Țării Românești, cunosători ai secretelor Divanului și extrem de bine informați despre situația la fronturile nordice ale împărăției otomane¹⁰.

Printre primele acțiuni ale noului ministru francez la Poartă a fost și stabilirea unui foarte discret contact cu gruparea vechilor exilați maghiari la Poartă din jurul familiei Rákóczi de la Rodosto, ajunsă acum sub conducerea bătrânului conte Csáki¹¹. Nu

fusese scăpată din vedere nici Curtea hanului de la Baqcisaray, unde fusese acreditat consul foarte priceputul Charles de Peyssonnel fiul.

Marea Neagră și istmul ponto-baltic își dovedeau astfel însemnătatea pentru marea politică a Europei și influențau geopolitica oceanică.

Totodată, așa cum remarca ministrul francez într-o depeșă din august 1755, Marea Neagră asigura Imperiului Otoman toate materiile prime necesare flotei sale¹².

Amploarea acțiunii la Constantinopol, sagacitatea rapoartelor ministrului francez, și nu mai puțin gravitatea poziției internaționale a Franței, ale cărei nave de comerț și colonii erau deja victimele agresiunii engleze, au determinat pe regele Louis al XV-lea să-l numească pe cavalerul de Vergennes ambasadorul său la Poartă (decembrie 1755). Noua sa poziție era cu atât mai importantă cu cât marea vizir era fostul ambasador al sultanului în Franța, Mehmed Sayd pașa. Semnificativ pentru efectul dezvăluirilor reprezentantului francez la Poartă, sultanul i-a solicitat o hartă a Rusiei spre a avea o cât mai bună înțelegere a politicii și expansiunii acesteia.

Răsturnarea la 1 mai 1756 a alianțelor Franței prin tratatul cu împărăteasa-regină Maria Tereza a pus ambasada cavalerului de Vergennes într-o situație dintre cele mai grele. Ea avea să se înrăutățească încă și mai mult odată cu depeșa din 27 iunie 1756 a Ministerului Afacerilor Străine al Franței către ambasada sa de la Constantinopol, prin care i se comunica stabilirea relațiilor de prietenie cu Rusia țarinei Elisabeta, transformate curând într-o alianță militară.

Astfel că pe aproape toată durata Războiului de 7 ani (1756-1763), efortul ambasadorului francez la Poartă s-a îndreptat precumpănitor spre disuadarea sultanului și Divanului de a ataca Sfântul Imperiu Romano-German la presantele apeluri și insinuări ale regelui Prusiei Frederic al II-lea și ale ambasadorului englez.

Totodată, din anul 1757 se angajase și o dispută între ortodocși și catolici pentru locurile Sfinte, ceea ce complica și mai mult relațiile cavalerului de Vergennes cu Poarta.

În primăvara anului 1760, ambasadorul francez avea să încerce, fără succes, salvarea lui Linchou, omul de încredere al principelui Moldovei, acuzat de trădare și executat sub ochii sultanului¹³.

Anul următor, capturarea prin surprindere de prizonierii creștini a navei amiral a sultanului și refugiarea acesteia în Malta fusese pe cale să provoace nu numai o expediție a flotei otomane împotriva insulei, ci și o ruptură cu Franța, acuzată de protecția cavalerilor. Răscumpărarea navei amiral de regele Louis al XV-lea și repatrierea sa – ca un gest de prietenie către sultan – nu au împiedicat încheierea unui tratat între Imperiul Otoman și Prusia, prin bunele oficii ale ambasadei engleze (aprilie 1761).

În același timp diplomat și curtean, ambasadorul francez la Poartă nu pregeta în a satisface dorința doamnei marchize de Pompadour de a avea câteva fiole din unguentul de Mecca, dar în coletul expedit expres nu scăpa prilejul de a trimite pentru colecția de istorie naturală de la Jardin du Roi și o parte din mandibula unui pește monstruos, de mărimea unei galere, eșuat pe Tine¹⁴.

Schimbarea de front a Imperiului Rusiei odată cu moartea țarinei Elisabeta și ascensiunea lui Petru al III-lea s-a consumat în vara anului 1762, odată cu tratatul de alianță încheiat cu Prusia. Astfel, perspectiva unui atac conjugat prusiano-otomano-rus asupra posesiunilor împărătesei Maria Tereza absorbea diplomația franceză și în primul rând pe cavalerul de Vergennes la Constantinopol.

Dar, epuizate de război, Franța și Marea Britanie au decis la începutul anului 1763 să negocieze pacea. Încheiat la Paris, spre a îndulci înfrângerea, tratatul nu făcea decât să sancționeze supremația mondială engleză.

În octombrie același an, regele Franței înfățișa ambasadorului său la Poartă direcțiile generale ale politicii sale în relațiile cu Imperiul Otoman, prevăzând planurile ruso-prusiene de împărțire a Poloniei¹⁵.

Alegerea la 6 septembrie 1764, sub amenințarea trupelor ruse, a lui Stanislaw Poniatowski ca rege al Poloniei, a produs așteptatul reviriment al Porții Otomane. Din această vreme, disensiunile dintre imperiile otoman și rus nu au făcut decât să crească, pentru sultan și Divanul său evenimentele din Polonia fiind o amenințare directă. De altfel, odată cu revenirea sa la Ministerul Afacerilor Străine, ducele de Choiseul puneu ambasadorului francez la Poartă obiectivul susținerii acestui curs, declanșarea războiului otomano-rus putând avea efectele cele mai însemnate în modificarea echili-

■ **Antoine de Favray, cavalerul de Vergennes în costum oriental**

brului european controlat de Curțile de la Sankt-Petersburg și Berlin¹⁶. Deja în corespondența sa cu ambasada franceză de la Constantinopol, ducele de Choiseul intuia apropiata „cointeresare” de către puterile nordice a Curții de la Viena în obținerea unor noi teritorii în detrimentul Imperiului Otoman, între care și Valahia, trupele austriace și ruse dându-și mâna peste Transilvania și Moldova¹⁷.

Arestarea în iarna 1767/1768 a dragomanului consulatului francez de la Alexandria, Roboly, sub cuvântul speculei cu grâne, pusese din nou chestiunea respectării capitulațiilor, fără a i se putea da vreo soluție. Asemeni și acelei a apartenenței Locurilor Sfinte. Prestigiul Franței era cu mult prea scăzut pentru ca o atitudine energică să-și poată face efectul.

La 25 aprilie 1768, regele Louis al XV-lea înlocuia din funcția de ambasador al său la Poartă pe cavalerul de Vergennes cu cavalerul de Saint-Priest. Căsătoria, neautorizată, a cavalerul de Vergennes la Constantinopol fusese, aparent, cauza pentru dizgrația credinciosului diplomat. Dar cavalerul de Vergennes încă nu părăsise Constantinopolul, când, la 6 octombrie 1768, exasperat de prelungirea ocupației ruse în Polonia, sultanul declarase război țarinei. Într-o apreciabilă măsură, conflictul era rezultatul insistenței fostului ambasador francez de a lumina Poarta asupra afacerilor europene și a politicii țarinei

Ecaterina a II-a. Nesperata răsturnare a situației a readus și favoarea cavalerului de Vergennes la Curtea regelui Louis al XV-lea.

•

Misiunea la Poartă a cavalerului de Vergennes a avut și un deosebit rol pentru cunoașterea istoriei românilor. Cartea colaboratorului său apropiat, consulul de la Baqçisaray, Candia și Smyrna, Claude-Charles de Peyssonnel (1727-1790) – *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité le bord du Danube & du Pont Euxin*, À Paris, Chez N.M. Tillard (1765) cuprindea un prim excurs de istorie critică a românilor, alcătuită după variate surse, inclusiv manuscrise de cronici românești adunate de familia Peyssonnel, precum și din cunoașterea directă a principatelor, parcurse de diplomatul francez în cursul misiunilor sale¹⁸.

•

Între marile acțiuni diplomatice ale cavalerului de Vergennes în ambasada sa la Constantinopol din anii 1755-1768 chestiunea navigației pe Marea Neagră se dezvăluie prin amintitul *Mémoire sur le Commerce de la mer Noire* din Arhivele Ministerului Afacerilor Străine de la Paris. El se afla desigur în ultimul dintre volumele corespondenței ambasadei sale și adnotarea inițială referitoare la corespondența politică – Rusia reflectă corelarea acțiunii celor două misiuni franceze.

Încât privesc discuțiile cu reprezentanții Porții referitoare la capitulațiile acordate Franței de sultan, cavalerul de Vergennes făcea de obicei apel la acelea din 1604, 1673 și 1740¹⁹.

Ultimele capitulații, acordate Franței la 28 mai 1740, consecință a tratatului de la Belgrad negociat atât de avantajos pentru Poartă de ambasadorul francez, marchizul de Villeneuve, prevedea la articolul 59 următoarele: „Dacă neguțătorii francezi vor voi să transporte, în timp de pace, pe uscat sau pe mare, ca și pe râurile Dunărea și Tanais²⁰, mărfuri neprohibitice din statele imperiului meu în statele Moscoviei, Rusiei sau altor țări, ori să aducă marfă în statele mele, de îndată ce vor plăti vama și alte datorii, oricare ar fi ele, precum plătesc și alte nații frânce când fac negoț, nu li se va pune, fără temei,

▪ **Petrus Vesconte, Marea Neagră (detaliu), 1318**

nici o piedică”²¹. Implicitul drept de navigație sub pavilion francez pe Marea Neagră ce se acorda acum **pentru prima oară** – el neaflându-se în capitulațiile acordate regelui prea-creștin la 1569, 1604 și 1673 – era similar celui ce figura deja în ultimele capitulații pentru Anglia de la 1675²², sau Statele Generale ale Țărilor de Jos de la 1680²³.

În memoriul său de la 29 ianuarie 1767 cavalerul de Vergennes arată dintru început că articolul 59 al capitulațiilor obținute în 1740 dă fără echivoc francezilor dreptul de face comerț în Marea Neagră și prin acestea cu Moscovia și statele limitrofe, fără a se menționa însă că sub propriul pavilion. Cum însă prin articolul 83 al aceluiași capitulații se specifica expres că francezii se vor bucura de toate drepturile acordate celorlalte națiuni francești, era de la sine înțeles că se putea pretinde navigația sub pavilionul Franței în Marea Neagră, așa cum prevăzuseră în mod expres olandezii în capitulația lor²⁴. Dar, ceea ce ambasadorul francez remarca, olandezii *nu au putut sau nu au voit încă să pună în aplicare acest drept*.

Cavalerul de Vergennes consemna cazul, survenit în vremea războiului de la 1736-1739 când, pentru transporturi urgente de muniții, Poarta ar fi voit să facă apel la o navă franceză promițând acordarea dreptului de navigație a pavilionului acestei țări în Marea Neagră, fapt de care însă de Vergennes se îndoia.

Pentru ambasadorul Franței, cauza principală a opoziției Porții la exercitarea acestui drept de către orice națiune era de a nu crea un precedent de care Rusia s-ar fi putut folosi pentru introducerea navelor sale în Marea Neagră.

În ceea ce priveau condițiile navigației în Marea Neagră – pentru o bună parte a anului nefavorabile, cu brume și uragane frecvente, lipsită de porturi bune –, ele nu constituiau o opreliște pentru navele franceze, mai bine construite, armate și conduse, superioare prin posibilitățile de deplasare cu vântul din travers și de a se pune la capă.

Totuși, popoarele riverane mării, „barbare și feroce”, trăgându-și întreaga subzistență doar din aceasta, nu puteau accepta să împartă cu alții navigația pontică, și revolta lor era mereu temută la Poartă. Astfel, chiar dacă dreptul de navigație sub pavilion franc ar fi fost pus în aplicare, reacțiile localnicilor erau de temut și autoritățile otomane provinciale neputincioase.

Dar Franța putea deschide un comerț pe Marea Neagră și cu statele și ținuturile riverane folosindu-se

▪ **J. N. Bellin, La mer Noire, 1773, (detaliu)**

▪ **Monedă de 30 de parale
de la sultanul Ahmed al III-lea**

de navele unor patroni turci sau greci, așa cum făceau de altfel rușii. Și aceasta cu atât mai mult cu cât pentru adâncimile mici din Marea de Azov, navele locale cu fund plat erau indispensabile. Oricum, la navele utilizate se puteau angaja piloți capabili.

Ambasadorul francez atrăgea însă atenția asupra articolelor prohibite la comerț de către Poartă, fie din rațiuni militare, fie din nevoile de aprovizionare a Constantinoplei. La acest din urmă capitol se înscriau: grânele și legumele, seul, grăsimile, lemnul de construcție sau de greement, fierul, cuprul, cânepa și silitra (azotatul de potasiu). Astfel că ar mai fi rămas la comerț lâna, de calitate inferioară, pieile de vite și ceara, ceea ce îi părea insuficient pentru un mare negoț, cu atât mai mult cu cât produsele franceze nu și-ar fi găsit o desfacere în bazinul pontic, dată fiind sărăcia locuitorilor.

Totuși, trecând peste articolele prohibite s-ar fi putut deschide un comerț vast și profitabil cu Rusia, vinurile, alcoolurile, uleiul de măsline, postavul și mătăsurile franceze găsindu-și un bun debușeu pe piața acesteia. În schimb, din provinciile meridionale ale Rusiei se puteau aduce lemn de construcție, de

▪ **Zolta emisă
de sultanul Ahmed al III-lea**

catarge, fier, rășină, gudron, cânepă, cărnuri sărate, grâne, seu, miere, ceară și tutun. Toate acestea însă nu puteau trece de Constantinopol spre Apusul Europei, cu toate insistențele făcute la Poartă. Numai cafeaua era adusă prin Mediterana la Constantinopol, fiind considerată un produs de primă necesitate în imperiul sultanilor. Și ceara era admisă la tranzit, plătindu-se ceva peste vamă. Cât privea tutunul se stabilise un monopol în imperiu, similar celui existent, de altfel, și în Franța.

Neguțătorii francezi nu s-ar fi prevalat integral de prevederile capitulațiilor în ceea ce priveau taxele, întrucât hanul tătarilor, controlând intrarea în Marea de Azov, impunea și el o vamă. Oricum însă grație celor acordate la 1740 se spera cel mai bun tratament vamal.

Negocierile Rusiei pentru deschiderea comerțului ei prin Marea Neagră s-au lovit însă de totală neîncredere și opoziție a turcilor și aici cavalerul de Vergennes trasează o adevărată schiță geopolitică:

„Rusia le este [otomanilor] dușmanul natural, și progresele ei le sunt cele mai suspecte.

Dacă celelalte puteri vecine nu ar putea să-și propună decât dezmembrarea Imperiului otoman și de a-l vătăma la frontiere, Rusia îi voiește centrul, și pentru a ajunge la acest capăt, de pe vremea lui Petru I toate planurile ei au avut ca obiectiv constant crearea unei baze solide la Marea Neagră. Din clipa în care steagul acestei puteri se va împlânta acolo, reședința Marelui Senior la Constantinopol nu va mai fi decât vremelnică”.

Revelator pentru amploarea comerțului Franței Vechiului Regim în Levant, ambasadorul francez, cavalerul de Vergennes, socotea că acesta va domina și va avea primul de câștigat în deschiderea Mării Negre, Veneția nemaifiind capabilă de o acțiune de anvergură.

Memoriul francez este astfel semnificativ pentru etapa de închidere a Mării Negre de după 1684: chiar fără a anula vechile capitulații ca și pe cele recente, Poarta reușise să descurajeze cu totul navigația sub pavilion străin la nord de Strâmători.

Descoperirile arheologice de la Qaraharman, astăzi satul Vadu, comuna Corbu, județul Constanța, deja invocate în acest studiu, sunt pilduitoare și

pentru această etapă. Într-una dintre casetele de la sudul secțiunii magistrale (est-vest) prin piața castelului s-au descoperit în anul 1989²⁵ pe podeaua unei locuințe rămășițele unei pungii de piele cu baierile strânse cu o sfoară de mătase în interiorul căreia se aflau circa nouăzeci de monede și fragmente de monede. Stratigrafic și după celelalte artefacte descoperite, punga de bani fusese îngropată în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Ea conținea zoltale și onluci²⁶, monede otomane de argint sau bilon, primele influențate de tipul talerilor germani („alaman taler”), dar repede devalorizate spre a nu mai face în vremea lui Abdul-Hamid I decât 30 de parale. Cei din punga de la Qaraharman, din cupru argintat, par a fi chiar falsuri oficiale²⁷ din vremea lui Ahmed al III-lea (1703-1730) și indică declinul economic pontic al imperiului în epoca Lalelelor.

Compararea acestui mic tezaur din primele decenii ale secolului al XVIII-lea cu acela îngropat curând după 1684²⁸ este revelatoare pentru efectele monetare ale închiderii Mării Negre.

În locul țechinilor și ducaților de la Venetia și din statele bazinul Dunării Sfântului Imperiu Romano-German și din Țările de Jos, a talerilor spanioli, germani și olandezi, peisajul monetar devine tern, finei monede de aur și argint din secolele XVI-XVII luându-i locul argintul măsluit la Qostantiniye (Constantinopol) sub Ahmed al III-lea. Marele comerț internațional ocolea acum Marea Neagră.

Memoriul lui Charles Gravier cavalier de Vergennes dezvăluia cauzele, fiind astfel prima punere în ecuație geopolitică a chestiunii Mării Negre în secolul al XVIII-lea.

•

Închiderea Mării Negre după 1684 a avut și o spectaculoasă urmare științifică: involuția cartografiei pontice. Părăsite de vechii corăbieri italieni, – maeștri ai compasului (busolei), și loch-ului, ai cunoașterii direcției curenților și ai navigației în volte –, țărmurile pontice nu au mai fost observate atent și cartografiate. De altfel și noua metodă de ridicare cu sextantul a planurilor și hărților constituia o revoluție aflată abia la început.

Astfel încât compararea hărților portulanice italiene ale Mării Negre din secolul al XIV-lea cu

▪ **J. Bellin, La mer Noire, (1772)**

producțiile cartografiei occidentale din veacul al XVIII-lea este cu totul descurajantă în privința acestora din urmă.

Cel mai celebru dintre cartografi francezi ai vremii, Jacques-Nicolas Bellin (1703-1772), hidrograf al Marinei și autor al unor opere celebre la vremea lor – *Le Neptune François* (1753), *L’Hydrographie Française* (1756), *Petit Atlas Maritime* (1765) – a elaborat și hărți ale Mării Negre. Astfel, *Essai historique sur le commerce et la navigation de la mer Noire*, un volum în 8°, are anexată și o hartă pontică datorată lui Jacques Nicolas Bellin. *O Carte réduite de la mer Noire dressée pour le service des vaisseaux du roy par ordre de M. de Boynes, secrétaire d’état ayant le département de la marine*, par le Seigneur Bellin, Croisey sculpteur, apărută în 1772, spre a fi o continuare la *Hydrographie Française* nu numai că prezintă o deformare a conturului general al mării dar, de pildă, pentru țărmurile vest-pontice conține erori flagrante. Lacurile Razim-Sinoe sunt înlocuite cu un «golphe de Baba» pe țărmul nord-vestic al căruia se află «Kostanza». Lacul Karasu se varsă în Dunăre, dar se prelungeste printr-un canal și până la Marea Neagră, cu o gură aparte de deltă, «bouche de Kara Kirmen», constituindu-se astfel într-un braț sudic, transdobrogean al Dunării. Această erezie, ca și alte anomalii ale hărții au indus în eroare pe cercetătorii actuali ai Dobrogei medievale și moderne²⁹. Atât insula Șerpilor, cât și capul Caliacra sunt cu mult mai mari decât în realitate, ori ele constituiau reperele sigure și bine-cunoscute ale navigației pontice.

Dar hărțile pontice ale lui Jacques Nicolas Bellin ca și ale altor autori contemporani lui nu erau decât transpunerea pe un cadru geo-

grafic foarte aproximativ a unor reminiscențe antice și relatări de călătorie puțin respectuoase de coordonatele geografice și lipsite de măsurători precise.

•

Este remarcabil că războiul otomano-rus pentru care cavalerul de Vergennes își epuizase mijloacele diplomatice la Poartă avea să aibă prin pacea de Kuciuk Kainardji (1774) urmarea, nesperată, a deschiderii navigației Mării Negre sub pavilion străin. O dovadă a interesului pentru navigația pontică este succesul imediat al unor opusculi, precum aceea a fostului consul în Levant și vechi colaborator al cavalerului de Vergennes, Claude-Charles de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la mer Noire* (1787) sau aceea, de compilație, a piacentinului Vincenzo Antonio Formaleoni, *Storia filosofica e politica della navigazione, del commercio e delle colonie degli antichi nel mar Nero* (1788), tradusă atunci, aproape imediat, în franceză și italiană.

Dar pacea de la 1774 nu a însemnat pentru Marea Neagră trecerea imediată de la statutul de *mare clausum* la acela de *mare apertum*, închiderea otomană a bazinului pontic continuând să-și manifeste arcanele încă mai bine de o jumătate de secol. Ceea ce, de bună seamă, impune un studiu special.

*
* *

Anexă³⁰

«Archives Ministère des Affaires Etrangères.
Correspondance Politique Russie, 7
À la lettre de Monsieur de Vergennes
du 29 Janvier 1767

Mémoire sur le Commerce de la mer Noire

Il est convenu par l'article 59 des Capitulations entre la France et l'Empire Ottoman que si les marchands françois veulent porter en tems de paix des marchandises non prohibées des Etats de Turquie par mer et par terre de même que par les navires du Danube ou du Tanaïs dans les Etats de

Moscovie et autres et en apporter en Turquie des qu'il auront païé la douanne et les autres droits quelqu'ils soient comme le paient les autres nations franques lorsqu'ils feront ce commerce, il ne leur sera fait sans raison aucune opposition. Cet article qui donne incontestablement aux françois le droit de trafiquer dans la mer Noire et par cette mer dans les Etats de Moscovie et autres &c ne leur donne pas celui d'y faire naviguer leur pavillon. Cependant comme il a été pourvu par l'article 83 que les françois jouiront de tous les privilèges et honneurs accordés aux autres nations franques, ils n'est pas douteux que la France seroit fondée a demander pour son pavillon la liberté de la navigation de la mer Noire, si les hollandais qui en ont fait un article expres de leurs capitulations pourvoient mettre en vigueur ce privilège dont ils n'ont encore pu ou voulu faire usage, ou si quelqu'autre nation franque l'obtenoit.

On pretend que dans la guerre qui preceda la paix

(f. 197 r, c.812)

de Belgrade, la Porte pressée de faire un envoi de munition de guerre dans la mer Noire, voulut y emploter un bâtiment françois, et l'on ajoute que si l'on s'étoit preté a lui rendre ce service, elle eut accordé en reconnaissance la libre navigation de cette mer. On peut raisonablement douter que la Porte eut voulu donner en equivalent d'un service momentané une concession d'une consequence aussi dangereuse, l'intérêt qu'elle a d'exclure de la mer Noire tout pavillon étranger pour ne laisser aucun pretexte a la Russie de pretendre a introduire le sien est sensible et connu, et l'on ne peut pas supposer que les ministres ottomans eussent été capable d'une aussi lourde bevue pour la seule impulsion de la reconnaissance. Mais si un mobile plus seduisant et plus effectif pouvoit les determiner à une pareille bevue, il y auroit bien a deliberer s'il conviendrait de le tenter. On n'empruntera point les raisons qui donnent lieu d'élever cette question, ni des dangers de la navigation de la mer Noire qui tire probablement sont nom des brumes epaisses qui la couvrent pendant la plus grande partie de l'année et des orages frequens qui l'agitent, ni de manque de bons ports pour se mettre à l'abri pendant la tempête. Les batimens françois mieux construits, mieux grésés et mieux commandés que ceux du païs, auroient a tous égards l'avantage. Les premières peuvent aller de bouline,

et tenir à la cape, ce que ne peuvent les autres dont la poupe très élevée fait l'effet d'une voile, qui agissant dans le sens contraire à la direction du bâtiment, le fait dériver

(f. 197 v.)

et pour peu qu'il se trouve proche de la terre l'affaire au point de ne pouvoir pas l'éviter. Une considération sérieuse qui semble légitimer le doute qu'on a pris la liberté de proposer derive de la nature des peuples qui habitent les long des côtes de la mer Noire, gens ferores et barbares qui n'aient d'autre profession et d'autre moïens de subsister que cette navigation, ne suffiroient pas tranquillement que des nations etrangeres voulussent leur ravir ou même partager leur subsistance, ils ne manqueroient pas de s'élever avec force contre une concession aussi prejudiciable et des clameurs de la populace sont toujours très considerées par ce gouvernement qui connoit et qui craint les violentes extremités d'ont elle est capable. Mais dans la supposition qu'il n'y auroit point d'egards et qu'il voulu laisser subsister la concession, il n'est pas douteux que ces peuples se feroient justice par eux mêmes, et que les premiers qui auroient fait l'introductions d'un pavillon franc dans la mer Noire en seroient les tristes et funestes victimes. Vainement l'autorité voudroit-elle punir ce desordre, les coupables ont trop des moïens pour echapper aux poursuites de la justice.

Si la difficulté d'introduire son pavillon dans la mer Noire etoit la seule qui s'opposât a l'ouverture du commerce que la France pouroit faire avec les Etats riverains du Grand Seigneur et avec ceux de la Russie, l'obstacle seroit facile a lever, en s'assurant de quelques

(f. 198 r.)

patrons Turcs ou Grecs qui freteroient leur pavillon. C'est de cette maniere que les Russes exploitent le commerce qu'ils font dans la mer Noire, et l'on pouroit d'autant moins se passer d'emploïer à ce trafic des batimens du païs qu'il en faut d'une espece particulière pour naviguer dans la mer d'Asoph, autrement le Palus qui est remplie de bas fonds. Quant a ce qu'on auroit lieu de craindre de l'impéritie des gens du païs qui sont très mauvais navigateurs, on y remedieroit en leur associant des pilotes intelligens. Mais il est des difficultés qui semblent plus insurmontables. Suivant les canons de l'Empire Ottoman la sortie de tout ce qui peut'être compris sous la nomination de munitions

de guerre et navales est rigoureusement prohibée, et, par une convenance particulière a la capitale on a interdit le libre tranzit de tous le genre qui peuvent servir a alimenter Constantinople. Ainsi les grains et légumes, le suif, la graisse, les bois de constructions et de charpente, les matures, le fer, le cuivre, le chanvre et le salpêtre n'ont point d'issue, tout articles qu'on pourroit tirer des provinces ottomanes sur la mer Noire, si l'importation en etoit libre, il ne reste donc pour objet du commerce qu'on pourroit entreprendre que quelques laines de qualité inférieure, de cuirs de bufle, et de bœuf, et les cires, mais cet objet seroit insuffisant pour fonder un commerce de quelque consideration

(f. 198 v., c.814)

d'autant que la consommation des marchandises ou denrées de la France est tres restreinte dans toute la circonference de cette mer par raport à l'extreme pauvreté des habitans.

Si les Turcs bornoient la prohibition de la sortir des articles qu'ils reservent pour l'aprovisionnement de leurs arsenaux et pour celui de Constantinople aux seuls genres qui sont des productions de leur empire, on pourroit malgré cette restriction ouvrir un commerce vaste et lucratif avec les provinces de Russie. Le vins, les eaux de vie, les huiles d'olive, le drap et la soierie de France pourroient s'y introduire et on en exporteroit en echange de bois de constructions, des matures, du fer, du bray, de goudron, du chanvre, des salaisons, du grain, de suifs, de miel, des cires et du tabac, tous genres qui abondent dans les provinces meridionales de la Russie, mais qui ne pouvant avoir de debouché dans l'Ouest que par le canal de Constantinople restent sans consommation, attendu que le Grand Seigneur n'en a point permis jusqu'à present le tranzit, quoique les Russes n'aient rien négligé en differens tems pour l'obtenir. La jalousie ou la precaution à cet égard est poussie si loin que quoique suivant les privileges accordées à la nations françoise en Turquie il soit stipulé que lorsqu'elle aura païé la douanne de sa

(f. 199 r., c. 814)

marchandise, elle la transportera partout ou elle voudra, elle n'a cependant jamais pu jouir de cette liberté et elle n'en jouit point encore par rapport au caffé de l'Amerique qu'elle exporte a Constan-

tinople parce que cette denrée y est considérée comme un genre de consommation nécessaire.

Cette prohibition qui n'a pas lieu par rapport aux cires dont l'extraction est permise en payant un droit de debet en sus de la douanne, ne s'étendoit pas autrefois au tabac qui étoit un article libre, mais il y a d'autant plus de raison de douter qu'on facilitait le debit de celui de l'Ukraine que cette culture dont on ne tenoit pas ci-devant grand compte en Turquie fait maintenant une branche importante des revenus du Grand Seigneur qui l'a mise en valeur soit en augmentant les droits sur la sortie qu'il a doublés soit en établissant une forme de regie interieure assez semblable à celle qui est établie en France.

On pourroit représenter à la Porte que les articles que la France importeroit de Russie étant des productions étrangères, leur extraction ne causeroit aucun prejudice à l'Empire Ottoman qui y trouveroit un avantage réel dans la perception des droites de douanne et dans le fret des batimens, et par consequent qu'il

(f.199 v., c. 815)

n'y auroit aucun inconvenient à affranchir toutes les denrées et productions de la Russie de la loi rigoureuse qui en prohibe le tranzit; mais il y a d'autant moins lieu de se flatter qu'on auroit egard à cette representation, que les Turcs naturellement soupçonneux pourroient craindre que sous pretexte d'extraire des bois et d'autres genres de Russie on n'importât les leurs propres; d'ailleurs une jalousie politique pourroit encore accroître leur defiance. La Russie est leur ennemi naturel, celui dont les progres, en tout genre doivent leur être les plus suspects.

Les autres puissances voisines ne peuvent se proposer que le demembrement de l'Empire Ottoman et de l'entamer dans ses frontieres, la Russie en veut au centre, et c'est pour y parvenir que toutes ses vues depuis Pierre Ier on eu pour objet constant de faire un esablissement solide sur la mer Noire. Du moment que cette puissance pourroit y assurer son pavillon, la residence du Grand Seigneur a Constantinople ne pourroit plus être que precaire.

Il est à observer que dans le cas ou l'ouverture d'un commerce par la mer Noire entre la France et la Russie auroit lieu, la première pourroit

dicilement se prevaloir du privilege qui lui est acquis par les capitul(at)ions imp(eria)les de ne paier qu'une seule douanne. Le Kam des Tartares qui est souverain dans ses Etats quoiqu'il ne soit pas indépendant, qui est maître

(f. 200 r, c. 815)

du canal qui separe les Palus de la mer Noire, et qui y a une douanne en pretendroit la perception au passage comme le douannier de Constantinople lors du versement qui se feroit des effets importés; d'ailleurs il y auroit encore le droit de mezeterie à acquitter l'affranchissement que la France en a obtenu en 1740 ne s'étendant qu'aux effets exportés et importés sous son pavillon, mais comme au terme de l'article 59 des Capitulations elle ne paieroit pas de plus forts droits qu'acune autre nation franque, il est sensible que sa position lui donnera toujours l'avantage le plus décidé dans ce nouveau commerce qu'elle seule auroit intérêt à suivre, et qu'elle pourroit exploiter avec succès. Les Venitiens qui pourroient entrer en concurrence ne sout plus en état de faire de grandes entreprises de commerce.

Constantinople, le 29 Janvier 1767

Signé: de Vergennes"

(f. 200 v, c. 816).

¹ O primă apoteoză a fostului ministru, datorată pietății fiului său, în opusculul lui de Mayer, *Vie publique et privée de Charles Gravier, comte de Vergennes*, 1789; o recompunere monografică recentă a vieții și operei sale – Jean-François Labourdette, *Vergennes*, Paris, 1991.

² Pentru detaliile pregătirii și desfășurării misiunii, pe temeiul, în special, al documentelor Arhivei Ministerului Afacerilor Străine de la Paris, vol. 129-139, vezi Louis Bonneville de Marsangy, *Le Chevalier de Vergennes, son ambassade à Constantinople*, vol.I-II, Paris, 1894.

³ Marie de Testa & Antoine Gautier, *Deux grandes dynasties de drogmans, les Fonton et les Testa*, în *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane*, éditions ISIS, Istanbul, 2003, pp. 129-147.

⁴ Louis Bonneville de Marsangy, *Le Chevalier de Vergennes, son ambassade en Suède*, Paris, 1898.

⁵ Vezi și Orville Theodore Murphy, *Charles Gravier comte de Vergennes. French Diplomacy in the Age of*

Revolution. 1719-1787, State University of New York, Albany, 1982, pp. 53-165, care urmează îndeaproape pe Louis Bonneville de Marsangy.

⁶ Louis Bonneville de Marsangy, *Le Chevalier de Vergennes, son ambassade à Constantinople*, vol. I, pp. 175-176.

⁷ *Ibidem*, pp.140, 143.

⁸ *Ibidem*, pp.162-163.

⁹ *Ibidem*, p. 205.

¹⁰ Orville T. Murphy, *op.cit.*, p. 79.

¹¹ Louis Bonneville de Marsangy, *op. cit.*, p. 230.

¹² *Ibidem*, p.244.

¹³ *Ibidem*, vol II, pp. 111-113.

¹⁴ *Ibidem*, p. 184.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 226-231 și în deosebi p. 228.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 304-308.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 334-336.

¹⁸ Charles de Peyssonnel, *Observations...*, pp. 192-240.

¹⁹ Louis Bonneville de Marsangy, *op. cit.*, pp. 181.

²⁰ Don.

²¹ *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, ed. Gabriel effendi Noradounghian, t. I, Paris, Leipzig, Neuchatel, 1897, p. 292.

²² *Ibidem*, pp. 155-156: «Art. 36. Neguțătorii englezi și orice altă persoană navigând sub pavilionul englezesc vor putea fără restricție să vândă și cumpere orice fel de mărfuri (cu excepția celor interzise), să le transporte pe uscat și pe mare, sau încă pe calea fluviului Tanais, în Moscovia sau Rusia și să le aducă în sfințele noastre domenii pentru a le vinde și deasemeni să le transporte în Persia și în alte țări cucerite.

Art.37. Pentru aceste mărfuri le vor fi doar cerute în țările cucerite vămile ce au fost totdeauna percepute, fără a li se putea cere nimic mai mult.

Art. 38. Dacă navele navlosite pentru Constantinopol ar fi silite de vânturi potrivnice să se oprească la Caffa sau în orice alt loc de pe acele țărmuri, și nu ar fi dispuse să cumpere sau să vândă, nimeni nu va putea să le ia prin forță mărfurile sau să supere navele ce s-ar îndrepta spre acele porturi; ci guvernatorii noștri vor trebui întotdeauna să le protejeze și să le apere atât pe ele cât și echipajele, bunurile și efectele, și să împiedice să fie vătămate și injuriate. De vor voi să cumpere cu banii lor provizii în locurile unde s-ar afla, sau să navlosească barcuzuri sau nave (neînchiriate de alții) pentru transportul efectelor lor, nici o altă persoană nu va putea să le navlosească sau să-i împiedice să o facă.»

²³ *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, t. I, pp. 180-181: «Neguțătorii și alți supuși ai Țărilor de Jos vor putea transporta la Trebizonda, la Caffa și la alte scale al imperiului nostru aflate în Marea Neagră, mărfurile pe care le-au cumpărat; ei vor putea să le transporte pe uscat și pe Don la Azof, în Moscovia și în Rusia; iar atunci când din aceste țări ei vor aduce în statele noastre mărfuri spre a le vinde și a face comerț, nimeni nu-i va împiedica și, conform capitulației imperiale vor trebui să plătească pentru aceste mărfuri 3% vamă și nimic mai mult.

Art.57. Dacă un vânt potrivit va împinge navele lor cu destinația Constantinopol la Caffa sau în orișicare alt loc de pe țărmurile acelea sau dacă le-ar aborda de bună voie ei nu vor fi obligați să debarce mărfurile pe care nu vor voi să le vândă spre a li se lua cu forță. Nimeni nu se va opune ca navele sau bastimentele lor să meargă în acele ținuturi.

Guvernatorii locurilor suspecte sau periculoase vor apăra și proteja navele lor, precum și oamenii și mărfurile lor ce le-ar avea la bord, astfel încât să nu aibă nici o pagubă. Ei îi vor ajuta acolo unde s-ar afla să-și procure cu banii lor proviziile de care ar avea nevoie; iar atunci când vor voi să închirieze barcuzuri sau căruțe – neînchiriate de alții – pentru a-și încărca efectele, nimeni nu le va sta împotrivă.»

²⁴ Ultima reînnoire a capitulațiilor acordate Statelor Generale din 1712 este doar pomenită de Joseph von Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman*, ed. J. Hellert, vol. XVII, Paris, 1838, p. 127.

²⁵ Zezi semnalarea acestei descoperiri de Raluca Verussi, în „Magazin Istoric”, noiembrie 1989.

²⁶ Nuri Pere, *Osmanlylarda Madeni Paralar*, Istanbul, 1968, no. 520.

²⁷ Datorăm primele informații asupra acestor monede amabilității domnilor Ernest Oberländer-Târnoveanu și Aurel Vălcu.

²⁸ Sergiu Iosipescu, *Portul și castelul Qaraharman, în Dobrogea 1878-2008. Orizonturi deschise de mandatul european*, ed. Valentin Ciorbea, Constanța, 2009, pp. 115-124.

²⁹ Tudor Mateescu, *Din geografia istorică a Dobrogei: canalul Laman*, în „Revista Arhivelor”, LII, vol. XXXVII, nr. 1, 1975, pp. 36-43; Silvia Baraschi, *Sur la topographie ponto-danubienne au moyen age.II. Grosseto=Grossea, Banbola, Zanavarda*, în RRH, 29, 1-2(1990), pp. 121-135.

³⁰ Arhiva Națională Istorică Centrală, București, *Microfilme Franța*, rola 84, cc. 812-816. Reproducem textul cu ortografia și accentele autorului.

FORTIFICAȚII ȘI PORTURI OTOMANE LA MAREA NEAGRĂ

MIRCEA SOREANU

Abstract

The Ottoman sultan who successfully put the Roman-Byzantine strategy into operation – relied on the dominations of the neighbouring seas, especially Black Sea – was Mehmed II, the Conqueror of Constantinople (1453). He ordered the raise of the fortress Bogazkesen (1451/1452), later named Rumeli Hisari, for the protection of Bosphorus. Also, he occupied Amastris (1459), Sinop and Trabzon (1461), strongholds placed on the southern shore of the Black Sea. In 1475, he took hold of Caffa, Tana and Mangop, fortresses on the northern coast of the Black Sea.

Bayezid II conquered, in 1484, the Moldova's harbours Chilia (Kili) and Cetatea Albă (Akkerman). Süleyman the Magnificent occupied the Moldavian stronghold of Tighina (Bender) in 1538 and the western side of Georgia (1555). So that the Black Sea became an „Ottoman lake”.

Among the Ottoman fortifications existing on the western seashore were also Isaccea, Hârșova, Tulcea, Ismail, Karaharman (Vadu) or Caliacra.

On the eastern coast, the Ottomans had important fortifications in harbours: Trabzon, Günye, Batumi, Faș, Anakra and Suhumi.

On the northern coast, the Ottoman owned also the fortresses Azov (Azak), Kertch, Taman, Temrü, and, in the XIII century, Yeni Kale.

Keywords: *Black Sea, Mehmed II the Conqueror, Black Sea, Constantinople, Bayezid II, Moldova*

Marele istoric turc Halil Inalcik, cel mai respectat osmanist al zilelor noastre, îl consideră pe Mehmed al II-lea Cuceritorul (1444-1446; 1451-1481) „adevăratul fondator al Imperiului Otoman. El a fondat un imperiu în Europa și Asia cu capitala la Istanbul, care avea să rămână nucleul Imperiului Otoman pentru patru secole. El a folosit titlul de «stăpân al celor două regiuni» – Rumelia și Anatolia – «și al celor două mări» – Marea Mediterană și Marea Neagră”¹, constituind o adevărată unitate geopolitică.

Marile bogății și pozițiile strategice din zona Mării Negre și a Dunării de Jos asiguraseră secole de-a rândul prosperitatea Imperiului Bizantin și contribuiseră la înflorirea thalassocrațiilor rivale Pisa, Veneția și Genova, spațiul pontic constituind o placă turnantă a relațiilor comerciale europene și asiatice din evul mediu².

Pe lângă considerente economice și geopolitice, sultanul Mehmed al II-lea se considera îndreptățit să refacă, sub autoritatea sa, Imperiul Roman de Răsărit. Cuceritorul (*Fatih*) Constantinopolului și-a

însușit gândirea politico-strategică romano-bizantină, urmărind mai întâi refacerea Imperiului Bizantin, sprijinit pe frontiere naturale – Dunăre, Drava, Sava, Eufrat – pe drumuri strategice (dromocrația) și pe stăpânirea mărilor învecinate (thalasocrația), cu deosebire Marea Neagră, după cum remarcă Nicolae Iorga³.

Mehmed al II-lea a utilizat într-o strânsă cooperare redutabila sa oaste de uscat, artileria și flota (400 de nave au fost construite în epocă)⁴, asediul și cucerirea Constantinopolului (6 aprilie-29 mai 1453)⁵ reprezentând un exemplu strălucit de folosire combinată a celor trei arme.

Secretarul sultanului, Critobul din Imbros, nota că Mehmed al II-lea „poruncește ca pretutindeni în împărăția sa să fie construite trireme, știind că stăpânirea mării și domnia peste ea este de neapărată trebuință pentru dânsul și mai ales în vederea expedițiilor dincolo de granițe”. Sultanul preluase astfel modelul împăraților din vechime, care „cu ajutorul mării au realizat cele mai mari izbâzi. De aceea deci voia să-și adauge și stăpânirea mării”. Toate acestea relevă faptul că sultanul înțelesese „cât de mare lucru este stăpânirea mării și că flota italienilor este multă și că face nu puțină stricăciune în țările lui de la marginea mării, în Asia și Europa (...). De aceea, deci se grăbea să-și creeze această flotă puternică și să se facă stăpân pe mare”⁶. Esența noii politici navale inaugurate de Mehmed al II-lea era depășirea etapei folosirii flotei doar ca suport logistic al expedițiilor terestre și punerea ei pe picior de egalitate cu redutabila armată de uscat otomană, „căci pământ și mare întâlnindu-se sub o singură domnie fac repede ca aceasta să fie cea mai mare”⁷. Efectele s-au văzut în 1470, când flota otomană a renunțat la scutul protector al Strâmtoarelor și a înfruntat flota venețiană, iar la apariția flotei otomane, potrivit unui izvor venețian, „marea părea o pădure”⁸.

Mehmed al II-lea a acordat o semnificație deosebită fortificațiilor, domeniu în care a realizat adevărate performanțe – construirea noii cetăți Bogazkesen (în iarna 1451/1452), denumită mai târziu Rumeli Hisari, prin care a instaurat controlul asupra traficului naval din Bosfor⁹, anunțând începutul dominației otomane în spațiul Mării Negre¹⁰. După cum scrie Critobul din Imbros, sultanul „chibzuindu-se, a socotit că cel mai bine ar fi și că e de neapărată nevoie să închidă de amândouă părțile strâmtoarea Helespontului (Bosforul – *n.n.*)

■ Mehmed al II-lea

și a Chersonesului (Dardanelele – *n.n.*) cu cetăți foarte puternice și să lege amândouă continentele și toată marea de sus, adică a Mării Negre și a Helespontului (Marea de Marmara – *n.n.*) să le facă lacuri interioare și prin închiderea strâmtoarelor (Dardanele – *n.n.*), precum o făcuse și mai înainte la strâmtoarea Bosforului să le pună bine la adăpost, ca țările de la marginea acestor mări să nu fie expuse la năvala și prădăciunile dușmanilor”¹¹. După modelul blocării Bosforului, în 1452, Mehmed al II-lea a adus și Dardanelele sub controlul său, construind câte o fortăreață pe ambele maluri ale Strâmtoarelor, la Çanakkale. Sistemul defensiv al Strâmtoarelor a fost completat prin fortificarea insulei Tenedos (Bozcaada), care controla accesul navelor dinspre Marea Egee¹². De asemenea, au fost întărite și amplificate vechile fortificații bizantine ale capitalei. Cucerirea Constantinopolului și construirea unui puternic sistem de fortificații în Strâmtoare au facilitat și au dat siguranță legăturilor între provinciile otomane din Asia și Europa. Campaniile militare otomane vor avea de acum un randament mult mai ridicat, datorită ușurinței cu care se puteau efectua mișcările de trupe între Anatolia și Rumelia. Au fost înlesnite, de asemenea, și acțiunile navelor otomane în Strâmtoare, în Marea Neagră și în răsăritul Mării Mediterane, consolidarea Imperiului Otoman desăvârșindu-se „în jurul unei capitale ideal așezate”¹³.

În 1459 otomanii au ocupat fără luptă cetatea genoveză Amastris (Samostro), aflată pe coasta anatoliană și apoi Mehmed al II-lea a reușit, după o campanie militară încununată de succes, să ocupe Sinope și Trapezunt (1461) – ultimul stat care mai amintea de Imperiul Bizantin și care se situase până atunci în zona de influență a hanului Akkoyunlu Uzun Hasan, fiind localitatea terminus, la Marea Neagră, a „drumului mătășii”. În bătălia de la Başkent/Otlukbeli (1473), focul nimicitor al artileriei otomane s-a dovedit decisiv în confruntarea cu cavaleria turcomană a lui Uzun Hasan. În oastea lui Mehmed al II-lea luptase un important contingent muntean, de 12 000 de ostași, trimiși de Radu cel Frumos. Acesta constituie singurul caz cunoscut de participare a unor ostași români la campaniile otomane din Asia¹⁴. Emiratul Karaman a fost supus în întregime Porții (1474) și a fost astfel consolidată stăpânirea otomană asupra țărmului sudic al Mării Negre.

La Podul Înalt (10 ianuarie 1475), Ștefan cel Mare a raportat o mare biruință, rămasă însă fără urmări, pentru că în primăvara aceluiași an Veneția – care suferise mari pierderi în războiul cu otomanii din anii 1463-1479 și era descurajată de înfrângerea aliatului său Uzun Hasan – a încheiat un armistițiu de șase luni cu Imperiul Otoman. Astfel, Mehmed al II-lea a beneficiat de un răgaz care s-a dovedit propice pentru îndeplinirea proiectelor sale pontice în zona Crimeii genoveze. Marele vizir Gedik Ahmed Pașa a sosit în fața Caffei¹⁵ la 21 mai 1475 în fruntea unei flote și, cu ajutorul majorității populației tătărești, conduse de Eminek Mârza, a ocupat cetatea la 6 iunie. Rând pe rând au fost apoi cucerite Tana¹⁶ și Mangop (1475). Ultima dintre acestea a rezistat cea mai multă vreme asalturilor otomane, fiind apărată de o garnizoană formată din ostași moldoveni, trimisă în ajutor de Ștefan cel Mare. Anul 1475 a reprezentat nu numai sfârșitul coloniilor genoveze de pe coasta nordică a Mării Negre, ci și dependența Hanatului Crimeii față de Imperiul Otoman. Tătarii crâmleni au devenit un redutabil instrument militar pentru Poarta otomană, care se va dovedi extrem de eficace și în cazul Moldovei, dar și al Poloniei, constituind, din punct de vedere strategic, o gravă amenințare de flanc¹⁷.

Cucerirea de către fiul și urmașul lui Mehmed al II-lea, sultanul Bayezid al II-lea (1481-1512), a cetăților Chilia și Cetatea Albă¹⁸, în 1484, a constituit un moment decisiv – încununat în secolul

următor, prin cucerirea porturilor georgiene – în procesul de transformare a Mării Negre în „lac otoman”.

Expediția condusă de sultanul Süleyman Legiuitorul în 1538 a avut drept consecință incorporarea de către Imperiul Otoman a sud-estului Moldovei, cu cetatea Tighina (Bender), așa-numitul Bugeac¹⁹. Abia după anexarea Bugeacului, după cum subliniază Halil Inalcik, Marea Neagră devenea un „lac otoman”²⁰. Într-o inscripție de pe zidurile Benderului, sultanul se proclama singurul îndrituit să poarte titlul imperial (*pađiřah*) în Europa²¹, în calitate de continuator al cezarilor prin „dreptul sabiei”. Benderul (poartă, în limba turcă) asigura legătura între posesiunile otomane și nordul pontic tătăresc, iar, pe de altă parte, constituia un avanpost otoman, care supraveghea Moldova și Polonia.

Consolidarea „lacului otoman” s-a făcut prin dominația hinterlandului pe direcția Belgrad-Buda și în regiunea Tighina (Bender) – Oceașkov (Özü) și prin stăpânirea portului dunăreano-pontic Brăila (1538)²², la care trebuie să adăugăm cucerirea vestului Georgiei, consimțită de Iran prin tratatul de pace de la Amasya (1555).

Rusia lui Ivan al IV-lea cel Groaznic (1533-1584) a cucerit hanatele tătărești ale Kazanului (1551) – îmbogățit prin comerțul caravanier – și Astrahanului (1556), asigurându-și astfel stăpânirea asupra traficului comercial de-a lungul Volgăi. Oștile celor două hanate au fost înfrânte, fapt important, pentru că nu erau dotate cu arme de foc²³. În timpul guvernării marelui vizir Sokollu Mehmed Pașa (1565-1579) a avut loc primul conflict ruso-otoman. Otomanii și tătarii din Crimeea au încercat să cucerească Astrahanul și chiar să construiască un canal între Don și Volga²⁴. Sokollu Mehmed Pașa urmărea să faciliteze astfel legăturile între Marea Neagră și Marea Caspică și să oprească înaintarea rușilor înspre sud, ceea ce ar fi ușurat ofensiva Porții împotriva Iranului în Caucaz și Azerbaidjan și ar fi refăcut vechiul drum caravanier dintre Asia Centrală și Marea Neagră. Rezistența rușilor (1569-1570), aprovizionarea deficitară a oastei Porții și retragerea oastei hanului, care se temea că victoria le-ar fi întărit otomanilor controlul asupra Hanatului Crimeii, au zădărnicit acest plan măreț²⁵. O nouă amenințare pentru otomani le-au constituit atacurile ambarcațiunilor căzăcești împotriva supușilor Porții. Tratatul de pace reînnoit la 1591 de sultanul

Murad al III-lea și regele Poloniei, Sigismund al III-lea, cuprindea și clauza prin care polonii trebuiau să împiedice atacurile șecilor cazăcești în Marea Neagră, nerespectarea acesteia declanșând raidurile tătărești în Polonia²⁶. Deci atacurile ambarcațiunilor ușoare cazăcești debutaseră înainte de încheierea acestui tratat, care, de altfel, nu a fost respectat. Astfel, în 1598 cazacii au atacat cu succes portul dobrogean Karaharman (Vadu)²⁷. De altfel, renumitul călător otoman Evliya Çelebi menționează că motivul construirii acestei cetăți ar fi fost chiar pericolul atacurilor cazăcești²⁸. Cazacii zaporojeni au distrus navele din portul Trabzon (Trapezunt) și apoi au incendiat Sinope (1614) și Yeniköy în Bosfor, în 1625²⁹. Punctul culminant al atacurilor cazăcești l-a reprezentat cucerirea cetății nord pontice Azov/Azak în 1637 de către cazacii de la Don, supușii țarului moscovit.

Ca mijloc de prevedere, Poarta a creat defterdarlâkul de Dunăre (1583), având ca misiune concentrarea resurselor financiare din zona danubiano-pontică (Vidin, Anchialos, Varna, Constanța, Tighina/Bender și Oceakov). Prin 1627, acesta și-a deplasat centrul de greutate înspre nord, devenind defterdarlâkul de Dunăre și Oceakov, pentru o mai eficientă finanțare a operațiilor de apărare a frontierei militare dinspre cazaci. Pentru a putea supraviețui mai eficient Țările Române și a respinge atacurile cazacilor zaporojeni, Poarta a creat beilerbeicul de Silistra, înainte de 15 martie 1599 – prima atestare documentară – și a acordat ulterior titlul de vizir beilerbeului de Silistra. Odată cu creșterea pericolului reprezentat de raidurile cazăcești, sediul acestui beilerbeic a fost mutat mai întâi la Babadag și apoi la Oceakov/Özü, devenind beilerbeicul de Silistra-Oceakov. A fost creată, de asemenea, o nouă structură militară – „sangeakul apărării Dunării, de la Hârșova la Marea Neagră” (1602)³⁰.

Dintre fortificațiile din arealul românesc al Mării Negre, la circa 75 km în aval pe Nistru se află Tighina/Bender³¹, un punct de trecere important al drumului circumpontic³². Avea o formă patrulateră, cu câte un turn masiv în fiecare colț și alte 12 mai mici în lungul zidului de incintă, având un perimetru de 2 500 de pași. La mijlocul secolului al XVII-lea cetatea dispunea de 72 tunuri balimeze și aproximativ 100 de tunuri „împărătești” mari și mici³³.

În timpul războiului din 1621 între Polonia și Poarta Otomană, a fost înălțată, în formă de patru-

■ Orașul port Chilia

later³⁴, cetatea Isaccea, care deținea o poziție importantă, protejând zona în care drumul circumpontic ajungea la Dunărea de Jos. Vechea cetate a Chilieii, pe zidurile căreia fluturase cândva stindardul lui Ștefan cel Mare, era descrisă la mijlocul secolului al XVII-lea ca un „castel mare și falnic, foarte vechi și bine apărat, fiind foarte trainic”³⁵.

În această perioadă, Silistra, vechiul Dristor al lui Mircea cel Bătrân, ajunsese o fortificație puternică, ce adăpostea administrația și comandamentul militar al beilerbeicului de Silistra-Oceakov.

Cetatea Hârșovei avea un perimetru evaluat la 3 000 de pași³⁶ și se bucura de o bună protecție naturală, asigurată de poziționarea sa între doi colți de stâncă aflați la malul Dunării.

Cetatea Tulcei avea o formă patrulateră și era amplasată pe o înălțime ce domina zona brațului Sfântul Gheorghe. Cetatea proteja vechiul vad al Dunării care făcea legătura între drumul Moldovei de la litoralul pontic cu drumul ce traversa longitudinal Dobrogea.

Ismailul era o cetate considerată, la mijlocul secolului al XVII-lea, de o valoare asemănătoare cu Chilia și Cetatea Albă³⁷.

Pentru a proteja litoralul danubiano-pontic de atacurile piraterești ale cazacilor³⁸ otomanii au consolidat un adevărat limes pontic, având ca puncte principale de rezistență Cetatea Albă, Tulcea, Karaharman și Caliacra, care au fost refăcute și întărite³⁹.

Vestitul călător Evliya Çelebi asemenea, la mijlocul secolului al XVII-lea, fortificațiile și artileria Cetății Albe cu acelea ale Galatei, Dardanelelor sau ale Rodosului⁴⁰. Perimetrul de 3 060 de pași era înconjurat de trei incinte succesive, protejate cu șanțuri adânci. Vechea cetate patrulateră era

▪ Ruinele cetății Caffa

utilizată ca reședință a dizdarului (comandantului) și ca depozit de pulbere. Cetatea era apărată de cca 180 de piese de artilerie grea sau ușoară⁴¹.

Cetatea Chilieii avea o latură a incintei la Dunăre de 1 000 de pași, iar cea dinspre țărm o extindere de 2 000 de pași, și un șanț plin cu apă, având adâncimea unui stat de om. Curtinele erau flancate de turnuri. În incinta dinspre fluviu trei deschideri permiteau accesul la Dunăre, iar alte două făceau legătura cu uscatul. Pe malul fluviului, în partea de răsărit a cetății, se afla vechiul castel patrulater, având un perimetru de 500 de pași, protejat de două șanțuri, castel în care se afla sediul comandantului și depozitul central de armament al cetății⁴².

La 1626 a fost înălțată o fortificație patrulateră, având mari turnuri rotunde la colțuri, denumită Karaharman (Armanul Negru) – Vadu. Avea o circumferință de 1 100 de pași și era amplasată la vărsarea în mare a brațului sudic al Dunării. Această cetate asigura interiorul Dobrogei, supraviețuind unul dintre canalele de acces spre Marea Neagră⁴³, respectiv interzicea atacurile șeicilor căzăcești, care dinspre mare urmăreau să pătrundă în Razelm și de acolo la Babadag, sau, prin Dunavăț, la Tulcea⁴⁴. Aici avusese loc o luptă crâncenă (1625), în care amiralul (*kapudan paşa*) Redjep Paşa înregistrase o mare victorie împotriva unei flotele căzăcești⁴⁵.

Vechea Selina bizantină (Sulina) este prezentă în portulanul dominicanului italian Emiddio Portelli din Ascoli Picene, intitulat *Descrittione del Mar Negro et della Tartaria*, text din 1634. De asemenea este făcută în acest portulan și o descriere a fortăreței Mangopolului și a Caffei⁴⁶. Tot acum, în 1634,

apare pentru prima oară toponimul românesc Portița (Bortița, la 18 mile de Cara-arman)⁴⁷, totuși fiind de presupus că este anterior secolului al XIII-lea⁴⁸, un alt topic vechi românesc fiind Biserica sau Bisericuța, o mică înălțime pe malul estic al trecerii din Razim în Golovița, denumire aflată pe harta de la Cortona, care conținea, în aceeași epocă, numele de Chiexe, o traducere a denumirii date de români⁴⁹.

Caliacra, vechea reședință a lui Dobrotița⁵⁰, care a fost apoi preluată de Mircea cel Bătrân, a fost întărită și reamenajată pentru a putea face față cu succes atacurilor piraților.

Un alt izvor din secolul al XVII-lea este o hartă a Dobrogei, autorul ei fiind cronicarul otoman Kâtib Çelebi (Hagi Khalfa)⁵¹, în care apar peste 30 de localități, din care 12 kadiate (sedii de *kaza*): Silistra, Hârșova, Isaccea (*Sakcy*), Tulcea, Brăila (*Ibrail*), Măcin, Ismail, Babadag, Mangalia, Hagioglu, Balci și Varna⁵². Pentru litoralul vestic mai erau menționate, spre sud de Varna, Galata, *Missevri* (*Messembria-Nesseber*), *Ahyoglu* (*Anhialos-Pomorie*), Burgas și *Foros* (Phoros)⁵³.

Dar porturile mai importante se aflau în Crimeea – Caffa – și după cum nota Portelli, Marea Neagră avea „foarte puține porturi bune” – în Mingrelia Buyuk Liman (Novorossiisk), iar în Asia Mică Sinope și Trapezunt⁵⁴.

Pe litoralul nordic al Asiei Mici, după cum menționa călătorul Evliya Çelebi, se aflau din abundență materiile prime necesare pentru construirea navelor, dar și pentru aprovizionarea echipajelor acestora – metale, cherestea, mătase, dar și lână, pește uscat, fructe, vite și grâne⁵⁵. Totuși, istoria țărmului sudic al Mării Negre în perioada otomană a fost puțin studiată⁵⁶.

O sursă bogată de informații de la un martor ocular rămâne celebra lucrare a lui Evliya Çelebi *Seyahatnâme* (*Carte de călătorie*), din care valoroase date ne sunt puse la dispoziție în ediții românești, atât pentru Dobrogea și Bugeac⁵⁷, cât și pentru țărmul anatolian al Mării Negre⁵⁸, la anul 1640. Punctele de reper ale călătoriei făcute în acest an de la Istanbul spre Trapezunt sunt: cetatea Anadolu Kavagi (*Kavak*) situată pe malul anatolian al Bosforului; orașul Kefken, portul orașului Kocaeli; Akçaşar, *kaza* incendiată de cazaci, cu toate că avea un serdar de ieniceri; Çoban Kulesi, o cetate situată pe o stâncă abruptă, lângă orașul Ereğli (*Heracleea Pontica*); cetatea Bartın, construită de genevezi într-un golf cu adâncimea de 18 mile;

cetatea Amasra, în formă de patrulater, așezată pe o creastă înaltă, având două porturi mari, unul la est, celălalt la vest; cetatea Inebolu, construită de genezezi, în formă de pentagon, fiind portul orașului Kastamonu; Sinop are serdar de ieniceri, este clădit pe o creastă înaltă, are un port foarte larg, ferite de vânt, oferind condiții foarte bune pentru nave, doar Balıklava din Crimeea mai oferind condiții așa de prielnice – actualmente găzduiește principala bază a flotei militare a Turciei din Marea Neagră; cetatea Samsun (*Simisso*) are serdar de ieniceri, chehaie a spahiilor de Poartă, toți locuitorii fiind marinari sau ocupându-se cu prelucrarea cânepii; cetatea Ünye este kaza, are serdar de ieniceri, are o formă pătrată; cetatea Vona este rotundă, a fost construită de genezezi, are serdar de ieniceri; cetatea Giresur (*Cerisonte*) are serdar de ieniceri, iar portul ei este prielnic pentru corăbii; cetatea Tirebolu este mică și are formă pătrată, are un port bun; au fost apoi întâlnite, în sangeacul Trabzon, cetățile Görele, Kelye, Poruz Burnu (pătrată), Akçaabâd, de formă pentagonală; înainte de marele oraș Trabzon (Trapezunt), se află un port mare, Polta Limani, ferit de vânt, care oferă condiții favorabile navelor⁵⁹.

Este de subliniat participarea din ce în ce mai importantă a portului Trabzon la operațiile militare din numeroasele războaie împotriva Iranului în zona Caucazului. În conflictul între otomani și safavizi, dintre anii 1578 și 1590, cea mai mare parte a trupelor și a echipamentului militar a fost transportat pe nave până la Trabzon. Drept urmare, la sfârșitul secolului al XVI-lea și la începutul celui de-al XVII-lea se constată o creștere a rolului porturilor din orașele mici de coastă sau chiar din satele aflate în zonă. În perioadele de acalmie în conflictul cu Iranul din secolul al XVII-lea, porturile anatoliene din zona centrală și din cea estică au suferit atacuri repetate din partea cazacilor zaporojeni și a abhazilor. La aceste raiduri se adaugă și reorientarea comerțului Poloniei și Rusiei către Europa în secolul al XVII-lea, ceea ce a condus la o scădere a activității comerciale și a prosperității porturilor din acea zonă⁶⁰.

Pe coasta de est a Mării Negre, otomanii dețineau fortificații importante în porturile Trabzon, Günje, Batumi, Faș, Anakra și Sohumi (Suhumi). Pentru a respinge atacurile rușilor, georgienilor sau ale abhazilor sau a aproviziona oștile ce luptau împotriva Iranului, războaiele cu acesta continuând

și în secolul al XVIII-lea (1723-1727), au fost trimise aici nave provenind din principalul șantier naval (*tersane-i amire*) de la Istanbul. O parte dintre nave proveneau însă din porturile anatoliene sau de pe litoralul est-pontic. Astfel, la Sinop se construiau galioane, iar șalupe la Of, Sürmene, Faș, Batumi, Sohumi și Anakra. Când munițiile expediate din Istanbul se dovedeau insuficiente, acestea erau completate cu altele provenind din arsenalul de la Trabzon. Trabzonul furniza, de asemenea, piloți care ghidau navele în apele bântuite de furtuni din zona Caucazului⁶¹.

După cucerirea Constantinopolului de către sultanul Mehmed al II-lea, Marele Ducat al Moscovei a devenit singura mare putere ortodoxă. Ca urmare, aici a fost dezvoltată ideologia celei de „a treia Rome”, Moscova considerându-se, după Roma și Constantinopol, noul centru al creștinismului, răspunzător de mântuirea creștinilor ortodocși de dominația „necredincioșilor” tătari și otomani. Profitând de tulburările din Hanatul Crimeii, cazacii de la Don, aflați sub oblăduirea țarului, au ocupat în 1637 cetatea Azov (*Azak*), aflată pe litoralul nordic al Mării Negre. Otomanii nu au reușit să recucerească cetatea prin forța armelor, ci pe cale diplomatică, prin intermediul domnului Moldovei, Vasile Lupu (1642). La nordul Mării Negre a avut loc o schimbare esențială în sistemul de alianțe, care va avea ca urmare dominația Rusiei în zonă, prin recunoașterea suzeranității țarului de către cazacii zaporojeni la rada de la Perejaslav (8 ianuarie 1654).

Politica lui Petru cel Mare (1682-1725) de a-și asigura ieșirea la „mările calde” a avut drept

▪ Cetatea Yeni Kale

consecință ofensivă către coastele nordice ale Mării Negre, într-o primă etapă, plănindu-se ca, ulterior, să se ajungă la Strâmțori și să se cucerească Țarigradul (Istanbulul). Rusia s-a alăturat, în 1686, Ligii Sfinte și oastea țarului a recucerit Azovul, în 1696, și în următorii doi ani alte teritorii otomane învecinate. Prin pacea de la Istanbul (1700), Poarta a acceptat stăpânirea Rusiei asupra Azovului și Taganrogului (*Tayganului*), construit de ruși la 60 km vest de Azov, în 1696-1699. Țarul reușea să facă o breșă în sistemul de apărare al Mării Negre, dar în fapt căpăta ieșire doar la Marea de Azov, strâmțoarea Kerchi – care domina trecerea din Marea de Azov în Marea Neagră – rămânând în stăpânirea sultanului⁶².

Încălcând prevederile păcii de la Istanbul, rușii au construit lângă granița cu Hanatul Crimeii cetățile Kamenka (pe Nipru) și Samara, consolidând în același timp fortificațiile porturilor Azov și Taganrog. La Azov, Taganrog și Voronej (pe Don) au fost construite corăbiile care au format flota rusească din Marea de Azov. Deși țarul a cerut în mai multe rânduri, în primul deceniu al secolului al XVIII-lea, ca Poarta să-i acorde dreptul de navigație în Marea Neagră pentru corăbiile rusești, otomanii s-au opus⁶³. De asemenea, Poarta a întărit cetățile pe care le stăpânea pe țărmul nordic – Oeakov, Caffa, Kerchi, Taman, Bender, Kilburun, Chilia și Akkerman. O puternică escadră otomană a protejat strâmțoarea Kerchi, dintre Marea de Azov și Marea Neagră, împiedicând corăbiile rusești să o traverseze, contribuind la întărirea cetăților din zonă – Kerchi, Taman și Temrük și apoi la construirea cetății Yeni Kale.

Cetatea Yeni Kale (*Kale-i Cedid*) – cetatea cea nouă – a fost construită începând cu 1703, pe țărmul vestic al strâmțorii, la 15 km nord-est de cetatea Kerchi, fiind finalizată în anii 1706-1707. Era apărată de 2 000 de ostași și era dotată cu câteva zeci de tunuri. Rolul de completare a sistemului de apărare a strâmțorii Kerchi îl deținea cetatea Temrük, care o proteja dinspre est, interzicând accesul corăbiilor ruse pe fluviul Kuban sau în peninsula Taman. De remarcat că beilerbeii de Caffa, care își avuseseră reședința în Azov, se afla în majoritatea timpului în Yeni Kale. Această cetate a fost folosită ca bază de plecare a atacurilor flotei otomane asupra cetăților Azov și Taganrog ocupate de ruși, în războiul din 1710-1711⁶⁴. Va rămâne în posesiunea Porții până

la războiul ruso-otoman încheiat cu pacea de la Küçük Kainardja (1774).

Îngrijorați de consecințele mării victorii rusești de la Poltava (1709), otomanii au declanșat războiul împotriva Rusiei (1710-1711), câștigând victoria în bătălia hotărâtoare de la Stănilești (1711). Pacea încheiată la Vadul Hușilor a avut drept consecință recuperarea de către otomani a teritoriilor nord-pontice anexate de ruși prin tratatul de la Istanbul (1700). Poarta înlătura astfel pe ruși din Marea de Azov⁶⁵. Cetatea Azov a rămas în stăpânire otomană până în 1735, intrând definitiv în cea rusească în timpul războiului ruso-austro-otoman din 1735-1739, încheiat cu pacea de la Belgrad⁶⁶.

Victoria otomanilor împotriva lui Petru cel Mare la Stănilești a fost urmată de instaurarea domniilor fanariote în Moldova (1711) și apoi în Țara Românească (1716), Poarta urmărind să-și întărească suzeranitatea restrictivă asupra acestora, pierzându-și în același timp încrederea în domnii pământeni⁶⁷.

ABREVIERI

AIIAI – „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»”, Iași

RdI – „Studii. Revistă de Istorie”; „Revista de Istorie”, București

RHSEE – „Revue Historique de Sud-Est Européen”, București

RI – „Revista Istorică”, București

RIM – „Revista de Istorie Militară”, București

RRH – „Revue Roumaine d'Histoire”, București

SMIM – „Studii și Materiale de Istorie Medie”, București

¹ Halil Inalcik, *Imperiul otoman. Epoca clasică 1300-1600*, ediție și studiu introductiv de Mihai Maxim, traducere, notă, completarea glosarului și indicelui de Dan Prodan, București, 1996, p. 74.

² Mihai Berza, *La mer Noire à la fin du Moyen Âge*, în „Balcanica”, t. IV, 1941, p. 409-435; Gheorghe Brătianu, *La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge*, în RHSEE, t. XXI, 1944, p. 36-69.

³ Cf. M.M. Alexandrescu – Dersca Bulgaru, *Nicolae Iorga – a Romanian Historian of the Ottoman Empire*, București, 1972, p. 108-119.

⁴ Mihai Maxim, *Mehmed al II-lea*, în RIM, nr. 1, 1990, p. 13.

⁵ Cf. Steven Runciman, *The Fall of Constantinople. 1453*, Cambridge, 1965. În versiunea românească, *Căderea Constantinopolului. 1453*, traducere, note, postfață și îngrijire științifică de Alexandru Elian, București, ed. I, 1971, ed. II, 1991.

⁶ Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea anii 1451-1467*, ed. Vasile Grecu, București, 1963, p. 302.

⁷ *Ibidem*, p. 240.

⁸ Ovidiu, Cristea, *Războiul otomano-venețian (1463-1479)*, în RIM, nr. 3 (83), 2004, p. 50.

⁹ Ducas, *Historia Turcobyzantina (1341-1462)*, ed. Vasile Grecu, București, 1958, p. 307-309.

¹⁰ Cf. Șerban Papacostea, *Premisele politice ale hegemoniei economice a Imperiului otoman în spațiul Mării Negre (1453-1484)*, în RI, t. X, nr. 1-2, 1999, p. 13.

¹¹ Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea*, p. 304.

¹² Halil Inalcik, *Imperiul otoman*, p. 70.

¹³ Mihai Berza, în *Istoria militară a poporului român*, vol. II, București, 1986, p. 288.

¹⁴ Mihai Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*, București, 1993, p. 234, 235.

¹⁵ Matei Cazacu, K. Kevoonian, *La Chutte de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents*, în „Cahiers du monde russe et soviétique”, t. XVII, nr. 4, 1979, p. 495-538; André Clot, *Mehmed al II-lea, cuceritorul Bizanțului*, București, Editura Artemis, f.a., p. 155.

¹⁶ Cf. Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *La Tana-Azak, de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIII-e siècle- milieu XVI-e siècle)*, în „Turcica”, t. VIII-2, 1976, p. 110-201.

¹⁷ Mihai Berza, în *Istoria militară a poporului român*, vol. II, p. 289.

¹⁸ Cf. Nicoară Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, în „Südost-Forschungen”, t. XXIII, 1964, p. 55; Șerban Papacostea, *Politica externă a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare: puncte de reper*, în RDI, t. 28, nr. 1, 1975, p. 25; Ștefan Andreescu, *Cu privire la ultima fază a raporturilor dintre Moldova și Genova*, în AIIAI, t. XIX, 1982, p. 210-217; Ștefan S. Gorovei, *Moldova, în „Casa Păcii”. Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, în AIIAI, t. XVII, 1980, p. 640-642; Mihnea Berindei,

L'empire ottomane et la „route moldave” avant la conquête de Chilia et de Cetatea Albă (1484), în RRH, t. XXX, no. 3-4, 1991, p. 187; Tahsin Gemil, *România și otomanii în secolele XIV-XVII*, București, 1991, p. 134; Ionel Căndea, *Cucerirea Cetății Albe de către turci la 1484 într-un izvor italian mai puțin cunoscut*, în SMIM, t. XVII, 1999, p. 27-31.

¹⁹ Cf. Tahsin Gemil, *Agresiunea otomano-tătaro-poloneză și căderea lui Petru Rareș*, în vol. *Petru Rareș*, București, 1978, p. 151-160.

²⁰ Halil Inalcik, *The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans*, în „Arheion Pontou”, t. 35, 1979, p. 107-108.

²¹ Mihail Guboglu, *L'inscription turque de Bender relative à l'expédition de Soliman le Magnifique en Moldavie (1538)*, în „Studia et Acta Orientalia”, 1, 1957, p. 175-187.

²² Petre Ș. Năsturel, *La conquête ottomane de Brăila et la création du siège métropolitain de Proilavon*, în „Il Mar Nero”, t. III – 1997/98, p. 191-208.

²³ Fernand Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, vol. I, traducere și postfață de Adrian Riza, București, 1984, p. 108.

²⁴ Cf. N.A. Kurat, *The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the Don-Volga Canal*, în „Slavonic and East European Review”, t. XL, Dec., 1961, p. 7-24.

²⁵ Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. I, *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press, Cambridge, Londra, New York, Melbourne, 1976, p. 177.

²⁶ *Catalogul documentelor turcești*, vol. II (1455-1829), întocmit de Mihail Guboglu, București, 1965, doc. 118, p. 60, 61.

²⁷ Sergiu Iosipescu, *Dans la Dobroudja ottomane aux XVIe-XVIII siècles: le château – fort de Karaharman et son trésor*, în vol. *Guerre et société en Europe. Perspectives des nouvelles recherches*, București, 2004, p. 63-81.

²⁸ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, ed. M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa A. Mehmet, București, 1976, p. 386.

²⁹ Halil Inalcik, *Imperiul otoman*, p. 93.

³⁰ Mihai Maxim, *Țările Române și Imperiul otoman*, în *Istoria românilor*, vol. V, *O epocă de înnoiri în spiritul european (1601-1711/1716)*, București, 2003, p. 813, 814.

³¹ Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene*, București, 1967, p. 293, p. 83, 84.

³² Cf. *Istoria militară a poporului român*, vol. III, București, 1987, p. 83, 84.

³³ Evliya Çelebi, în *Călători străini despre țările române*, vol. VI, p. 416-418.

³⁴ *Călători străini*, vol. VI, p. 283, 489.

³⁵ *Ibidem*, p. 284.
³⁶ *Ibidem*, p. 450.
³⁷ *Ibidem*, p. 443.
³⁸ Cf. Charles King, *The Black Sea. A History*, Oxford University Press, 2004.
³⁹ *Călători străini*, vol. VI, p. 333.
⁴⁰ *Ibidem*, p. 410.
⁴¹ *Ibidem*, p. 409-411.
⁴² *Ibidem*, p. 444, 445.
⁴³ Vezi Evliya Çelebi, în *Călători străini*, vol. VI, p. 386.
⁴⁴ Tudor Mateescu, *Une ville disparue de la Dobroudja – Karaharman*, în „Tarih Enstitüsü Dergisi”, 1971, p. 297-343.
⁴⁵ Sergiu Iosipescu, *Dans la Dobroudja ottomane aux XVIe-XVIIIe siècles: le château-fort de Karaharman et son trésor*, p. 63-81.
⁴⁶ Andrei Pippidi, *Călători italieni în Moldova și noi date despre navigația în Marea Neagră în secolul XVII*, în AIIAI, tom XXII, 2, 1985, p. 614, 615.
⁴⁷ *Ibidem*, p. 615.
⁴⁸ C.C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, București, 1974, p. 135.
⁴⁹ Cf. V. Eskenasy, *Note la istoria litoralului vest-pontic*, în AIIAI, tom XX, 1983, p. 421, 424.
⁵⁰ Sergiu Iosipescu, *Balica, Dobrotiță, Ioancu*, București, 1985.
⁵¹ Publicat în *Cronici turcești privind țările române*, vol. II, ed. Mihail Guboglu, București, 1974, p. 117.
⁵² Anca Radu Popescu, *O hartă osmană a Dobrogei de la mijlocul secolului XVII*, în AIIAI, tom XXII, 2, 1985, p. 633.
⁵³ *Ibidem*, p. 636.
⁵⁴ Andrei Pippidi, *Călători italieni în Moldova și noi date despre navigația în Marea Neagră în secolul XVII*, p. 615.
⁵⁵ Evliya Efendi, *Narrative of Travels in Europe Asia and Africa in the seventeenth Century*, traducere de J. von Hammer, vol. I, 2, Londra, 1846, p. 47, 48.
⁵⁶ Charles de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la mer Noire*, tome II, Paris, 1787, p. 53-146; C. Max Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York, Londra, 1972, p. 11-13, 21, 22; Constantin C. Giurescu, *Les relations des pays roumains avec Trébizonde aux*

XIVe-XIXe siècles, în RRH, t. XIII, nr. 2, 1974, p. 239-246; Ștefan Andreescu, „Sultanul Jahja” și Radu Vodă Mihnea: un episod din istoria Mării Negre în veacul XVII, în RI, t. II, nr. 11-12, 1991, p. 679-699; Andrei Pippidi, *Călători italieni în Moldova și noi date despre navigația în Marea Neagră în secolul XVII*, p. 611-621.

⁵⁷ *Călători străini*, vol. VI, p. 326-353.

⁵⁸ Adrian Tertecel, *Călătoria lui Evliya Çelebi pe Marea Neagră de la Istanbul la Trapezunt în anul 1640*, în RI, tom XIV, nr. 5-6, 2003, p. 181-195.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ Feridun M. Emecen, *Notes on the Historical Development of Small Harbors on the Anatolian Shores of the Black Sea*, în *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIVe – XXIe siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu*, ed. Faruk Bilici, Ionel Cândeia, Anca Popescu, Brăila, 2007, p. 119.

⁶¹ Temel Öztürk, *The Naval Defence of the North-Eastern Coasts of the Black Sea and the Support Services in Trabzon (1700-1750)*, în *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIVe- XXIe siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu*, p. 231 și urm.

⁶² A.N. Kurat, *Prut Seferi ve Barişi (Expediția și pacea de la Prut)*, vol. I, Ankara, 1951, p. 38-48; S.F. Oreškova, *Russko-turețkie otnoșeniia v naciiale XVIII v. (Relațiile ruso-turce la începutul secolului al XVIII-lea)*, Moscova, 1971, p. 26-33; Paul Cernovodeanu, *În vâltoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688-1714)*, București, 1997, p. 23, 24.

⁶³ S.F. Oreškova, *op.cit.*, p. 37, 38.

⁶⁴ Adrian Tertecel, *Construirea cetății otomane Yeni Kale (1703) pentru blocarea accesului Rusiei la Marea Neagră*, în SMIM, vol. XV, 1997, p. 77-81.

⁶⁵ M.A. Mehmet, *Istoria turcilor*, București, 1976, p. 251-255.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 268-271.

⁶⁷ Veniamin Ciobanu, *Les Pays Roumains au seuil du 18e siècle (Charles XII et les Roumains)*, București, 1984, p. 87-154; Bogdan Murgescu, *Istorie românească – istorie universală (600-1800)*, București, 1994, p. 125-131.

INFLUENȚA LIMBAJULUI MILITAR (DACO-)ROMAN ASUPRA LIMBII ROMÂNE (I)

Dr. CRISTIAN MIHAIL

Abstract

The Romanian language presents some particularities comparatively to the ensemble of the western Romance languages. We explain these specific features not only by isolation of the Danubian Latin but also by the influence of the military (dacian-)roman slang (sermo castrensis) on this one.

Especially by specific semantic changes in the military environment of the classic Latin words, as: (1) extends of sense (Lat. turma „cavalry squadron” > Rom. turmă, sense „herd” a.s.o.); (2) specializations of sense (Lat. civitatem „town” > Rom. cetate, sense „fortress” a.s.o.); (3) metaphors (Lat. cofea „night cap” > Rom. coif, sense „helmet” a.s.o.); (4) soldierly creation (Lat. im+presurare „on+pressure” > Rom. a împresura, sense „to encircle with pressure” a.s.o.).

We shall work on this theme.

Keywords: *Black Sea, military jargon/slang, military environment, classic Latin words, specific semantic changes, Romanian language, Romance languages*

1. Particularitatea limbii române în aria neolatinității

Limba română prezintă deosebiri față de ansamblul idiomurilor neolatine occidentale (incluzând italiana, franceza etc). Deosebirile au fost explicate prin diferențe de: (a) substrat lingvistic (dacic-tracic, în est vs galic, iberic, etc, în vest); (b) adstrat lingvistic (turanic și slav, în est vs germanic, în vest) și (c) prin izolarea romanității estice, față de cea vestică, în urma invaziilor barbare (în principal, a slavilor care rup apărarea Imperiului Roman pe Dunăre, pe care o traversează în anul 602).

Acest factor de izolare a determinat, în primul rând, absența în română a unui superstrat cult latin, în timp ce limbile romanice occidentale au fost îmbogățite, în mod constant, de-a lungul secolelor, prin preluări de cuvinte din scrierile latine clasice aflate sau adăugate în biblioteci, când în circulația verbală sau în acte de cancelarii statale se impuneau situații care reclamau un limbaj elevat, pe care vorbitorii latinei vulgare (populare) îl uitaseră sub invaziile triburilor barbare. De asemenea, pentru noțiuni și lucruri noi, se recurgea, de regulă, la izvoarele latinei culte.

Tot prin izolare, limbile evoluează distinct, producându-se modificări de sens specifice ale

cuvintelor – în cazul romanității – din limbile latine surori, în raport cu sensul original/clasic al etimonului comun (latin). Dar, asupra acestui aspect al izolării, vom reveni când vom prezenta inovațiile semantice de mediu militar atât de specifice limbii române.

2. Cuvinte militare panromanice și parțial panromanice

2.1. Deocamdată, să cunoaștem cuvintele latine militare din română care au corespondenți, continuați din același etimon, în celelalte limbi neolatine. Ele nu sunt specifice doar limbii române, precum: *arc*, *armă*, *balț* (<lat. *balteus* „cingătoare”), *a despuia* (<lat. *dispoliâre* „a prăda”), *fuște* „lance” (<lat. *fustis* „par”), *a învinge*, *jurământ*, *măciucă*, *a lupta*, *luptă*, *oaste*, *pradă*, *a prăda*, *săgeată*, *a săgeta*, *săgetar* (<lat. *sagittarius* „arcaș din armata română”), *spată*, *tufă* (<lat. *tufa* „panașul coifului”) și *val* „meterez” (<lat. *vallum*).

Pentru a nu încărca lucrarea, nu am menționat etimonul latin al cuvintelor militare mai cunoscute. El poate fi găsit în DEX. Iar, corespondenții lor din limbile romanice occidentale se găsesc la Meyer – Lübke, în REW.

2.2. Mai prezentăm câteva cuvinte românești (parțial) panromanice mai puțin cunoscute ca având obârșii militare.

2.2.1. Dr. *arete* (inv.) „berbec” (ar. *arete*, ml.*areati*) este moștenit din lat. *āries*, *-eti* (m) „berbec” și „berbec de izbire a fortificațiilor” (NDEL). Al doilea sens a fost uitat în română, căci barbarii în est nu au ridicat cetăți, ale căror ziduri să fie atacate. Dar etimonul a fost continuat datorită circulației în mediul militar. Ca în sp. (ist.) *ariete* „navă de război cu pinten” (pentru sensul „berbec”, formele actuale sunt sp. *carnero* și *norueco* și pg. *carneiro*)

2.2.2. Dr. *corn*, (pl) *corni* (ar.,ir. *cornu*, ml.*corn*) „arbust cu lemnul foarte tare” (DEX) este continuat (numai) în română și catalană (REW, 2241) din lat. *cornus*, „corn” (arboarele) și „lance din lemn de corn” (Vergilius, 70 - 19 î. Chr.; DRL), credem, datorită apartenenței la mediul ostășesc sau veteran din aceste două regiuni.

2.2.3. Dr. *gratie* „zăbrea” provine din lat. pop. *gratis* (clasic *cratis*) (EWR, 728 ș.a) „leasă” ca în *cratibus atque aggere paludem explent* (Caesar, 100 – 44 î.Chr.) „umplu mlaștina cu fașcine și pământ” (ThLL; DLR).

2.2.4. Dr. *naie* (inv.) este continuat din lat. *navis*, *-em* (EWR, 1149 etc) ș.a., ca fr. *nef*, pv., cat. *nau* etc. (REW, 5863), care semnifica „navă de război”, (căci „navele comerciale” erau rediate de formele lat. *corbita*, *ae* și *navigium*, ii), ca în *navem adornare* (Caesar) „a echipa o navă” (ThLL, DLR) (Derivat: dr. *năier* „corăbier”, „luntraș”). Dubletul rom. *navă* este împrumut din fr. *nave* (DEX).

2.2.5. Dr. *părângă* „prăjină pentru cărat pe umeri, de către două persoane, o greutate (DEX) este provenit din lat. pop. **palanga* (cl. *phalanx*, *-gis*) „falangă” (TIRL, II, 162 ș.a.). Opinăm că sensul militar inițial din română a fost uitat – deoarece daco-romanii nu mai luptau „în pătrat” – și confundat cu sensul „prăjină” al lat. (pl) *phalangae*.

2.2.6. Dr. *secure* (ar., ir. *secure*; ml. *securi*) „unealtă” și (în trecut) „armă” (DEX) este continuat din lat. *securis* (EWR, 1494 ș.a.) cu aceeași dublă semnificație. Lat. *securis* era specializat pentru decapitarea condamnaților și era prezent în fasciile lictorilor, simbolizând „putere romană” (DRL).

2.3. Cuvintelor panromanice și parțial panromanice de mediu militar le alăturăm termenii românești agro-pastorali de origine latină cu circulație și între militari, precum: *armăsar*, *călare*, *călăreț*, *căpăstru*, *a descăleca*, *a încăleca*, *frâu*, și *iapă* (cf. DEX, pentru originea lor latină și REW, pentru corespondenții din limbile romanice occidentale).

2.4. Întregesc limbajul militar (daco-)roman cuvintele românești de origine latină care exprimă acțiuni violente, uzuale într-un mediu militar, precum: *a (a) bate*, *a frânge*, *a împunge*, *a înfige*, *a întărâta* (< lat. *interritare*; DER, 4433), *a pătrunde*, *a răpi*, *a rupe*, *a smulge*, *a sparge*, *a tăia* și *a ucide* (cf. DEX, pentru originea lor latină și REW, pentru termenii cu același etimon din idiomurile neolatine vestice).

3. Pierderi din fondul de cuvinte militare (daco-)romane s-au produs, în mod firesc, deoarece organizarea, armamentul, comenzile, emblemele, strategia și tactica Romei antice s-au schimbat într-o istorie bimilenară.

Multe cuvinte militare latine au fost pierdute chiar din perioada declinului puterii romane, fiind înlocuite de cuvinte aparținând terminologiei militare a invadatorilor slavi, în est, și germanici, în vest, precum: lat. *bellum* cu rom. *război* (<sl. *razboj* „ucidere”) și cu it., sp., pg. *guerra* ș.a. (REW, 9524) (<franc **werra*); lat. *agmen*, *-inis* cu rom. *ceată* (< sl. *četa* „grup”) și cu it., sp. *banda* ș.a.

(<germ. **banda* <got. *bandwa* „stindard”; DEI, DEHF); *calcar*, -*aris*, cu rom. *pinten* (<sl. *peřino* „călcăi”; DER, 6398) și cu v. pv. *esperon* ș.a. (<franc **sporo*; DEHF); lat. *castra*, -*orum* cu rom. *tabără* (<sl. *taboru*) și cu fr. *bivouac* (<helv. *Biwacht* „patrulă dublă”; DEHF); lat. *ferire* cu rom. a *lovi* (<sl. *loviti* „a vâna”, „a prinde”; DEX) și cu fr. *frapper* (franc. **hrappan*; DEHF) sau cu rom. a *izbi* (<sl. *izbiti*) și cu fr. *heurter* (<franc *hrt* „berbec”; DEHF); lat. *hasta*, ae cu rom. *suliță* (<sl. *sulica*) și cu it. *picca* ș.a. (<oland. *pike*; DEI); lat. *vexillum*, *i* și *signum*, *i* cu rom. *steag* (<sl. *stěgu*) și cu fr. *étendard* ș.a. (<franc Standhard <**standan* „a sta în picioare” + *hard* „ferm”; DEHF) etc.

Dar, modificările de sens ale cuvintelor (specializările semantice pentru noțiuni și lucruri, în primul rând) produse în grupuri de vorbitori profesionale (juridice, comerciale, militare, religioase, de infractori etc.) caracterizează limbajul grupului respectiv și îmbogățesc limba generală, prin forța și prestigiul limbajului dominant.

În articole viitoare, vom prezenta foarte multe modificări de sens adoptate de limba română din limbajul rezistenței militare (daco-)romane la atacurile seculare ale triburilor barbare (germanice, slave și turanice).

Aceste modificări semantice de mediu militar determină unicitatea românei în aria romanității, ca fiind singura limbă neolatină continuatoare a unei latine de frontieră a Imperiului Roman.

Modificări semantice de mediu militar (daco-)roman

Modificările de sens ale unor cuvinte din oricare idiom se produc în grupuri de vorbitori/medii sociale, precum cele profesionale (juridice, militare, comerciale etc.), religioase, de infractori, ș.a., ca urmare a necesității membrilor grupului de a comunica între ei, despre noțiuni și lucruri specifice grupului. Astfel, cuvinte din limba generală își modifică sensul în limbajul de grup, revenind apoi în limba generală cu noile sensuri. Pe care le vor putea impune în funcție de ascendența și amploarea grupului (numărul vorbitorilor) asupra societății.

Mediul militar la care ne raportăm este cel al grupurilor armate de vorbitori ai latinei carpato-dunărene. Prin „*grup armat*” înțelegem: fie armata romană, fie continuatorii acesteia, în luptele cu triburile barbare invadatoare. Adică bărbații obș-

tilor daco-romane (și chiar întreaga populație romanizată, avându-se în vedere consecințele general-nimicitoare de vieți și bunuri ale atacurilor barbare). Deci, nu se poate preciza dacă cuvintele românești moștenite din latină care au fost modificate semantic în mediul militar aparțin perioadei romane sau acelei daco-romane, existând o continuitate seculară a rezistenței armate la atacurile triburilor barbare. De unde formularea „(daco-)roman”.

Reiterăm precizarea că avem în vedere numai studiul vocabularului latin *moștenit* al limbii române. Orice referire la cuvinte militare intrate în română după perioadele romană și daco-romană, fie ele de origine latină, nu are nimic comun cu cercetările și rezultatele noastre de lingvistică istorică legate de aceste perioade.

Revenind la rezistența armată (daco-)romană la invaziile barbare, constatăm că, pentru a transmite și a înrădăcina, în limba generală (latina dunăreană), cuvinte modificate semantic din grupul militar de vorbitori, a fost necesar ca acest grup de luptători armați: (1) să fie predominant/important numeric și cu prestigiu asupra vorbitorilor idiomului general și (2) să poarte comunicări specifice, în grup și către vorbitorii limbii generale, pe o îndelungată perioadă de timp. Aceste condiții au fost îndeplinite prin faptul că: (a) militarii și veteranii erau prezenți în toată societatea, fiind amplasați și, apoi, împrăștiți în întreg „capul de pod” nord-dunărean, pe care îl reprezenta Dacia în cadrul apărării frontierelor Imperiului Roman și (b) în continuitate, armata romană și, apoi, masa populației romanizate (atâta câtă a fost), după retragerea acesteia, a luptat aproape bimilenar împotriva triburilor (ulterior statalizate) ale barbarilor germanici, slavi, turanici.

1. Modificări semantice de mediu militar (daco-)roman consacrate

Legat de cercetările lingvistice anterioare pentru stabilirea etimologiilor latine ale următoarelor cuvinte românești, s-a putut stabili că sensurile lor au obârșii militare.

1.1. Dr. a apăra (ar. *apār*, ir. *opār*) „a apăra” și „a opri” (inv.) este unanim acceptat ca provenind din lat. (*se*) *apparāre* „a se pregăti”. Sensul din română provine printr-o abreviere (Șăineanu,

DU) a expresiei, frecvente într-un mediu militar, „a pregăti oprirea” invadatorilor (DA; DER, 318). Formulăm ipotetic expresia de comandă: „Pregățiți oprirea!”

Continuatorii din limbile romanice occidentale ai lat. *apparare* au rămas cu sensul etimologic nemilitar „a se pregăti” (REW, 534).

De altfel, pentru sensul „a apăra”, în România occidentală a fost continuat lat. *defendere* (REW, 2517) „a îndepărta, a goni”, care, pe o cale semantică similară – prin *defendere hostes ab urbe* „a îndepărta străinii, apoi inamicul, de oraș” și, cu timpul, *defendere urbem*, „a apăra orașul” – a devenit „a apăra” (Bréal, 1924, p. 158).

1.2. Dr. a se aține „a pândi calea cuiva pentru a-l ataca”, *a aține (calea)* „a bara calea cuiva” este moștenit din lat. **attēnere (attinere)*, care avea ca sensuri principale „a ține, a reține, a se opri” (DLR și DEL). Sensul cuvântului românesc a plecat de la semnificația „a ține lângă, aproape, a păzi” a celui latin, din formulări ca: *ripam Danubii legionum duae attinebant* [Tacit] „două dintre legiuni păzeau/ocupau malul Dunării” (DA).

Lat. *attinere* a fost continuat în latinitatea occidentală cu sensuri nemilitare ca: it. *attenere* „a ține de”, „a susține”; sp. *atener* „a rămâne (la)”, „a se bizui (pe)” ș.a. (REW, 797).

Pentru sensul „a aține”, în limbile neolatine vestice sunt utilizate formații noi, care nu au complexitatea semantică legată de acțiunile militare din cuvântul românesc, precum fr. *barrer* (<lat. pop. **barra*, „bară”), care are sensul de „a sta în cale”, „a opri” și fr. *intercepter* sau pg. *interceptar* (cf. lat. *interceptus* „oprit la trecere”; DEF), care continuă, de fapt, sensul restrâns la „a prinde” al lat. *intercipere* (ca în *intercipere litteras* „a intercepta o scrisoare”).

1.3. Dr. bătrân (ar. *bitirnu*, ml. *bitorn*, ir. *betār*) „în vârstă” (cel mai cunoscut din categoria cuvintelor pe care le prezentăm) este continuat din lat. *vētērānus*, „vechi în serviciu, bătrân”, (la pl.) „veterani” (DLR, DEL). Modificarea semantică prin influență militară din cuvântul românesc a fost consemnată încă din secolul al XIX-lea (Șăineanu, 1887, p. 14).

Sensurile formelor neolatine occidentale continuate din lat. *vētērānus* nu sunt militare (REW,

9287), iar cu sensul „veteran”, it., sp., pg. *veterano* și fr. *vétéran* sunt împrumuturi din latina cultă/din scrieri.

Pentru sensul „bătrân”, în limbile romanice occidentale sunt utilizate formații noi, nemilitare, cum sunt cele din lat. *veclus* (diminutiv al lat. *vētulus* „vechi”), ca it. *vecchio* ș.a. (REW, 9291) și cele de la lat. *ante* „înainte”, ca it. *anziano* ș.a. (DEF; REW, 494).

1.4. Dr. cetate (ar. *ṭitāte*, ml. *ṭitāti*, ir. *cetote*) este în mod general considerat ca fiind continuat din lat. *civitatē*, care în latina imperială semnifica „oraș” (cf. Tacit: *muri civitatis* „zidurile orașului”; DLR) substituindu-se cu timpul lui *urbs* și *oppidum* (DEL). În mod evident, cuvântul românesc și-a restrâns sensul la: 1) „loc întărit” și 2) „oraș întărit” (DA), ca urmare a fortificării armatei romane și/sau a daco-romanilor în locuri strategice, în cadrul rezistenței la invaziile triburilor barbare.

Orașele Daciei au fost distruse după retragerea armatei romane în sudul Dunării. Ele au renăscut cu greu, întâi *târgul* „oraș mai mic” (<sl. *trugu*) și mai târziu, după relativa acalmie, *orașul* „așezare urbană mai mare” (<magh. *város*).

În România central-occidentală, ca urmare a dăinuirii orașelor, continuatorii lat. *civitatē* au rămas la sensul „oraș” (DEL; REW, 1958; DEF etc.). Chiar fr. *citée* semnifică nu „cetate”, ci „parte veche a unui oraș” (DEHF).

1.5. Dr. a încercui „a încercui”. În toate ipotezele etimologice ce-l privesc este prezentă „presiunea” (din lat. **pressurare*, *pressus* sau *pressorium*) și prefixul *im* (din lat. *im.*), care reflectă exercitarea presiunii, în mod concentric, spre un interior (pentru detalii: Mihail, CL, 1990).

Deci, dr. *a încercui*, apare a fi continuare unei creații populare cazonice, menită să sugereze, în plus față de lat. clasice *circumcingere* și *circumcludere* „a încercui” și *circumcidere* „a asedia”, intenția ofensivă a acelor care asediau o apărare circulară. Dr. *a încercui* cuprinde ideea de presiune și prin alte semnificații ale sale: „a invada”, „a ocupa”, (inv.) „a oprima” și „a depreda pe nedrept”.

De altminteri, în română când nu este necesar să se sugereze o situație ofensivă concentrică, pentru „a încercui” se utilizează *a încercui*, *a înconjura* ș.a. Evident, rom. *a încercui* continuă un termen tehnic militar popular (daco)-roman.

În celelalte limbi romanice, ca și în latina clasică, cuvintele cu sensul militar „a încercui”, precum fr. *cerner* și *investir*, sp. *cercar* și *rodear* ș.a. nu au complexitatea semantică militară a termenului popular din latina dunăreană moștenit în română. Este de subliniat faptul că aceste cuvinte romanice occidentale sunt formații noi, termenii clasici militari latini nefiind continuați.

1.6. Dr. *a (se) (în)cumeta* provine din lat. *committēre*, care – de la „a uni”, „a pune la întrecere” (DLR), a ajuns la sensurile „a începe”, „a întreprinde”, „a risca”, (refl.) „a se aventura” și care, în limbile neolatine apusene, și-a întărit nuanța peiorativă: „a face greșeala să” (cf. fr. *commettre une faute*; DEL). Sensul cuvântului românesc de „a cuteza” etc. «se explică foarte bine prin expresii de felul: *committēre se in terram hostilem* „s’aventurer dans un pays ennemi” și *committēre se in acidem* „risquer le combat”» (CDDE, 434), specifice unui limbaj militar ofensiv. Această evoluție semantică este general acceptată (DA).

Continuatorii romanici occidentali ai lat. *committēre* nu prezintă sensuri legate de cutezanță militară (DEL; REW 2080 etc.).

1.7. Dr. *a înțina* „a tăia trunchiul unui copac în mod incomplet, pentru a-l putea dărâma cu ușurință peste inamic”, ca procedeu tactic de apărare militară (Pușcariu, LR, p.356) este în mod general admis ca moștenit din lat. **in-tēnuāre* „a subția, a micșora”, „a slăbi”. Specializarea militară veche a cuvântului, care este cât se poate de evidentă, rezultă și din frecvența menționare, în vechile scrieri românești, a procedului de înținare a arborilor pentru prăvălirea lor peste agresori (DA). Abandonarea acestui procedeu de apărare militară a determinat și învechirea cuvântului.

Lat. *tēnuāre* este moștenit numai în română (ILR, p.178; REW 1754), iar pentru sensul tehnic militar al continuatorului său românesc (înținarea) nu există corespondenți specializați în celelalte limbi neolatine.

Dr. *a înțina* este încă cunoscut în Moldova, Bucovina, Banat și Transilvania (DA).

1.8. De asemenea, dr. *aținat*, care provine din lat. *attēnuātus* „slăbit”, „subțiat”, „redus” (DA, REW, 8754), și-a dobândit sensul din faptul aplecării

arborilor, prin reducerea bazei lor, în cadrul procedului de apărare sus-menționat (Pușcariu, LR, I, p. 356).

Nici acest termen nu are corespondenți romanici occidentali.

Dr. *aținat* este păstrat încă în Transilvania.

1.9., 1.10. Recunoscute ca prezentând modificări semantice în limbajul militar sunt atât dr. *a răpune* „a ucide” <reponere „a pune deoparte” – prin „a pune în mormânt” (cf. Șăineanu, DU) și *tellure repostus* „îngropat”, „înmormântat” – cât și dr. *a supune* „a constrânge la ascultare”, „a a duce sub stăpânire” <lat. *supponere* „a pune (dedesubt)”, (fig.) „a subordona” (sens păstrat în unele regiuni românești).

Evoluțiile semantice ale continuatorilor acestor cuvinte latine din limbile romanice occidentale nu au legături cu mediul militar (REW, 7225 și 8469).

1.11. Este evidentă apariția într-un mediu format din luptători armați a metaforei prin care a fost stabilit sensul dr. *spate* (ar. *spâtă*, ml. *spate*, ir. *spote*) „partea posterioară a corpului uman” (cu lărgiri semantice) din lat. pl. *spathae*, al cărui singular *spatha* denumea o „spadă lungă cu două tăișuri și fără vârf” (DLR), „sabie lată și lungă” (DEL). Metafora identificată de Șăineanu constă din compararea spatelui uman cu două spade alăturate de o parte și de cealaltă parte a șirei spinării.

În celelalte limbi romanice, această metaforă nu este cunoscută, sensul „spate” fiind redat de continuatorii lat. clasic *dorsum*, precum: cat. (și dr.) *dos*, it. *dosso*, ș.a. (REW, 2755).

Lat. *spatha* a fost continuat și cu sensul clasic în v.rom. *spată*, ca și în celelalte limbi neolatine (REW, 8128).

1.12. Dr. (ar. și ml.) *teacă* „înveliș, toc de metal, lemn sau piele, pentru arme albe (sabie, pumnal, cuțit)” și, secundar, „păstaie” este unanim acceptat ca fiind moștenit din lat. *theca* (<gr. *theke* „cutie”). Semnificația „apărătoare pentru obiecte tăioase, teacă”, din latina târzie, a fost continuată numai în cuvântul românesc, devenit termen tehnic în limbajul militar.

În celelalte limbi romanice, continuatorii lat. *theca*, precum v.fr. *toie*, fr. *taie* „față de pernă” ș.a. (REW, 8699), nu au sensuri militare.

Pentru sensul „teacă”, în aceste idiomuri, se folosesc continuatori ai lat. clasic *vagina* (REW, 9122) sau formații noi, ca: fr. *fourreau* (<v.fr. *fuere*, germ. *Fodr*; DEF) sau sp. *funda* (<lat. tard. *funda* „pungă”; DCELC, II) ș.a.

1.13. Tot atât de evident ca aparținând mediului militar (daco)-roman este și dr. *turmă* (ar. *turmă*, ir. *turme*) „grup de animale”, (depreciativ) „gloată” și „mulțimea credincioșilor unei parohii”, care a fost continuat și extins în limbajul agropastoral (ca urmare, în primul rând, a „reprofilării” în societate a veteranilor) și, ulterior, în cel bisericesc, din lat. *turma* „escadron de cavalerie”, (fig.) „mulțime” (DLR și DEL).

Continuatorii vest-romanici ai lat. *turma* au cu totul alte sensuri (cf. REW, 9005), pentru sensul „turmă” fiind utilizați fie continuatori ai lat. clasice: *armentum* „cireadă” (>it. *armento*), *grex*, *-gis* „turmă” (>sp. *grey*), *turba* „gloată” (>it. *turba*) (DEI, DCELC), fie formații noi de mediu pastoral: fr. *ouaille* (< v.fr. *oeille* <*ovicula*, diminutiv al lat. *ovis* „oaie”) sau fr. *troupeau* (<fr. *troupe* „breaslă” < franc **throp*; DEF).

Deși aceste cuvinte românești – destul de multe – au fost observate (mai mult sau mai puțin manifest) ca având o obârșie militară, nu s-a conturat, în lingvistica română, ideea influenței unui limbaj de mediu militar (daco)-roman asupra limbii române. Ceea ce a condus la rătăcirii în stabilirea etimologiilor multor cuvinte românești.

În articolul următor, vom arăta cum raportarea la această influență va determina acceptarea etimologiilor latine pentru cuvinte românești considerate ca fiind continuate din substrat sau adstrat.

(Va urma)

Abrevieri

ar. = aromân, dr. = dacoromân, fr. = francez, germ. = german, gr. = grec, helv. = helvet, ir. = istroromân, it. = italian, ist. = istoric, inv. = învechit
lat. = latin, ml. = meglenoromân, pg. = portughez, pl. = plural, pop. = popular, pv. = provensal, rom. =

român, sl. = slav, sp. = spaniol, v.fr. = vechi francez, v.rom. = vechi român, * = reconstituit

Abrevieri bibliografice

Bréal, 1924 = M. Bréal, *Essai de simantique*, Paris, 1924.

CDDE = I. A. Candrea, Ov. Densușeanu, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elemente latine*, București, 1907-1914.

DA = *Dicționarul Academiei Române*, București, 1913 și urm.

DCELC = I. Corominas, *Diccionario critico etimológico de la lengua castellana*, Berna, 1954 - 1957.

DEF = O. Bloch, W.v. Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris, 1950.

DEI = C. Battisti, G. Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, Florența, 1950-1957.

DEHF = J. Dubois, H. Mitterand, A. Dauzat, *Dictionnaire étymologique et historique du français*, Larousse, Paris, 1994.

DEL = A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris, 1960.

DLR = G. Guțu, *Dicționar latin-român*, București, 1983

DER = Al. Cioranescu, *Diccionario etimológico rumano*, Tenerife, 1958-1966.

DEX = Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, *Dicționar explicativ al limbii române*, ed. a II-a, București, Editura Univers Enciclopedic.

DLR = G. Guțu, *Dicționar latin-român*, București, 1983.

EWR = S. Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, Heidelberg, 1905.

ILR = Al. Rosetti, *Istoria limbii române, I. Limba latină*, București, 1938.

Mihail, CL, 1990 = Cr. Mihail, *Modificări semantice în lexiconul latin al românei sub influența mediului militar*, Academia Română, Cercetări de lingvistică, Cluj, 1990.

NDELP = R. Fontinha, *Novo dicionário etimológico de la lingua portuguesa*, Porto (fără an)

Pușcariu, LR = S. Pușcariu, *Limba română, I. Privire generală*, București, 1976.

REW = W. Mayer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, ed. a III-a, Heidelberg, 1931.

ThLL = *Thesaurus Linguae Latinae*, Leipzig, 1900 și urm.

TIRL (Tratat de) *Istoria limbii române*, vol. II, Academia Română, București, 1969.

Șăineanu, 1887 = L. Șăineanu, *Încercare asupra semasiologiei limbii române*, București, 1887.

Șăineanu, DU = *Dicționar universal al limbii române*, ed. VIII, Craiova.

UN EFEMER REGAT GEPIDIC ÎN TRANSILVANIA

ALEXANDRU MADGEARU

Abstract

An ephemeral Gepidic kingdom in Transylvania

Former subjects of the Huns, the Gepids ruled by king Ardarich closed an alliance with the Late Roman Empire after the battle of Nedao (454), when they defeated the sons of Attila, becoming the most important power in the Middle Danubian area. In 473 a Gepidic dynasty was established at Sirmium, but other Gepids continued to live in the middle Tisa valley as before 454. Archaeological evidence confirms the location between Tisa, Mureș and Criș recorded by Iordanes, up to the natural limit of Porțile Meseșului. It is possible that the treasure of Șimleul Silvaniei belonged to Ardarich. From this area, the Gepids extended to Transylvania in the last third of the 5th century. A new power center appeared in the former Roman city Napoca. Three princely graves were found nearby, at Apahida, dated between circa 470 and the first two or three decades of the 6th century. One of them belonged to king Omahar. These kings were allies of the Byzantine emperors, Besides other princely graves or treasures (from Turda and Someșeni), the archaeological evidence of the Gepids in Transylvania includes cemeteries and settlements of the common people, discovered especially north of the Mureș valley. In the same area, subjected to this kingdom, continued to live the Daco-Roman population, as the ceramic finds from several settlements are testifying. The Gepidic kingdom lasted around a century, from the battle of Bolia (469) to the Avarian conquest of 567, but the Gepids continued to live in Transylvania under the Avarian domination.

Keywords: *Gepids, Transylvania, Late Roman Empire, princely graves*

Gepizii au fost o populație germanică înrudită cu goții, care în secolele III-IV trăiau în sudul Poloniei actuale. În timpul dominației hunice, ei s-au deplasat în bazinul mijlociu și superior al Tisei, inclusiv în Crișana. Cele mai importante vestigii gepidice din această perioadă din Crișana sunt cimitirele de la Dindești (jud. Satu Mare), Valea lui Mihai (jud. Bihor), Oradea (jud. Bihor), Ghenci (jud. Satu Mare).¹ Tezaurul de la Tăuteni (în prezent Tăuteu, jud. Bihor), din care s-au recuperat două

căni de argint ornamentate cu motive mitologice și care este posibil să fi făcut parte din inventarul unui mormânt princiar, a fost atribuit hunilor, herulilor, dar și gepizilor. Este imposibil de ajuns la o concluzie în privința atribuirii etnice, dar în ipoteza că ar fi aparținut gepizilor, atunci tezaurul ar putea fi legat de perioada când aceștia trăiau în confederația hunică.²

Ajunși pentru moment principalul factor de putere în bazinul carpatic după bătălia de la Nedao

din 454 în care au fost înfrânți fiii lui Attila de către o coaliție în care ei au fost în frunte, gepizii au devenit interesanți pentru diplomația bizantină. Imediat, împăratul Marcianus (450-457) s-a aliat cu regele lor Ardarich, acordându-i subsidii de 100 livre anual³. Aceeași politică a fost aplicată de Marcianus și în privința ostrogoților din centrul Pannoniei, deveniți de asemenea aliați, în 456. Vestul Pannoniei a intrat sub dominația longobarzilor, care făcuseră și ei parte din confederația hunică⁴. Politica de securizare a frontierei de la Dunărea de Mijloc inițiată de Marcianus prin încheierea de tratate cu barbarii nu a eliminat confruntările dintre aceste grupuri germanice, purtate pentru supremație în ceea ce fusese Pannonia romană și în zonele vecine. Gepizii au participat la liga formată contra ostrogoților de regele Hunimund al suebilor (care trăiau pe teritoriul actual al Slovaciei), împreună cu skirii, care atunci locuiau în partea de sud a interfluviului Tisa-Dunăre⁵, precum și cu sarmații din vestul Banatului. Bătălia de la râul Bolia din Pannonia din 469 contra acestei coaliții a fost câștigată de regele ostrogot Thiudemir. Astfel, ostrogoții și-au consolidat poziția în raport cu gepizii, ajungând principala putere în teritoriul care fusese dominat de huni. După doi ani, Theoderic, fiul lui Thiudemir (viitorul rege al Italiei ostrogote), a continuat expansiunea prin înfrângerea sarmaților conduși de Babai, care cuceriseră orașul Singidunum (Belgrad). Orașul roman a trecut în stăpânirea sa⁶.

Doar mutarea ostrogoților în provinciile Moesia Prima și Dacia Ripensis în 473 a permis gepizilor redobândirea supremației în bazinul Tisei. Imediat după plecarea ostrogoților lui Theoderic, gepizii au ocupat Pannonia Secunda, inclusiv orașul Sirmium, precum și o zonă din Moesia Prima, în care se afla Singidunum. Sirmium, deși teoretic făcea parte din Imperiul Roman de Răsărit, a devenit reședința unei dinastii regale gepide, alta decât cea din bazinul Tisei. Ostrogoții rămăneau o putere redutabilă, cu care gepizii aveau să se mai confrunte. Gepizii au fost din nou înfrânți de ostrogoți în iarna 488/489, atunci când aceștia erau în drum spre Italia, în bătălia de la râul Ulca (Vukodraž, un afluent al Savei). Regele gepid Thraustila de la Sirmium a fost ucis în luptă⁷. Regatul fondat de Theoderic cel Mare (493-526) în Italia (cu capitala la Ravenna) a menținut avanposturi în bazinul râului Sava, adică în apropiere de Sirmium, după ce a cucerit coasta dalmată în anii 490. Într-o campanie

din 504 contra gepizilor de la Sirmium, care erau sprijiniți de armata romano-bizantină (în care luptau și federații bulgari), comitele ostrogot Pitzias a reocupat orașul cu sprijinul războinicilor din suita lui Mundo, un șef gepid care intrase în serviciul lui Theoderic cel Mare, după ce fusese exclus de la moștenirea puterii regale de către vărul său Thrasaric, fiul lui Thraustila. Thrasaric a fost alungat de la Sirmium și s-a refugiat probabil în regatul gepid din bazinul Tisei⁸.

În 510 s-a ajuns la un acord între împăratul Anastasios I (491-518) și Theoderic cel Mare, prin care imperiul își restabilește dominația în Moesia Prima și în partea de est a Pannoniei Secunda până la orașul Bassiana (Donji Petrovci, Serbia), ostrogoții păstrând cea mai mare parte din Pannonia Secunda, inclusiv Sirmium. În 512, herulii au fost instalați ca aliați în zona dintre Singidunum și Porțile de Fier.⁹ Orașul Sirmium a fost păstrat de ostrogoți până în 535, când va fi cucerit de armata romano-bizantină, redevenind însă din 536 reședința unei dinastii gepide (gepizii au atacat Moesia Prima și Dacia Ripensis și au reușit să cucerească și Sirmium, pe care îl vor păstra până când vor fi înfrânți de avari, în 567). Regatul gepid din bazinul Tisei (condus pe atunci de Gunderith) a supraviețuit tot până la cucerirea avară.

La mijlocul secolului al VI-lea, Iordanes (*Getica*, XX, 113) scria că gepizii locuiesc *iuxta flumina Marisia, Miliare et Gilpil et Grisia*. Marisia este Mureșul, iar pentru celelalte hidronime s-au propus identificările Grisia – Crișul Repede, Gilpil – Crișul Negru, Miliare – Crișul Alb¹⁰. Pe de altă parte, într-un capitol anterior (*Getica*, V, 33), el mai afirma și că Tisa (*Tisia*) străbate nordul și apusul țării gepizilor, iar un râu *Flutausis* o mărginește la răsărit¹¹. Nu poate fi admisă o extindere a Gepidiei asupra întregului fost teritoriu al Daciei Romane, așa cum s-a interpretat în mod abuziv¹² alt pasaj (XII, 74), în care se preia de fapt o descriere a Daciei vechi, în care ulterior s-au așezat goții și apoi gepizii. Cercetările arheologice confirmă cea mai precisă dintre informațiile lui Iordanes (cea din cap. XX, 113). Există o concentrare de cimitire gepidice în sectorul dintre confluențele Mureșului și Crișului cu Tisa, la est de râu, inclusiv pe teritoriul României, unde se afla marginea răsăriteană a acestei *Gepidii* de pe Tisa. Gepizii erau prezenți deja acolo din timpul dominației hunice.

Cea mai importantă mărturie care sugerează existența unui regat gepidic în regiunea Crișanei este reprezentată de cele două tezaure de la Șimleul Silvaniei, descoperite în 1797 și 1889, și care, în pofida compoziției diferite, reprezintă, se crede, cele două părți ale unui singur tezaur regal, ascunse în două locuri foarte apropiate¹³. Tezaurul I cuprindea 15 monede romane de aur emise în anii 286-290, 332, 336, 369, 375-378, 383, transformate în pandantive într-un atelier barbar. Alt medalion prelucrat dintr-un *solidus* emis de Valentinian I între 367 și 375 s-a descoperit în mod întâmplător la Vâlcelele (com. Suplacu de Barcău, jud. Bihor), într-un punct situat între Tăuteu și Șimleul Silvaniei; el poate semnala un mormânt princiar distrus, sau un tezaur similar cu cel de la Șimleul Silvaniei¹⁴. Dintre celelalte componente ale tezaurului I amintim un lanț de aur pe care sunt montate 50 de pandantive (reprezentări miniaturale de unelte și arme, precum și frunze de viță). Aceste obiecte se aflau depuse într-un vas ceramic.

Tezaurul II este mult mai bogat și mai reprezentativ pentru fastul regal barbar. Cea mai importantă piesă este o fibulă de aur în care este încastrată o bucată de onix. Acest tip de fibulă făcea parte din costumul imperial romano-bizantin, iar exemplarele descoperite în mediul barbar ilustrează asumarea modelului puterii romane de către regii barbari din afara imperiului. O piesă similară se află și în tezaurul de la Pietroasele (fibula mică). Ca și aceasta, fibula din tezaurul de la Șimleul Silvaniei a fost un dar oferit de un împărat unui rege barbar (un însemn similar, dar nu identic, cu fibulele din costumul imperial)¹⁵. Din tezaurul II mai fac parte zece perechi de fibule de aur și de argint cu placă semidisoidală sau trapezoidală, decorate în stil policrom cu almandine, precum și trei vase de aur emisferice filigranate și ornamentate cu pietre semiprețioase. Este posibil ca din acest tezaur să facă parte și o fibulă care a fost licitată în 1936 ca provenind de la „Szilágy-Somlyó” (Șimleul Silvaniei) și care a ajuns în final la Metropolitan Museum of Art din New York¹⁶. Analiza tipologică a fibulelor efectuată de Radu Harhoiu a arătat că acestea se datează între al treilea sfert al secolului al IV-lea și mijlocul secolului al V-lea. De aceea, se poate aprecia că tezaurul a fost ascuns cândva după 454, în a doua treime sau în al treilea sfert al secolului al V-lea¹⁷. În același context cu cele două tezaure se poate

■ Aplice de șa
din mormântul Apahida II

încadra descoperirea izolată de la Uileacu Șimleului, jud. Sălaj (situată la 7 km nord-vest de Șimleul Silvaniei): un colan de aur despre care se știe că era un însemn de rang la șefii germanici. El poate proveni dintr-un mormânt distrus¹⁸.

Acumularea de monede de aur oferite ca dar de către împărații romani de-a lungul unei perioade de aproape un secol indică o continuitate dinastică, dar nu în zona unde s-au descoperit cele două tezaure, care au fost îngropate cu mult mai târziu decât data ultimei monede. Doar gepizii puteau fi destinatarii acestor daruri care au început să fie oferite în jurul anului 290, în cadrul unor alianțe care vizau contracararea goșilor sau a vandalilor. Monedele, transformate în medalioane, au rămas în posesia regilor gepizi până când aceștia au ajuns în final în Crișana. Cele mai târzii piese din cele două tezaure se pot data în perioada ulterioară alianței încheiate de Ardarich cu Marcianus, iar fibula cu onix a fost probabil darul oferit cu această ocazie solemnă. Prin urmare, credem că nu greșim dacă atribuim cele două tezaure de la Șimleul Silvaniei regelui Ardarich, care după bătălia de la Nedao a continuat să domnească o vreme în bazinul mijlociu și superior al Tisei, dar și mai la est, până la limita naturală a Porților Meseșului. Ascunderea și nerecuperarea tezaurului care cuprindea însemnul puterii regale care nu a mai fost moștenit de următorul rege (fibula

cu onix) s-ar putea explica prin stingerea dinastiei. Având în vedere datarea tezaurului în a doua treime a secolului al V-lea, nu putem exclude corelarea acestui fapt cu bătălia de la Bolia din 469 (nu se știe nimic despre soarta lui Ardarich după 454).

Regatul gepid din Transilvania s-a format cel mai probabil după bătălia de la Bolia, care a marcat un recul al puterii gepide în zona Tisei. După etapa în care gepizii au ocupat un teritoriu care ajungea până aproape de Porțile Meseșului, s-a constituit un centru de putere mai în interior, în zona unuia dintre cele mai importante orașe ale fostei Dacii Romane, Napoca. La această deplasare se referea Iordanes, când spunea că Dacia se află în interiorul țării gepizilor. În acea perioadă, populația daco-romană napocensă abandonase teritoriul orașului. Procesul de ruralizare a orașelor daco-romane început după retragerea administrației imperiale în 275 a continuat cu deplasarea în vecinătate a locuitorilor. Au apărut astfel roșuri de mici așezări rurale daco-romane. La vest de Napoca, la Suceagu, s-a format o asemenea așezare rurală, unde existau și ateliere de olărit și de prelucrare a pieptenilor, care a durat din secolul al IV-lea până în secolul al VI-lea¹⁹.

În localitatea suburbană a Clujului Someșeni s-a descoperit în 1963 un tezaur depus într-un vas de ceramică (pierdut), din care s-au recuperat numai o parte dintre obiectele de aur, în greutate de 618 gr. Cel mai important dintre ele este un disc pectoral decorat cu o cruce, un chrismon și cu almandine (pierdute). Se adaugă două brățări, trei inele cu placă romboidală, un inel cu gemă, două cataramă de centură cu almandine, șase pandantive semilunare, șase pandantive romboidale, mărgel și alte piese mai mărunte. Obiectele nu au făcut parte dintr-un mormânt, ci reprezintă un depozit, care conținea piesele de port ale unei femei creștine de rang princiar. Datarea în al treilea sfert al secolului

al V-lea este asigurată de analogiile cataramă de centură în formă de rinichi și de pandantivele semilunare.²⁰ Tot la Cluj-Someșeni s-au descoperit și patru morminte datate în aceeași perioadă, din inventarul cărora provin cercei poliedrici și o fibulă de argint cu decor incizat²¹. În cartierul Cordoș al aceleiași oraș a fost identificat alt cimitir din al treilea sfert al secolului al V-lea, din care s-a recuperat inventarul a două morminte (între altele, un cercel poliedric de argint, o fibulă de bronz cu semidisc cu trei butoni, un pieptene bilateral, un pandantiv semilunar de argint)²². La circa 45 km nord-est de locul unde s-a descoperit tezaurul de la Someșeni, la Țaga (jud. Cluj), în apropierea unei așezări daco-romane, a fost dezvelit un mormânt izolat de femeie, care conținea o fibulă de bronz cu placă romboidală și semidisc (similară cu cea de la Someșeni), un pieptene bilateral, un cercel de bronz cu vârf ascuțit și o monedă de bronz emisă în 341-346. Pe baza fibulei, mormântul se datează tot în al treilea sfert al secolului al V-lea.²³ În fine, la Cepari (com. Dumitra, jud. Bistrița-Năsăud), s-a descoperit un mormânt izolat de înhumăție orientat V-E, care avea ca inventar un *solidus* de la Theodosius II din 430-440, un inel, o brățară de aur, o cataramă de aur cu placă ovală cu analogii în cimitire din a doua jumătate a secolului al V-lea, precum și mărgel²⁴. Toate aceste vestigii evidențiază existența unui orizont cultural gepidic timpuriu în zona bazinului Someșului, constituit imediat după pătrunderea lor în Transilvania după bătălia de la Nedao, prin Porțile Meseșului. Gepizii au pătruns într-un teritoriu care continua să fie populat de daco-romani.

Următorul orizont cronologic gepidic din bazinul Someșului Mic este reprezentat de grupul de morminte de la Apahida și Turda, datate între ultimul sfert al secolului al V-lea și primul sfert al

■ Inele din mormântul Apahida I

▪ **Fibula de aur
din mormântul Apahida I**

secolului al VI-lea. În 1889 s-a descoperit la Apahida (jud. Cluj) un mormânt orientat V-E. Din el s-au recuperat, pe lângă resturile sicriului de lemn, două vase de argint fusiforme, benzi de aur provenite de la un vas de lemn sau sticlă, o fibulă de aur cu capete în formă de ceapă, trei cataramae de aur decorate în stil policrom, șase pandantive de aur în formă de clopoței care făceau parte dintr-o diademă, o brățară de aur cu capetele îngroșate, precum și trei inele de aur decorate cu cruci și monograme²⁵. Primul inel poartă o inscripție cu caractere latine care a fost citită *Omharus*. Al doilea inel, de tip sigilar, are o monogramă care a fost decriptată inițial *Marcus* sau *Maria*, dar s-a ajuns apoi la concluzia că trebuie citit același nume *Omharus*²⁶. Al treilea inel este ornamentat cu patru cruci, dovadă că purtătorul era creștin. Reexaminarea atentă a literelor incizate pe inelul de nume i-a permis lui C. Opreanu să modifice lectura în *Omahar*. De asemenea, ultimele două litere nu sunt VS ci VG, astfel că acronimul VG dispus pe un rând separat se poate întregi *Vir Gloriosissimus*²⁷.

▪ **Fibula cu onix din tezaurul
de la Șimlul Silvaniei**

În 1968 s-a mai descoperit încă un mormânt cu inventar foarte bogat, la o distanță de circa 500 m de primul. După ce, prin efectuarea unor lucrări de construcție, au ieșit la iveală unele obiecte, a fost organizată o săpătură de salvare, prin care s-a putut stabili că mormântul Apahida II a avut sicriu și era orientat V-E. Din inventar provin mai multe piese de podoabă și de harnașament din aur decorate în stil policrom, o spadă, un mâner de lance, un pahar de sticlă. A fost remarcată omogenitatea stilistică a componentelor, pe baza cărora s-a stabilit o datare în a doua jumătate a secolului al V-lea.²⁸ În fine, în 1978, într-un punct situat la 250 m de Apahida I și la 200 m de Apahida II a apărut o cataramă de centură cu placa în formă de rinichi, din aur, decorată cu almandine în stil *cloisonné*, similară cu cea din mormântul Apahida I. Catarama provenea dintr-un al treilea mormânt, distrus²⁹.

Prin inventarul lor foarte bogat și prin semnificația unora dintre obiecte, mormintele de la Apahida pot fi categorisite drept regale. Fibula de aur cu capete de ceapă era un atribut al înalților

demnitari din Imperiul Romano-Bizantin, fiind purtată la hlamidă. Prezența ei în mediul barbar indică stabilirea de relații de alianță care se traduceau prin acordarea unui însemn de rang din ierarhia imperiului. Aceste fibule de aur fastuoase erau oferite chiar de către împărat unor personaje precum regii Theoderic sau Childeric. De asemenea, cele trei inele din același mormânt sunt atribute ale puterii regale, cel sigilar fiind folosit în corespondența oficială; alt însemn regal era diadema³⁰. Omahar era în mod indiscutabil un rege creștin aliat cu Imperiul Romano-Bizantin.

Atribuirea etnică a mormintelor regale de la Apahida a oscilat, și în funcție de datarea lor, între ostrogoți și gepizi, chiar în lucrări succesive ale acelorași autori. Astfel, Kurt Horedt atribuia gepizilor mormântul I în 1958, pentru ca din 1970 să opteze pentru ostrogoți. În 1986 a revenit la ideea atribuirii gepizilor, dar cu precizarea că Omahar era probabil un principe alan, deoarece numele nu ar fi germanic. Walter Pohl admitea în 1980 că erau ostrogoți, dar Attila Kiss, Radu Harhoiu și Volker Bierbrauer sunt pentru atribuirea lor gepizilor. O opinie particulară a fost exprimată de C. Opreanu în studiul din 1995: un neam germanic oriental, eventual skirii, care au primit ajutor de la Leon I contra ostrogoților în 460. Am precizat însă că skirii trăiau în altă parte.

Cea mai recentă opinie a lui C. Opreanu este însă că Omahar era un rege care a intrat în alianță cu regele ostrogot Theoderic cel Mare din Italia. Studiul respectiv reexaminează cronologia obiectelor din mormântul Apahida I, care anterior era datat în al treilea sfert al secolului al V-lea. Datarea se baza pe analogiile oferite de mormântul regelui franc Childeric de la Tournai, mort în 482. Radu Harhoiu stabilise, pe baza comparației cu mormintele princiare de la Tournai, Flonheim, Blučina, Krefeld-Gellep și Köln, că Apahida I s-ar data în anii 450-470, iar Apahida II și III ar fi ceva mai târzii, dar tot din secolul al V-lea³¹. C. Opreanu a observat că analogiile cu mormântul lui Childeric nu oferă decât un reper cronologic anterior, și că marea fibulă de aur a fost produsă cel mai probabil într-un atelier din regatul ostrogot din Italia, cea mai apropiată analogie fiind în tezaurul de la Reggio Emilia, nu în cel de la Tournai. Decisivă pentru clarificarea datării mormântului este însă constatarea că monograma inelului sigilar imită monedele emise de Theoderic cel Mare. Concluzia

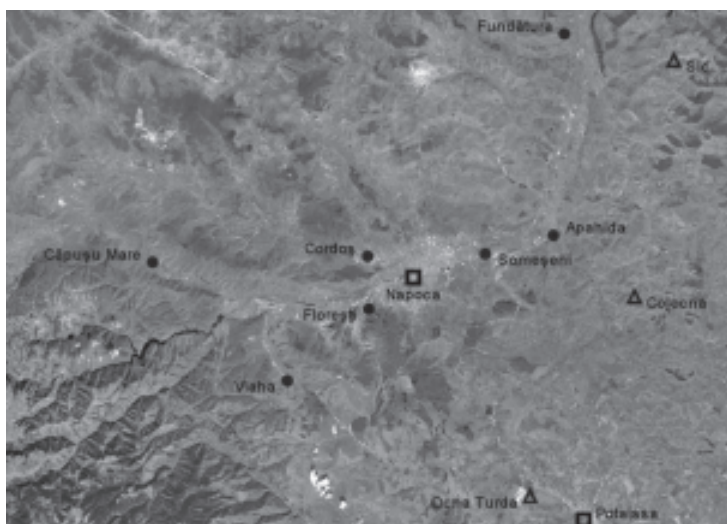
firească la care ajunge C. Opreanu este că fibula a fost oferită lui Omahar de către acest suveran ostrogot, cu ocazia încheierii unei alianțe³². Considerăm că ordinea cronologică reală a mormintelor de la Apahida este: II (la scurt timp după 469), III (sfârșitul secolului al V-lea), I (primele decenii ale secolului al VI-lea).

În privința etniei regilor de la Apahida, C. Opreanu se opune ipotezei gepide, deoarece gepizii ar fi cucerit Dacia abia după 536, o dată în mod sigur ulterioară celor trei morminte³³. Această interpretare se bazează însă pe înțelegerea greșită a unui pasaj din opera lui Procopius din Caesarea (*Războaiele*, VII, 33, 8), în care se afirmă că gepizii, după ocuparea vremelnică a orașului Sirmium, au cucerit „întreaga Dacie”. În realitate, textul se referă în mod indubitabil la Dacia Ripensis, nu la cea nord-dunăreană, astfel că argumentul lui C. Opreanu cade. Nu avem nici un motiv pentru a nu-l considera gepizi pe regii înhumați la Apahida.

Având în vedere noua datare propusă de C. Opreanu pentru mormântul Apahida I, se poate ajunge la concluzia că împăratul Anastasios I este cel care a acordat titlul *Vir Gloriosissimus* lui Omahar, ca și lui Theoderic cel Mare, cel mai probabil în urma acordului încheiat în 510 la care ne-am referit mai sus. Împăratul a constituit astfel un sistem de alianțe care să asigure stabilitatea în zona Dunării de Mijloc, prin cooptarea aceluși rege gepid care domnea în Transilvania, după reluarea relațiilor pașnice cu Theoderic. Prin urmare, mormântul Apahida I se datează cândva după 510. Nici un izvor literar bizantin nu amintește această acțiune diplomatică, dar faptul nu trebuie să ne mire, deoarece această perioadă nu este acoperită decât de cronicile mai târzii ale lui Ioannes Malalas și Theophanes Confessor, care o tratează destul de sumar. Cronica lui Ioan din Antiohia ar fi putut conține asemenea informații, deoarece părțile păstrate se remarcă printr-o abundență de detalii, dar pentru epoca lui Anastasios I s-au transmis puține fragmente.

Cele trei morminte princiare de la Apahida și tezaurul de la Someșeni indică existența unei reședințe regale, care se afla, credem, chiar pe teritoriul fostului oraș roman Napoca, unde la acea vreme mai existau probabil edificii demne de a fi locuite de acești regi. De ce la Napoca? Se poate face o paralelă cu modul în care a avut loc cucerirea Transilvaniei de către unguri în secolul al X-lea:

■ **Harta 5.**
Centrul de putere
gepidic din Transilvania

după o primă etapă în care aceștia au cucerit acea zonă din Crișana care fusese stăpânită odinioară de gepizi, ei au intrat în Transilvania prin Porțile Meseșului, ocupând primele poziții tot pe lângă ruinele orașului roman Napoca. Ca și ungurii, gepizii doreau controlul asupra bogățiilor Transilvaniei, respectiv aurul și sarea, iar instalarea în poziția strategică de pe valea Someșului Mic controla traficul cu sare de la ocnelor din zonă (Sic, Cojocna, Turda, Ocna Dejului). La fel au procedat ulterior și avarii, care, după ce vor cucerii regatul gepid din Transilvania, se vor instala cu precădere în zona ocnelor. Controlul drumurilor sării a fost o permanență a istoriei Transilvaniei în evul mediu timpuriu³⁴.

Altă mărturie de mare valoare arheologică legată de centrul de putere gepidic din bazinul Someșului Mic este mormântul princiar feminin de la Turda descoperit în 1996 în ruinele termelor castrului legiunii V Macedonica. Inventarul recuperat integral cuprindea două fibule semi-discoidale de argint, o cataramă de centură de argint și aur cu almandine, o pereche de cercei de aur cu almandine, cataramă de încălțăminte de argint, o oglindă, mărgelă și un pieptene. Mormântul se datează în ultima treime a secolului al V-lea, eventual la începutul secolului al VI-lea³⁵. În aria castrului Potaissa s-a mai descoperit în 1980 un mormânt masculin în groapă cu nișă, care conținea două cuțite fragmentare, o teacă, un amnar, o cataramă de fier, o cataramă de bronz. Inițial a fost atribuit alanilor și datat cu aproximație în prima

jumătate a secolului al V-lea³⁶. Recent s-au adus argumente pentru o datare mai târzie. Catarama de bronz este de fapt un accesoriu de sabie, care are analogii în cimitirele gepidice din secolul al VI-lea. De asemenea, practica săpării gropilor cu nișă se întâlnește în aceeași categorie de cimitire din bazinul Tisei. Acest mormânt face parte din același orizont cronologic cu cel princiar, ca și alt mormânt din castru, din care s-a recuperat un fragment de pieptene bilateral³⁷.

S-a presupus că a mai existat un mormânt cu inventar fastuos în zona altui fost oraș roman, Porolissum (Moigrad, jud. Sălaj), adică dincolo de Porțile Meseșului, în Transilvania. Mai multe obiecte care ar fi provenit dintr-un asemenea mormânt au fost achiziționate de acolo în 1912, împreună cu unele podoabe preistorice. Analiza acestui lot de obiecte efectuată de Kurt Horedt a arătat că printre obiecte se numără componentele unei săbii de paradă cu decor policrom (piesa în formă de P pentru fixarea tecii, veriga butonului mânerului, un pandantiv) și două cataramă decorate cu almandine, care sunt specifice secolului al V-lea. El atribuia mormântul unui șaman hun pe baza altor elemente de inventar, despre care s-a dovedit ulterior că sunt specifice pentru epoca eneolitică. Există însă argumente convingătoare (enunțate de I. Bóna) pentru falsificarea tuturor acestor piese la începutul secolului XX.³⁸

În afara mormintelor regale sau princiare, în Transilvania s-au descoperit numeroase așezări și cimitire gepidice din prima jumătate a secolului

al VI-lea, care conturează cu aproximație limitele acestui regat. În cazul populației de rând, este însă greu de distins apartenența etnică, deoarece acel tip de ceramică specific gepizilor, cenușie fină cu decor șampilat, putea fi folosită și de către romani, fiind un produs de calitate superioară care putea fi preluat și de către aceștia. În Transilvania s-a ajuns la o simbioză între gepizi și romani, facilitată de apartenența la creștinism a gepizilor, chiar dacă la erezia ariană. De aceea, descoperirile paleocreștine din secolul al VI-lea nu sunt relevante pentru identificarea populației romanice. Continuitatea acesteia în Transilvania în perioada dominației gepidice este dovedită de unele așezări al căror inventar cuprinde elemente clare de continuitate a culturii materiale din perioada anterioară, diferite de cele introduse de gepizi, dar asociate și cu ceramica specifică gepizilor. Cea mai importantă dintre ele este cea de la Bratei (jud. Sibiu). În faza b a acestei așezări (secolele V-VI), locuirea a cuprins o suprafață de circa 1,3 ha (50 de bordeie și 6 locuințe de suprafață). De remarcat că într-un număr atât de mare de complexe arheologice nu s-au descoperit alte arme în afara a opt vârfuri de săgeți.³⁹ Altă așezare daco-romană din perioada gepidică este cea de la Dipșa (jud. Bistrița-Năsăud), compusă din

■ **Monedă de aur a lui Valens transformată în medalion (Șimleul Silvaniei)**

13 locuințe și un cuptor de olărit. În această așezare, ceramica cenușie fină cu decor șampilat de tip gepidic coexistă cu cea decorată cu caneluri, incizii orizontale și benzi de valuri, precum și cu ceramică lucrată cu mâna, tipuri specifice daco-romanilor.⁴⁰ La Stupini (jud. Bistrița-Năsăud) s-au descoperit 21 de locuințe (așezarea întreagă avea circa 100 de locuințe amplasate pe o suprafață de 4 hectare). Pe baza distribuției diferențiate a ceramicii de tip gepidic în cuprinsul așezării se poate presupune o delimitare a acesteia în două grupe etnice, romanice și gepidice.⁴¹ La Șirioara (jud. Bistrița-Năsăud) a fost depistată o așezare în care cea mai mare parte a ceramicii este din categoria cenușie zgrunțuroasă și în care s-a descoperit și o sabie scurtă. Cum așezarea, prin inventarul ei nu poate fi atribuită decât populației romanice, avem o dovadă că aceasta avea un rol militar în cadrul regatului gepidic.⁴² În așezarea de la Iernut (com. Sfântu Gheorghe, jud. Mureș), nivelul din secolele V-VI este reprezentat de locuințe și gropi de provizii în care predomină ceramica cenușie zgrunțuroasă și ceramica brun-cărămizie lucrată la roată rapidă, dar există într-o mică proporție și ceramică cenușie cu decor șampilat.⁴³ La Sânmiclăuș (com. Șona, jud. Alba) au fost cercetate o așezare din secolele V-VI și un cimitir cu 43 de morminte, care deși cuprind și ceramică gepidică, pot fi atribuite populației romanice, pe baza preponderenței ceramicii de tradiție romană provincială.⁴⁴ În toate aceste cazuri, prezența predominantă a ceramicii care descinde din cea romană provincială este un indiciu al atribuirii etnice romanice.

Cimitire gepidice (organizate de obicei în șiruri) sau morminte izolate datate în perioada existenței regatului gepid din Transilvania s-au descoperit la Alba Iulia, Archiud (com. Teaca, jud. Bistrița-Năsăud), Căpușu Mare (jud. Cluj), Cipău (jud. Mureș), Fântânița (com. Miceștii de Câmpie, jud. Bistrița-Năsăud), Florești (jud. Cluj), Galații Bistriței (jud. Bistrița-Năsăud), Lechința de Mureș (com. Iernut, jud. Mureș), Mediaș (jud. Sibiu), Morești (Ungheni, jud. Mureș), Ocnița (com. Teaca, jud. Bistrița-Năsăud), Sighișoara-Dealul Viilor (jud. Mureș), Șintereag (jud. Bistrița-Năsăud), Turda (jud. Cluj), Vlaha (com. Săvădisla, jud. Cluj). Se poate observa o concentrare a așezărilor și cimitirelor gepidice cu precădere la nord de valea Mureșului. Alte indicii asupra extinderii regatului gepidic în

Transilvania sunt oferite de monedele de aur din perioada 454-567, care provin din subsidiile acordate gepizilor de către Imperiul Romano-Bizantin. Ele s-au descoperit la: Aiud (jud. Alba), Apalina (jud. Mureș), Călnic (jud. Alba), Ceaușu de Câmpie (jud. Mureș), Cetea (jud. Alba), Hațeg (jud. Hunedoara), Iernut-Sf. Gheorghe (jud. Mureș), Săbed (jud. Mureș), Sângeorgiu de Cîmpie (jud. Mureș), Șeica Mică (jud. Sibiu), Șomcuta Mare (jud. Maramureș), Turda (jud. Cluj), Vețel (jud. Hunedoara), Zalău (jud. Sălaj). În privința așa-numitului tezaur de la Vădaș (com. Neaua, jud. Mureș), care ar fi cuprins, între altele, monede de aur de la Arcadius și Iustinian⁴⁵, s-a arătat că este o confuzie (o greșeală de tipar din revista „Archaeológiai Értesítő” a făcut să se creadă că acele monede fac parte dintr-un tezaur descoperit într-adevăr la Vădaș, dar care era compus doar din monede romane republicane). Nu se știe de unde provin acele monede bizantine care au fost în mod eronat amplasate la Vădaș⁴⁶.

O problemă aparte este cea a fortificațiilor din perioada dominației gepidice identificate în două puncte din Transilvania, la Porumbenii Mici (jud. Harghita) și Șeica Mică (jud. Sibiu). Potrivit lui Kurt Horedt, aceste fortificații preistorice au fost reutilizate de către gepizi în secolul al VI-lea. La Șeica Mică, în spatele unuia dintre valurile de pământ din epoca bronzului se află urmele unei așezări din secolul al VI-lea, cu ceramică cenușie ștampilată tipic gepidică. În apropiere s-a descoperit și tezaurul la care ne-am referit deja⁴⁷. La Porumbenii Mici a fost refolosită tot o fortificație din epoca bronzului, prin adăugarea unui șanț care înconjoară tot platoul. În acest șanț și pe platou s-au descoperit fragmente ceramice din secolele VI-VII, dintre care doar foarte puține sunt gepidice. Se apreciază că fortificația din secolele VI-VII de la Porumbenii Mici a aparținut romanilor⁴⁸. K. Horedt a mai afirmat că și fortificația de la Morești a avut o fază din secolul al VI-lea, pe lângă cea, mai bine cunoscută, din secolul al XI-lea. O verificare ulterioară a stratigrafiei a demonstrat însă că locuirea din secolul al VI-lea nu a fost circumscrisă de nici un val de pământ (ceea ce înseamnă că așezarea nu era fortificată, spre deosebire de cea din secolul al XI-lea din același loc)⁴⁹. Prezența ceramicii gepidice dovedește utilizarea fortificațiilor de la Porumbenii Mici și Șeica Mică în secolul

al VI-lea. S-a observat însă că gepizii nu au mai ridicat sau refolosit fortificații în alte regiuni dominate de ei. De aceea, s-a presupus că aceste fortificații au aparținut romanilor care conviețuiau cu gepizii⁵⁰. Ipoteza rămâne de dovedit, fiind greu de admis ca gepizii să fi permis existența altor centre de putere în zonă⁵¹.

În perioada regatului gepid, în Transilvania pieriseră cu totul elementele de viață urbană. Acest fapt a fost un impediment și pentru o durată mai lungă a regatului, deoarece doar în orașe se puteau constitui și menține instituțiile politice și religioase care defineau regatele barbare din Italia, Gallia sau Hispania (o reședință, un sediu episcopal), precum și elemente de viață economică (ateliere de prelucrare a uneltelor, armelor etc).

Regatul gepidic din Transilvania a fost o creație efemeră și marginală, spre deosebire de regatele gepide de la Sirmium și din bazinul Tisei. Existența sa nu poate fi stabilită decât prin interpretarea descoperirilor arheologice, căci nici un izvor literar nu l-a menționat. Alianța cu Imperiul Bizantin stabilită în epoca lui Anastasios s-a menținut probabil până la sfârșitul domniei lui Iustinian, fapt dovedit de prezența pe teritoriul regatului a unor monede de aur emise și după 545. Sfârșitul regatului gepidic din Transilvania a fost, ca și în cazul celor din bazinul Tisei și de la Sirmium, o consecință imediată a migrației avarilor, care în anul 567, aliați cu longobarzii, au cucerit regiunea dintre Dunăre și Tisa. Așadar, format probabil după bătălia de la Bolia din 469, regatul gepidic din Transilvania nu a durat decât circa un secol. Gepizii au continuat să trăiască în Transilvania sub dominația avară, care în mod nominal cel puțin s-a extins asupra lor imediat după instalarea în regiunea de pe Tisa. În Transilvania există un grup de cimitire în șiruri gepidice cu morminte orientate în general V-E (atribuirea etnică este asigurată de inventarul similar cu cel al necropolelor din prima jumătate a secolului al VI-lea), care au durat până către anul 680, și în care există și morminte avare sau kutrigure⁵². Necropola de la Band (jud. Mureș) a dat și denumirea acestui grup, care mai cuprinde cimitirele de la Bratei (nr. 3), Unirea-Vereșmort (jud. Alba), Noșlac (jud. Alba), Valea Largă (jud. Mureș), Galații Bistriței (jud. Bistrița-Năsăud), Bistrița (jud. Bistrița-Năsăud). Este important de relevat că în aceste morminte ale gepizilor sușii

avarilor au continuat să fie depuse arme (spade, lănci, săgeți, scuturi). Aceasta arată că gepizii din Transilvania au fost integrați ca luptători în confederația avară, ca și cei din zona Tisei.

¹ R. Harhoiu, *Die Frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Bukarest, 1998, p. 173, 176, 182-183.

² S. Dumitrașcu, *Tezaurul de la Tăuteni-Bihor*, Oradea, 1973.

³ Iordanes, *Getica*, L, 263-264; W. Pohl, *Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches*, în H. Wolfram, F. Daim (ed.), *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert* („Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften”, 145), Wien, 1980, p. 263.

⁴ E. Stein, *Histoire du Bas-Empire, tome I. De l'état romain a l'état byzantin (284-476)*, Paris, 1959, p. 353, 356; I. Bóna, *Ungarns Völker im 5. und 6. Jahrhundert. Eine historisch-archäologische Zusammenschau*, în *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Ausstellungskataloge des Germanischen Nationalmuseums*, ed. G. Bott, Nürnberg, Frankfurt, 1987, p. 119-120; 124-126.

⁵ W. Pohl, *op. cit.*, p. 273-274; I. Bóna, *op. cit.*, p. 120-121.

⁶ C. Diculescu, *Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*, Leipzig, Halle, 1922, p. 104-105; W. Pohl, *op. cit.*, p. 266, 276-277; I. Bóna, *op. cit.*, p. 116-117.

⁷ C. Diculescu, *op. cit.*, p. 106-110; W. Pohl, *op. cit.*, p. 288, 291-292; F. Wozniak, *East Rome, Ravenna and western Illyricum 454-536 AD*, „Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte”, 30, 1981, 4 p. 366-371.

⁸ C. Diculescu, *op. cit.*, p. 110-112, 121; E. Stein, *op. cit.*, p. 145-146; W. Pohl, *op. cit.*, p. 290, 292, 294; B. Croke, *Mundo the Gepid: from freebooter to Roman general*, „Chiron”, 12, 1982, p. 128-131.

⁹ C. Diculescu, *op. cit.*, p. 113; A. Kiss, *Heruler in Nordserbien, in Interaktionen des mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.-10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3.-7. Oktober 1983*, Nitra, 1984, 133-137; I. Bóna, *op. cit.*, p. 122.

¹⁰ I. I. Russu, *Nume de răuri din vestul Daciei*, „Cercetări de lingvistică”, 2, 1957, 2, p. 259-263.

¹¹ *Flutausis* este o formă coruptă a numelui *Alutus* (Oltul, dar din Transilvania nu din Oltenia). Vezi C. Diculescu, *op. cit.*, p. 73-74; V. Bogrea, *Note și observații istorico-filologice*, în Idem, *Pagini istorico-filologice*, Cluj, 1971, p. 54-55.

¹² I. Bóna, *Völkerwanderung und Frühmittelalter (271-895)*, în *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 80-81.

¹³ Din bogata bibliografie a celor două tezaure menționăm: R. Harhoiu, *op. cit.*, p. 67-82, 88-89, 93-97, 129, 153, 189-190, Taf. XL-LVII, XCVIII și volumul W. Seipel (ed.), *Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museum Wien und des Magyar Nemzeti Muzeum Budapest*, Milano, Wien, 1999.

¹⁴ A. Lakatos, *Medalionul de epocă romană târzie de la Vâlcelele (jud. Bihor)*, „Crisia”, 31, 2001, p. 41-51.

¹⁵ M. Schmauder, *Imperial Representation or Barbaric Imitation? The Imperial Brooches (Kaiserfibeln)*, în W. Pohl, H. Reimitz (ed.), *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Leiden, 1998, p. 284-288, 292-296.

¹⁶ V. Bierbrauer, *A Luxury Brooch from the Second Szilágy-Somlyó Treasure?*, în K. Reynolds Brown, D. Kidd, C. T. Little (ed.), *From Attila to Charlemagne: arts of the early medieval period in the Metropolitan Museum of Art*, New York, 2000, p. 90-101.

¹⁷ R. Harhoiu, *op. cit.*, p. 93-97.

¹⁸ *Ibidem*, p. 64-65, 193, Taf. LXXXIV/2.

¹⁹ C. H. Opreanu, *Transilvania la sfârșitul antichității și în perioada migrațiilor. Schiță de istorie culturală*, Cluj-Napoca, 2003, p. 148-162.

²⁰ K. Horedt, D. Protase, *Tezaurul de aur din epoca migrațiilor de la Cluj-Someșeni*, „Acta Musei Napocensis”, 7, 1970, p. 185-198.

²¹ R. Harhoiu, *op. cit.*, p. 63, 102, 171-172.

²² I. Hica, Șt. Ferenczi, *Morminte prefeudale inedite la Cluj-Napoca, cartierul Cordoș*, în *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, editori C. Gaiu, C. Găzdac, Bistrița, Cluj-Napoca, 2006, p. 929-938.

²³ E. Chirilă, I. Chifor, *Un mormânt din secolul V de la Țaga (jud. Cluj)*, „Acta Musei Porolissensis”, 1, 1977, p. 181-184.

²⁴ D. Protase, *Un mormânt din secolul V la Cepari (Transilvania)*, „Studii și cercetări de istorie veche”, 10, 1959, 2, p. 475-483.

²⁵ R. Harhoiu, *op. cit.*, p. 36, 84, 87, 104-105, 115, 126, 154-155, 158, Taf. LVIII-LX.

²⁶ C. Opreanu, *Creștinismul și neamurile germanice în secolele IV-V în Transilvania*, „Ephemeris Napocensis”, 5, 1995, p. 241.

²⁷ *Ibidem*, p. 243.

²⁸ D. Protase, *Al doilea mormânt princiar de la Apahida*, „Acta Musei Napocensis”, 9, 1972, p. 163-177.

²⁹ Șt. Matei, *Al treilea mormânt princiar de la Apahida*, „Acta Musei Napocensis”, 19, 1982, p. 387-392.

³⁰ A. Kiss, *Über eine Insigne des Gepidenkönigs Omharus von Apahida*, în *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung*, ed. W. Schuller (Siebenbürgisches Archiv, 29), Köln, 1994, p. 151-164; B. Deppert-Lippitz, *Überlegungen zur goldenen*

Zwiebel-knopffibel aus dem gepidischen Fürstengrab Apahida I, „Annales Universitatis Apulensis, Series Historica”, 11, 2007, 1, p. 34.

³¹ R. Harhoiu, *Chronologische Fragen der Völkerwanderungszeit in Rumänien*, „Dacia”, NS, 34, 1990, p. 183.

³² C. Opreanu, *Theoderic cel Mare și Transilvania. O ipoteză de lucru*, „Ephemeris Napocensis”, 19, 2009, p. 111-122.

³³ Ibidem, 121.

³⁴ A. Madgearu, *Salt Trade and Warfare: The Rise of the Romanian-Slavic Military Organization in Early Medieval Transylvania*, în F. Curta (ed.), *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Ann Arbor 2005, p. 103-120.

³⁵ M. Bărbulescu, *Mormântul princiar germanic de la Turda = Das germanische Fürstengrab von Turda*, Cluj-Napoca, 2008, p. 26-61, 93-97.

³⁶ M. Bărbulescu, *Un mormânt din epoca migrațiilor în castrul de la Potaissa*, „Muzeul Național”, 6, 1982, p. 137-141.

³⁷ S. Nemeti, *Potaissa în sec. V-VI p. Chr.*, în M. Bărbulescu, *Mormântul princiar...*, p. 329-332.

³⁸ K. Horedt, *Tezaurul de aur de la Moigrad*, „Pontica”, 10, 1977, p. 289-293; I. Bóna, *Ein gepidisches Fürstengrab aus dem 6. Jahrhundert in Tiszaszölös? Über die völkerwanderungszeitlichen Fälschungen des Goldschatzes von Moigrad*, „A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei”, 18, 1986, p. 111-113; D. Leahu, *Considerații asupra unor podoabe antice de aur de la Lungoci, Balaci și Moigrad*, „Cercetări Arheologice”, 9, 1992, p. 115-117; R. Harhoiu, *Die Frühe Völkerwanderungszeit*, p. 48, 57, 112, 118, 140, 179-180, Taf. CIV.

³⁹ L. Bărzu, *La station no. 1 de Bratei, dép. de Sibiu (IVe-VIIe siècles)*, „Dacia”, NS, 38-39, 1994-1995, p. 241-243, 260-261.

⁴⁰ C. Gaiu, *Așezarea din secolul al VI-lea de la Dipșa, jud. Bistrița-Năsăud*, „Revista Bistriței”, 7, 1993, 91-107.

⁴¹ C. Gaiu, *Așezarea din sec. V-VI p. Chr. de la Stupini „Vătaștină”*, „Revista Bistriței”, 16, 2002, 113-158.

⁴² C. Gaiu, *Așezarea prefeudală de la Șirioara, com. Șieu-Odorhei, jud. Bistrița-Năsăud*, „Marisia”, 13-14, 1983-1984, 59-61.

⁴³ C. Cosma, A. Rustoiu, *Iernut, jud. Mureș, în Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2000*, Suceava, 2001, 105-107.

⁴⁴ Gh. Anghel, M. Blăjan, *Sondajul de salvare de la Sânmiclăuș (jud. Alba)*, „Apulum”, 12, 1974, 319-329; Idem, *Săpăturile arheologice de la Sânmiclăuș (com. Șona, județul Alba)*, 1974, „Apulum”, 15, 1977, 289-297; Idem, *Săpăturile arheologice de la Sânmiclăuș - „Grușor”, comuna Șona, județul Alba, 1978. Raport preliminar*, „Materiale și cercetări arheologice”, 13 (Oradea), 1979, 282.

⁴⁵ A. M. Velter, *Transilvania în secolele V-XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul carpatic, secolele V-XII*, București, 2002, p. 302-303.

⁴⁶ A. Kiss, *Die Goldfunde des Karpatenbeckens vom 5.-10. Jahrhundert (Angaben zu den Vergleichsmöglichkeiten der schriftlichen und archäologischen Quellen)*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 38, 1986, 1-2, p. 121.

⁴⁷ K. Horedt, *Așezarea fortificată de la Șeica Mică*, „Studii și cercetări de istorie veche”, 15, 1964, 2, p. 187-204.

⁴⁸ Z. Székely, *Cercetări arheologice la Porumbenii Mici, județul Harghita (așezarea prefeudală)*, „Marisia”, 15-22, 1985-1992, p. 121-128.

⁴⁹ D. Protase, *Kontrollgrabungen in den Jahren 1985-1986 und 1989-91 bei Morești (Kr. Mureș), Rumänien*, în *Transsilvania. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, ed. N. Boroffka, T. Soroceanu, Rahden, 1999, p. 265-272.

⁵⁰ A. Diaconescu, C. Opreanu, *Câteva puncte de vedere în legătură cu evoluția societății autohtone în epoca daco-romană târzie și în perioada migrațiilor*, „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie”, Cluj-Napoca, 29, 1988-1989 (1989), p. 586-587.

⁵¹ G. T. Rustoiu, *Habitatul în Transilvania în a doua jumătate a secolului al V-lea și prima jumătate a secolului al VI-lea, în Relații interetnice în Transilvania (secolele VI-XIII)*, coordonatori Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, M. E. Țiplic (Bibliotheca Septemcastrensis, XIII), București, 2005, p. 46-47.

⁵² M. Comșa, *Quelques données relatives à la chronologie et à l'appartenance ethnique des nécropoles de type Morești et Band*, în *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, 3, Belgrad, 1973, p. 309-318; K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 29-36, 68-72.

SOLIDARITĂȚI ETNICE ÎN UNGARIA MEDIEVALĂ: APĂRAREA PATRIEI ȘI APĂRAREA CREȘTINĂȚII ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XV-LEA

FLORIAN DUMITRU SOPORAN

Abstract

The effort for challenging the Ottoman conquests in Balkans and the Black Sea region and the contributions of each nation were the subjects for interesting historiographical debates. The scholars and clergymen from Eastern Europe presented these events like pages of national glory and the military leaders from Fifteen Century became the symbols of national pride. At the same time, the defense of Christendom is assumed as a historical mission of Hungarian, Romanians, Polish and Serbs and inspired the medieval and pre-modern patriotic propaganda. On the other hand, the contemporary medievalist research demonstrated that the end of Middle Age was a time of consolidation of ethnic solidarities. This process was better documented in Western Europe, but the phenomenon can be illustrated in the same manner at eastern limits of Christendom, where the Defensive Crusade was primarily a fight for defense of Fatherland. The scholars from this region like Magister Jerome of Prague propose definitions for nation inspired by ethnic feelings and the mobilizations for crusade itself is based on pragmatic interests and ethno-regional loyalties. An example for this evolution concerning the values and conducts of medieval man and community is the case of the age of John of Huniady, the hero of Hungarian crusade who blocked the Ottoman march to Central Europe. His political career is a result of personal qualities, but primarily is a consequence of ottoman progresses, which destroyed the security system from the south, composed by Romanians and Serbian principalities. Hungarian royalty could not provide an efficient defense for the southern counties, or in this circumstances, increased the importance of local gentry, led by their own leaders who became the true masters of the kingdom. John of Huniady's series of successful campaigns was possible because he had the unconditional support of nobility of Hunedoara County and the support of Hungarian gentry who tried to protect his political and economical positions in the competitions with magnates faction. He was a leader of so called national party of Hungary and a defender of Saint Stephen's Kingdom, but his Romanian origin and the interest for the control of Romanian Principalities was constantly an objective of his policy. The contemporaries interested in the development of political projects in region appreciated him as the leader of his nation, and his victories were considered a proof of national honor. Romanians and their military capabilities became a subject for the historiographical reflections and the idea of Roman lineage of Romanians is a theme for the Humanists studies.

Keywords: *medieval nations, East-Central Europe, Louis 1st of Hungay, Sigismund of Luxembourg, John of Hunedoara*

Investigarea vastei problematici pe care lupta națiunilor central-europene pentru contracararea pericolului otoman a impus-o acestui fascinant fragment de civilizație medievală, dar și fiecareia din componentele sale sociale și etnice în parte, comportă o serie de riscuri ce țin de concepția științifică și metoda de lucru a istoricului. În primul rând, tentativa de a decela motivații patriotice sau expresii ale solidarităților etnice în evenimentele pe care înșiși protagoniștii au încercat să le plaseze sub egida cruciadei, a luptei dezinteresate pentru apărarea frontierelor lumii creștine, se poate descalifica prin contaminarea cu sugestiile discursurilor protocroniste, atât de prezente la nivelul istoriografiilor naționale, care, sub imboldul unor motivații diverse, au propus pentru evenimente ce aparțin ultimelor secole ale evului de mijloc o lectură inspirată de stări de spirit caracteristice sfârșitului epocii moderne. În același timp, restituirea necritică a acelorași fapte, strict în virtutea interpretării propuse de contemporani, fără a avea în vedere grila de valori cu care aceștia operau și ansamblul de norme și loialități care le cenzurau conduita și memoria, ar lipsi această zbuciumată epocă de însăși substanța realității sale, aceea a unei lumi profund marcate de particularisme de tot felul, în care afinitățile etnice își aveau un loc însemnat¹. Aprecierea valabilă pentru întreaga Europă medievală dobândește o semnificație deosebită în cazul regiunii situate la est de frontierele Sfântului Imperiu, unde coexistența unor comunități aparținând celor trei mari familii lingvistice europene, completată de supraviețuirea maghiarilor sedentarizați după 900, ca și afilierea confesionale diferite ale acestor comunități, crea premisele unor tensiuni potențiale, cărora actualitatea caută încă să le găsească soluții definitive. Istoriografia a încercat să rezolve această aparentă contradicție prin utilizarea conceptului de cruciadă târzie sau cruciadă defensivă, aplicat luptei antiotomane, construcție ce are avantajul de a fi în deplin acord cu discursul politic și cultural al epocii și originează conflictul în diferențele ireconciliabile de credință care îi opun pe turcii otomani popoarelor ortodoxe și catolice cu care au venit în contact la descinderea lor în Europa. Cruciaza în ansamblul său a făcut obiectul unor reevaluări venite din direcția istoriografiei apusene, care a operat o diferențiere netă între entuziasmul maselor de țărani și nobili atrași de mirajul pelerinajului la Locurile Sfinte și instituționalizarea expedițiilor transma-

rine pe care a reușit-o Sfântul Scaun, în relație cu obiectivele sale de politică ecleziastică². Autorii români s-au dovedit fideli unei abordări tradiționale, încadrând evenimente din secolul al XV-lea în cruciada târzie, chiar dacă ideea pierduse orice forță de sugestie în universul în care se consacrase, conectând acțiunea militară a românilor ortodocși unor impulsuri specifice lumii catolice³. Avem de-a face cu una din puținele interpretări comune cu istoriografia maghiară, care a prezentat constant faptele de arme ale suveranilor și nobililor din același interval cronologic ca pe servicii aduse pentru *Christianitas* și, într-o epocă în care perspectiva laică asupra istoriei câștigase teren, drept merite în apărarea civilizației europene⁴. De cele mai multe ori, asemenea interpretări servesc un discurs identitar, menit să sublinieze meritele istorice ale propriei națiuni, sau să legitimizeze dreptul acesteia la un loc în concertul general-european. Din aceste puncte de vedere, asemenea discursuri se găsesc într-o stranie compatibilitate cu atitudinile prelaților și ale oamenilor politici ai evului mediu, care utilizau încă din secolul al XIII-lea cruciada ca pe un mijloc de promovare a propriilor interese de putere sau patrimoniale, indiferent dacă avem în vedere expansiunea Ordinului Cavalerilor Teutoni în zona Mării Baltice⁵ sau succesele financiare ale templierilor în Franța lui Filip al IV-lea. În același timp, chiar cruciada clasică a furnizat numeroase ocazii de manifestare a conflictelor care divizau lumea creștină, între care invidiile naționale s-au bucurat de reflectări de substanță în scrierile cronicarilor contemporani⁶. Asemenea stări de spirit care în Occidentul medieval au escaladat în conflicte de durată care i-au opus pe francezi englezilor în Războiul de o sută de ani (1337-1453), pe germani italienilor sub forma conflictului multiseclar dintre împărat și papă sau a luptei comunale, pe suedezi danezilor și pe scoțieni englezilor, și-au găsit expresia și în Europa Centrală și de Est, unde zelul prozelitismului catolic care a urmat cruciadei a IV-a, intransigența angevinilor și colonizarea germană spre răsărit, au dat conflictelor o notă de acuitate în plus.

Fără a nega motivațiile religioase care îi însuflețeau pe protagoniștii luptelor din Ungaria, Țările Române și Balcani, merită subliniate în egală măsură semnificațiile etnice și regionale ale acțiunilor acestora din urmă, într-un timp al reevaluărilor de tot felul, în care în proximitatea frontului antiotoman are loc singura luptă cu

caracter național din evul mediu⁷, cum a definit Johan Huizinga mișcarea husită. Fără a aprecia că magnații din Ungaria, domnii români sau despotul Serbiei și-ar fi însușit definiția revoluționară a magistrului Ieronim de Praga⁸, trebuie să admitem că aceștia erau perfect conștienți de propria origine familială și etnică și utilizau avantajele politice și loialitățile ce decurgeau din aceasta. Mărturiile contemporanilor sunt cât se poate de concludente în acest sens, iar o lectură a evenimentelor de la mijlocul secolului al XV-lea are rostul de a întregi imaginea asupra unei lumi descrisă prea adeseori în tonuri maniheiste.

Amenințarea externă și reacții locale

Națiunile Europei Centrale și de Est au resimțit impactul primejdiei ce se profila din sud, încă din momentele ce au urmat descinderii turcilor în Europa și stabilirii definitive a unui control efectiv al emirilor în sudul Peninsulei Balcanice⁹. Deși în Europa vremii erau puțini aceia care puteau prevedea imensul potențial expansionist pe care statul succesorilor lui Osman îl va dobândi în doar câteva decenii, apelurile la cruciadă venite dinspre Avignon și impulsionate de suveranii statelor direct amenințate se fac auzite în întreaga lume creștină. Dar dacă pentru Sfântul Scaun și pentru mediile intelectuale apusene turcii erau doar un alt pericol potențial apărut la frontierele puțin cunoscute ale *Christianitas*, pentru popoarele balcanice, ca și pentru români și maghiari, noua realitate diferită prin credință și tipul societal de acestea, a dobândit aspectul unei amenințări constante, care prin permanentizarea prezenței turcilor la hotarele lor, a impus soluții de largă complexitate, care depășesc grila conflictelor tradiționale¹⁰. Instalarea sultanului Murad la Adrianopol în 1371 transforma fostul emirat dintr-un punct de atracție al războinicilor pentru gloria Profetului într-un jucător al politicii sud-est-europene, a cărui pondere influența decisiv vechile raporturi de putere, bazate pe aranjamentele statelor slave cu Bizanțul și Ungaria. Faptul explică, alături de forța pe care ideea de cruciadă o mai avea în regatul apostolic, implicarea rapidă a regalității angevine în încercările de a-i alunga pe turci din Europa, după 1370¹¹. În pofida insuccesului cu care s-au soldat aceste prime inițiative ungare pe acest front, episodul are valoare de precedent sub aspectul mijloacelor la care elita politică

maghiară va face apel și mai târziu, implicarea popoarelor balcanice în conflict, prin alianțe încheiate cu state sau facțiuni ale acestora.

Din perspectiva proprie a maghiarilor, turcii nu erau primul pericol major care le amenința existența politică și supraviețuirea națională. Primele contacte durabile ale ungarilor cu lumea musulmană sunt documentate pentru secolul al XII-lea¹², iar o cronică germană consemna că regele Geza al II-lea (1142-1162) a chemat în Ungaria arcași din Chorezm¹³. Diferențele care apăreau contemporanilor țineau în primul rând de formele vestimentare și evident de religie, dar antagonismul dintre cele două comunități a intervenit în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, odată cu manifestările de intransigență confesională care au urmat cruciadei a IV-a¹⁴, și mai ales ca urmare a impactului invaziei mongole din 1241. Dincolo de însemnătatea politico-militară a evenimentelor, emergența puterii mongole în estul Europei a încorporat și aspecte ideologice și identitare. Pentru prima dată de la integrarea lor în lumea creștină, popoarele din această regiune au resimțit perspectiva asimilării într-un univers de civilizație specific lumii stepelor, iar acuitatea acestei stări de spirit s-a tradus în durată lungă prin elaborarea unui discurs identitar fundamentat pe ideea de spațiu-frontieră al *Christianitas*¹⁵, apărarea căreia devenind rațiunea esențială de a fi a națiunilor care își câștigaseră aici dreptul de cetate prin edificări politice integrate unei ordini de drept universal acceptate. Acest tip de reacție, mai bine documentat pentru lumea catolică, își are echivalente și la extremitatea apuseană a Europei medievale, unde regatele iberice făcuseră din poziția lor la confiniile Islamului un argument esențial al propagandei etatice, care secondează dinamica militară a *Reconquister*¹⁶. Ecurile acestei noi abordări a poziției statelor și popoarelor situate la periferiile Europei sunt pe deplin relevate de corespondența suveranilor acestora cu papa sau cu alți înalți oficiali ai Curiei romane. În ajunul primului conciliu de la Lyon, din 1245, regele Ungariei Bela al IV-lea (1235-1270) îl informa pe papa Grigore al IX-lea în legătură cu devastările pricinuite de mongoli, insistând asupra importanței defensive a țării sale, situate *ad finis Christianitatis*¹⁷. Importanța acestei formulări transgresează protocolul diplomatic și motivațiile sale imediate, Poziția Ungariei de primă linie de apărare a credinței va rămâne nu doar o constantă a propagandei oficiale maghiare, dar va dobândi

treptat și caracterul de fundament al identității medievale a ungarilor. La o atare evoluție a contribuit și Sfântul Scaun, care și-a asumat în parte viziunea Coroanei, care venea de altfel în întâmpinarea paradigmei apostolice propuse în secolul al XIII-lea tuturor monarhiilor creștine¹⁸. Este epoca în care Ungaria, entitățile politice care compuneau Polonia și posesiunile baltice ale Ordinului, devin alături de Imperiul Latin de Răsărit și punctele din teritoriile transmarine controlate de latini, teritorii de misiune ale bisericii romane, pentru apărarea cărora se vor formula permanente apeluri la cruciadă¹⁹. Caracterul dispersat al misiunii și dinamica fenomenului cruciat au făcut însă ca efectele în plan general-european ale chemărilor pontificale să fie extrem de modeste, încercările de a instala în teritoriile expuse invaziilor mongole unele forțe cruciate ale ordinelor militare fiind în ultimă instanță lipsite de rezultate concrete²⁰. Chiar dacă maghiarii și polonezii au făcut mereu apel la zelul apostolic în demersurile politice internaționale, un anume sentiment de abandon din partea celorlalți creștini își face loc în reflecțiile contemporanilor. Adresându-se papei pe la 1260, același Bela al IV-lea își arată uimirea că biserica se arăta interesată mai mult de expedițiile lui Ludovic cel Sfânt la Tunis decât de apărarea Ungariei, expusă pericolului unui nou raid devastator²¹. Cruciaa a urmat o evoluție oarecum similară cu Occidentul, unde fostul *instrumentum ecclesiae* a devenit în secolul al XIII-lea un *instrumentum regni*, servind la edificarea politică a marilor puteri. Este cazul Franței, care și-a desăvârșit unitatea națională prin lichidarea particularismelor din sud, care puteau evolua spre o identitate etnică, anihilate sub motivul ereziei, sau a regatelor spaniole. În cazurile central-europene, cruciaa a fost mai curând un *instrumentum nationis*, în accepțiunea politică, corporativă a conceptului. Faptul se explică în primul rând prin incapacitatea statelor de a capta loialitatea supușilor în direcția interesului general, dar cauzele mai profunde țin de dinamica socială internă a acestor state, unde particularismele de tot felul determinaseră ascendentul aristocrației în raport cu puterea regală.

Dar efectele cele mai profunde pe care acutizarea pericolului extern le-a provocat în Europa Centrală constau în modificarea climatului de toleranță relativă de până atunci, care făcuse din aceste state un teritoriu predilect pentru colonizarea germană și așezarea altor străini, pe

aportul cărora se conta pentru apărarea frontierelor. Aspectul cu totul nou al noilor pericole provoacă la nivelul fiecărei comunități etnice în parte reflecții introspective cu privire la propriul destin, la legitimitatea structurilor sale social-politice și ecleziastice, destinate unei mai concrete definiri a intereselor și misiunii naționale. Importanța momentului 1241 pentru subiectul în cauză constă în valoarea sa de precedent, circumstanțele externe și reacțiile interne putând fi regăsite într-un cadru modificat la interval de două secole. Hoarda de Aur, cu propensiunea sa spre universalismul difuz și neancorat într-o credință instituționalizată preliminară apariția turcilor osmani, după cum tema lipsei de înțelegere a Apusului față de problemele creștinilor de la Dunăre își păstrează aceleași tonalități la jumătatea secolului al XV-lea. În discursul istoriografic identitar al maghiarilor și polonezilor își face loc tema străinului inamic, dispus să se alătore oricând dușmanului din afară. Asemenea reacții nu erau evident cu totul noi la apariția mongolilor la frontierele Ungariei, proximitatea fiind de cele mai multe ori similară cu suspiciunile reciproce, dar instabilitatea internă și climatul extern le-a dat substanță și le-a încadrat unor reacții coerente. Un caz bine studiat din acest punct de vedere este Ungaria, unde ura față de musulmani și evrei devenise un subiect pe agenda politică internă în anii premergători Bulei de Aur din 1222²², iar chestiunea cumană diviza de asemenea opinia publică, reticentă la asimilarea foștilor inamici. Faptul că numeroși nobili nu au răspuns chemării la arme în 1241 se justifică tocmai prin ostilitatea nobilimii comitatense față de acești noi parteneri ai regelui, socotiți o amenințare pentru echilibrul politic intern²³. Incidentele violente între maghiari și cumani nu reprezintă decât preliminariile unei problematice care va domina agenda politică a Ungariei ultimilor arpadieni și a cărei rezolvare va crea o breșă greu de lichidat între putere și țară²⁴. Dacă, pentru regalitate, apelul la acești auxiliari era socotit decisiv pentru apărarea frontierelor și promovarea unei politici active în Balcani, pentru nobilime, care începe să se identifice tot mai mult cu națiunea, prezența în interiorul regatului a acestei entități distincte îi pune în cauză poziția de principal interlocutor al monarhiei și, în ultimă instanță, cea de cenzor al acesteia. În aceste condiții, fiecare din cele două componente ale sistemului politic ungar va elabora o strategie proprie de salvare a

regatului, diferența notabilă constând tocmai în atitudinea față de comunitățile diferite de națiunea dominantă prin limbă și credință. Acest exclusivism nobiliar potențat de feroarea confesională a afectat în măsură variabilă pe toți străinii din regat, documentele vremii înregistrând manifestări de ostilitate la adresa musulmanilor și evreilor, dar și preluări de proprietăți aparținând ortodocșilor²⁵. Papalitatea a sfârșit prin a se ralia punctului de vedere nobiliar, chiar dacă inițial a manifestat înțelegere față de folosirea străinilor ca apărători ai hotarelor răsăritene ale Ungariei²⁶. Curia romană va ezita constant între exigențele politicii apostolice și abordările pragmatice, care impuneau atitudini nuanțate față de ortodocși sau convertiții de ultimă oră. Această dilemă va greva constant conduita Sfântului Scaun în regiune în următoarele două secole și doar conciliul de la Florența va încerca să-i dea o soluție definitivă. Pe termen scurt, Ungaria va fi nevoită să-și asigure securitatea prin implicarea forțelor locale, iar apariția călăreților cumani pe teatrele de război din Europa Centrală nu va face decât să alimenteze suspiciunile privitoare la apartenența regatului la *Christianitas*²⁷. Tot acestei perioade îi aparține și geneza unei alte amenințări, cea venită din vest, unde litigiile cu Austria expuseseră țara unui război pe două fronturi chiar în 1241. Imaginea cetății asediate și a pericolului german care amenință Ungaria, alimentată de o lungă tradiție a conflictelor, își câștigă un loc de seamă în mentalitatea colectivă a nobilimii maghiare, care tocmai în această perioadă își elabora propriul discurs despre putere, bazat pe dreptul istoric conferit de descălecat și de o anume egalitate cu monarhia în edificarea patriei²⁸. Această complicată ecuație dată de interese politice și atitudini identitare este complicată prin acutizarea conflictului cu Cehia Przemislizilor, care face și ea apel la legitimitatea slavă în efortul de contracarare a presiunii germane²⁹, fapt relevat de Manifestul către polonezi sau de unele tentative de preluare a teritoriilor alpine. Aceste mutații mentale, greu sesizabile altfel decât printr-o lectură în această perspectivă a demersurilor de politică externă, și-au găsit totuși confirmarea în realități interne ungare, cehe, poloneze și românești. În Ungaria asistăm la generalizarea conceptului de gyepu, fortificații construite în zonele frontaliere în sud și vest și la investirea forțelor locale cu responsabilități defensive³⁰. Dacă eficiența acestor măsuri a permis contracararea pericolului mon-

gol³¹ și în ansamblu reluarea politicii externe ofensive, în durată lungă fenomenul încuraja afirmarea forțelor centrifuge, prin consolidarea unor entități regionale pe care componența etnică distinctă și loialitățile presupuse de familiaritate le făceau susceptibile de atitudini autonomiste, iar ascendențul militar dobândit de acum le va conferi noi posibilități de afirmare.

Epoca regilor angevini este dominată la început de lupta pentru restabilirea autorității Coroanei, dusă tocmai împotriva unor prepotenți care uzurpaseră autoritatea regală în regiunile de frontieră. Este momentul când se afirmă pentru prima dată afilierea regională pe care le regăsim cu fiecare prilej de instabilitate internă, Voievodatul Transilvaniei, care sub Ladislau Kán (1299-1312) este considerat un adevărat *regnum* de autorii contemporani, de comitatele din nord-est reunite sub autoritatea familiei Csak, o primă agregare politică în viitoarea Slovacie³², și într-o măsură diferită de orașele germane care, în pofida corporatismului care le proteja interesele, manifestă atitudini identitare, antimaghiare și antiromânești. Monarhia a reușit să aibă câștig de cauză prin apelul la mica nobilime comitatensă amenințată de creșterea puterii magnaților³³, dar și prin preluarea atitudinii exclusiviste a aristocrației în raport cu elementele nemaghiare și necatolice din regat. Scrierile unor înalți prelați fac pentru prima oară în istoria Ungariei o conexiune explicită între apartenența religioasă și fidelitatea față de rege³⁴. Unul din rezultatele acestei politici a fost dat de inhibarea procesului de afirmare a elitei sociale românești, pusă în situația de a alege între acceptarea catolicismului și perspectivele ignobilității³⁵. Ultima parte a domniei lui Carol Robert (1308-1342) și mai ales domnia lui Ludovic cel Mare (1342-1382) sunt de fapt momente de cruciadă permanentă, orientate împotriva ereticilor și ortodocșilor, susținute activ de entuziasmul legaților papali. Consecințele acestei politici se vor dovedi infructuoase pentru viitorul regiunii, unde prozelitismul radical va alimenta rezistența populațiilor balcanice și va grăbi afilierea statelor românești la blocul de state guvernate spiritual de patriarhia ecumenică de la Constantinopol. Regele cavalier va fi nevoit să-și petreacă cea mai parte a domniei sub arme pentru a lichida diverse coaliții născute din colaborarea rebelilor interni cu statele vecine, fără a reuși să obțină rezultate durabile. Țara sa se va găsi astfel într-o poziție vulnerabilă în raport cu noul factor

de putere izvorât din islamismul resuscitat în Asia Mică și care venea să pună încă o dată în cauză apartenența regiunii la civilizația creștină.

Patriotism și cruciadă la începuturile epopeii

Această situație complexă era o parte a moștenirii noului suveran al Ungariei, Sigismund de Luxemburg (1387-1437). Domnia îndelungată a acestui suveran medieval prin excelență, dar confruntat cu o accelerare fără precedent a ritmului schimbărilor social-economice și politice, a fost apreciată de istorici în primul rând din perspectiva dimensiunii sale imperiale, aceea de arbitru al Europei și mediator al litigiilor provocate de marea schismă³⁶. Agenda curentă a celor patru decenii în care împăratul-rege s-a aflat în poziția de stăpân al Europei Centrale a fost însă dată de evoluțiile din regatele sale răsăritene, unde prezența sa prelimina viitoarea tentativă de integrare a Europei Dunărene într-un ansamblu politic coerent, cu care se vor identifica Habsburgii³⁷. Succesiunea contestată în Ungaria, instabilitatea internă din Cehia natală și tulburările provocate de dublele alegeri papale erau circumstanțe care au impus abandonarea politicii externe active a fostului suveran angevin, tocmai în momentul de urgență a puterii otomane în Balcani. În anii gravei crize din Ungaria, în care foștii baroni militari ai lui Ludovic I se confruntau cu oficialii Curții în încercarea de a găsi un soț pentru moștenitoarea tronului, oscilând între prințul din Boemia, destinat acestui rol de fostul rege, rudele napolitane ale angevinilor și o eventuală încoronare a unui membru al Casei de Valois³⁸, turcii sultanului Murad făceau progrese decisive în vasalizarea structurilor politice balcanice, fiind combătuți cu sorți schimbători doar de alianțele efemere ale principilor sârbi, bulgari și albanezi. Dezagregarea internă a fostelor state slave din sud oferă o stranie echivalență cu Bizanțul secolului XV-lea și chiar cu Ungaria secolului următor³⁹. În toate aceste trei cazuri avem de-a face cu o ruptură intervenită între putere și țară, cu incapacitatea statului de a-și solidariza supușii pe o bază patriotică, ori tocmai în aceasta constă diferența frapantă în raport cu Occidentul, unde procesul de identificare între stat și națiune își relua dinamica ascendentă, oprită temporar de criza de la jumătatea secolului al XIV-lea⁴⁰. Cu incompatibilitatea dintre monarh și națiune, într-o accepțiune ce îngloba atât componenta corporativă,

cât și sensul etnic al conceptului, s-a confruntat Sigismund de la începutul domniei sale ungare. Facțiunea nobiliară care a susținut pretențiile angevine la Coroana Sfântului Ștefan a reclamat atât legitimitatea dinastică a lui Carol de Calabria, cât și ostilitatea față de un pretendent ceh, care intrase în Ungaria cu forțe din Boemia⁴¹. Fapt revelator pentru importanța pe care solidarizările regionale o dobândiseră pentru raporturile de putere este acela că rebelii și-au aflat centrul de rezistență în Slavonia, unde loialitatea localnicilor și sprijinul regelui Bosniei le-au asigurat resurse pentru o luptă de durată. Până în 1403, puterea de stat a căutat să se sustragă cenzurii aristocrației, fie prin compromisuri oportune, fie combătând ligile nobiliare care ajung chiar să-l captureze pe rege și să-i impună capitulații. Unul din principalele puncte de dezacord între cele două componente ale sistemului politic maghiar a fost preferința regelui pentru colaboratori străini, promovați în funcții socotite anterior rezervate nativilor maghiari. Cazul cel mai interesant pentru subiectul abordat aici este cel al comitelui stirian Herman Cilly, viitorul socru al suveranului, înzestrat cu vaste domenii în regat și ocupând oficiul de ban al Slavoniei vreme de aproape trei decenii⁴². De acum, destinul acestei familii este legat de zona slavă situată la confiniile Ungariei, Serbiei și Imperiului, unde magnații Cilly vor prefigura la nivel de microcosmos politica integraționistă a Habsburgilor. Un exemplu mai conectat politicii antiotomane a Ungariei vremii este cel al polonezului Stibor, posesor al unui *cursus honorum* de excepție, culminând cu demnitatea de voievod al Transilvaniei⁴³, iar din această poziție organizatorul unor expediții în ajutorul Țării Românești. Prezența acestor colaboratori atât de detestați de nobilimea națională era în perfect acord cu politica generală a regelui, implicat în gestionarea imensului patrimoniu al Casei de Luxemburg și condamnat aproape la o abordare cosmopolită a problematicii din regiune. Din acest punct de vedere, și acțiunile sale antiotomane s-au aflat sub semnul soluțiilor tradiționale, încercarea de a-i combate pe infideli prin apelul la cruciadă. Necesitatea unui asemenea efort devenise extrem de actuală, odată cu marea victorie obținută de turci la Kosovo Polje, în iunie 1389⁴⁴, urmată de supunerea Serbiei și de campanii aproape anuale în Bulgaria. Succesul militar obținut de domnul Țării Românești la Rovine a creat premisele pentru inițierea unei cruciade, iar

momentul s-a dovedit favorabil pentru mobilizarea unor contingente apusene, între care burgunzii s-au impus prin număr și determinare. Dezastruoasa înfrângere de la Nicopole a demonstrat încă o dată ineficiența acestui tip de soluții în fața ofensivei otomane⁴⁵, dar a creat o anume sensibilitate în mediile franco-burgunde pentru expediții în această zonă, care se va manifesta și în epoca lui Ioan de Hunedoara. Implicarea burgundă nu va mai cunoaște totuși dimensiunile din 1396, în pofida vastei propagande puse în acțiune de anturajul regelui, care ambiționa să pună întreaga sa politică externă sub semnul cruciadei. Pe termen scurt însă, efectele militare ale înfrângerii au fost neglijabile pentru Ungaria, care și-a putut proteja frontierele prin implicarea forțelor locale, odată ce puterea otomană s-a confruntat cu un nou inamic, de această dată chiar în interiorul lumii turce, statul fondat de Timur Lenk, aflat pe ruinele fostelor ulusuri mongole⁴⁶. Înfrângerea de la Ankara, din 1402, și căderea în captivitate a sultanului Baiazid, dar mai ales luptele ce au divizat lumea otomană au scutit Ungaria de pericolul reluării ofensivei turcești spre Dunăre. Răgazul de două decenii a însemnat în primul rând mai strânsa identificare a Ungariei cu un teritoriu de misiune, cu frontiera și pavăza creștinătății. La apărarea intereselor acestui regat apostolic erau datori să participe toți fiii credincioși ai bisericii. Prima mărturie explicită a acestei pledoarii *pro domo* este consemnată în 1408, în legătură cu cardinalii devotați papei Bonifaciu al IX-lea, cărora regele le reproșa ostilitatea împotriva Ungariei, care este scutul de apărare a credinței creștine⁴⁷. Instrumentele investigației actuale nu permit studiarea influenței reale pe care asemenea idei le aveau la nivelul maselor, dar coroborarea cu alte evenimente care au loc în aceeași perioadă permite evidențierea unor teme care trec din arsenalul oamenilor politici și intelectualilor în dezbaterile publice, mai activă la sfârșitul evului mediu în întreaga Europă. În primul rând, este evidentă relația de interdependență pe care contemporanii încercau să o stabilească între cauza creștină și destinul Ungariei, iar faptul transgresează circumstanțele politice de moment care au readus chestiunea în actualitate și își găsește locul în scrisul istoric maghiar de mai târziu. Acestei tendințe, suveranul a încercat să-i dea o dimensiune legală, în acord cu normele dreptului medieval, cu prilejul conciliului de la Konstanz, când a stăruit ca *natio hungarica* să

dobândească dreptul de vot, alături de cele cinci națiuni acceptate până atunci⁴⁸. Dacă împăratul a trebuit să renunțe la acest plan în interesul general al bisericii, faptul demonstrează încercarea de a veni în întâmpinarea unor susceptibilități interne, într-un moment în care se profila marea provocare a husitismului ceh, care va plasa regatul Sfântului Ștefan în postura de cetate asediată, între ereticii husiți și infidelii musulmani⁴⁹. Din această perioadă datează și remarcă apocrifă a unei cronici conform căreia Sigismund și-ar fi dorit să-i distrugă pe toți românii din regat. Acordul căutat cu nobilimea pe o bază exclusivistă era necesar pentru mobilizarea acestora la luptă împotriva cehilor⁵⁰, lipsa Ungaria de aportul aliaților din sud, atât de important pentru securitatea regatului. Restabilirea puterii otomane sub sultanul Mehmed I Restauratorul și re izbucnirea luptelor în Bosnia și Banat au obligat monarhia ungară să-și modifice structural opțiunile politice și atitudinea față de locuitorii nemaghiari ai țării. Capacitatea de rezistență a acestora din urmă fusese demonstrată în momentul tentativei de înființare a unei mărci cruciate la Severin, prin aducerea unei comunități a Cavalerilor Teutoni, sub conducerea magistrului Nicolae de Radowitz⁵¹. În aceste împrejurări, Sigismund adoptă ceea ce Engel Pal numește o nouă politică față de statele din sud, încercând să protejeze Ungaria printr-un nou parteneriat cu Serbia, Bosnia și Țara Românească⁵². Noua relație diferea de simpla supunere a acestora, încercată de Ludovic I, constând mai curând într-un aranjament ce presupunea sprijinul ungar împotriva atacurilor otomane. Asemenea raporturi pot fi cu greu încadrate în formele feudalității apusene, întrucât partenerii dispun de mult mai multă libertate, putând chiar să ajungă la acorduri separate cu infidelii, cum s-a și întâmplat de altfel în cazul Serbiei și al Țării Românești. Pe termen lung, se intenționa evident integrarea acestor aliați într-un fel sau altul în ordinea regatului, fapt demonstrat de primirea suveranilor români, sârbi și bosniaci în Ordinul Dragonului, care îi grupa pe magnații devotați personal regelui. Această veritabilă centură de securitate a putut rezista pe durata vieții suveranilor contractanți și a relativei pasivități a Porții, mulțumită cu menținerea *statu quo*-ului pe frontul balcanic. Dar entitățile sud-slave și românești și-au menținut fidelitatea față de protectorul apostolic în măsura în care această atitudine nu le afecta propria situație în relație cu turcii sau cu facțiunile

disidente. Dacă Mircea cel Bătrân și-a menținut constant independența în politica externă⁵³, iar Ștefan Lazarevici primea titlul de despot al Serbiei de la împăratul Bizanțului și continua să fie vasal al sultanului⁵⁴, primul impas al colaborării Ungariei cu popoarele balcanice s-a ivit în Bosnia, unde independența tradițională a prepotenților locali a intrat în contradicție cu încercările maghiare de a organiza aici structuri permanente de apărare a frontierelor Slavoniei. Conflictele izbucnite cu localnicii după 1415 au determinat pierderea treptată a fortificațiilor cucerite cu două decenii în urmă, cu excepția cetății Srebrenic, unde va funcționa intermitent unul din banatele ungare de frontieră. O evoluție mult mai gravă a vizat poziția Țării Românești, supusă din 1417 la atacuri regulate din partea turcilor. Moartea lui Mircea și invazia din 1420, soldată cu moartea voievodului Mihail I, aveau să-i aducă pentru prima dată pe turci sub zidurile Brașovului, stârnind panica locuitorilor⁵⁵. Expediții devastatoare au loc în Banatul Severinului și în comitatele vecine, fapt ce reclamă prezența regelui în regiune și implicarea mai activă a Ungariei în susținerea domnului Țării Românești, Dan al II-lea, aflat în luptă permanentă cu infidelii. Efectele războiului s-au făcut simțite în anii următori, când o serie de comitate cunosc fenomenul depopulării și chiar dispar definitiv din documente. Încercarea regelui de a trece la ofensivă în acest sector al frontului în 1428, a cunoscut un grav eșec, odată cu distrugerea forțelor ungare la Golubac.

În plan intern, acestei schimbări îi corespunde o atitudine mai nuanțată în raport cu mica nobilime comitatensă românească din Hațeg și Banat, survenită în contextul general al primenirii aristocrației cu oameni noi, dar cu evidente conotații antiotomane. Este momentul în care familia lui Voicu primește domeniul Hunedoarei, poziție din care fiul său va face strălucita carieră de apărător al creștinătății⁵⁶. Importanța acestor categorii sociale este evidențiată îndată după lupta de la Golubac, când regele ia măsuri pentru reorganizarea apărării Transilvaniei. În documentul din 12 martie 1431, care menționează contribuțiile pe care entitățile administrative și națiunile ardelene sunt chemate să le pună la dispoziție sunt menționați și *nobiles valachi, cum potentia*⁵⁷. Nobilimea românească, lipsită de reprezentare corporativă în congregațiile regatului, revine în actualitate ca entitate militară distinctă, din necesități defensive,

iar reprezentanții săi vor ști să dea acestor circumstanțe și un corolar politic. Evenimentele veneau în slujba afirmării acestor categorii sociale dinamice, înzestrate cu un potențial militar de valoare certificată de mărturiile contemporane, odată cu prăbușirea ultimei linii de apărare a Ungariei, despotatul Serbiei. Succesiunea lui Gheorghe Brankovici, nepotul fostului suveran⁵⁸, însoțită de predarea în 1427 a unor cetăți către Ungaria, printre care și Belgradul, a fost urmată de reacția otomană punitivă. Expediții de pradă au loc aproape anual, iar ele vizează în egală măsură Serbia și comitatele frontaliere ale Ungariei. Regele a căutat să asigure poziția aliatului său sârb, prin acordarea unor întinse domenii în regiunile de la est de Tisa, situație care făcea din despotul ortodox al Serbiei unul din cei mai bogați proprietari ai regatului, fapt de care acesta din urmă va profita cu abilitate pe parcursul luptelor ce vor agita Ungaria în următoarele două decenii. De acum, regatul apostolic al Ungariei și puterea campioană a islamului se găseau față în față, iar succesul în lupta ce urma putea fi asigurat de mobilizarea unor forțe cât mai numeroase.

Domnia lui Sigismund de Luxemburg a creat premisele marilor campanii din anii 1442-1456, schițând și cadrul politic intern al Ungariei, și seria de forțe implicate în aceste evenimente. Ea marchează eșecul ideii de cruciadă în forma sa clasică și în general apelul la coordonarea efortului militar de către străini. Din 1420 a devenit evident că succesul rezistenței putea fi asigurat numai prin activizarea agregărilor regionale, a solidarităților etnice și de clan, rămase foarte puternice în zonele frontaliere, susținute eventual de solidarizarea întregului regat pe baza luptei pentru credință. Pe termen lung, o asemenea politică era fatală consolidării puterii de stat, deoarece acorda forțelor centrifuge ascendentul militar și propagandistic care le lipsise cu un secol înainte, dar în 1437, anul morții regelui, puțini erau aceia care ar fi putut prevedea dezastrele provocate de emergența oligarhilor. De acum se conturau grupările de forțe care își vor disputa puterea în Ungaria, prin intermediul titularilor Coroanei, fiecare dintre acestea avându-și baza teritorială și etnică proprie: Slovacia, unde contactul cu husiții trezise vechea solidaritate slavă, Transilvania și Slavonia, interesate într-o politică antiotomană activă și vestul Ungariei, dominat de magnați afiliați Curții, în care orașele și populația germană aveau

un ascendent semnificativ, și care își vor lega speranțele de Casa de Austria, succesoare de drept a dinastiei de Luxemburg.

Între dușmanii crucii și dușmanii țării

Ar fi dificil de stabilit în ce măsură dispariția lui Sigismund de Luxemburg sau reizbucnirea ostilităților cu turcii au catalizat reacțiile facționiste care vor lăsa monarhia ungară fără vreo putere efectivă vreme de aproape două decenii. Fără a intra în detaliile evenimentelor acestor ani, menționăm doar că în planul manifestărilor identitare, dispariția celui care vreme de aproape patru decenii limitase autoritatea baronilor autohtoni în favoarea anturajului său străin a însemnat revanșa acestora din urmă și în egală măsură a entităților tradiționale, comitatele și agregările provinciale⁵⁹. Succesiunea lui Albert de Habsburg, ginerele defunctului rege, a fost acceptată fără opoziție numai ca expresie a voinței stărilor ungare, singurele în drept să dispună de Coroană, iar statutul de *rex electus* a fost confirmat prin acordarea unei capitulații care menționa la loc de frunte interdicția numirii în oficiile regatului a unor străini și respectarea strictă a vechilor legi și obiceiuri ale țării⁶⁰. Acest naționalism nobiliar pare straniu în condițiile în care pericolul turcesc amenința însăși existența Ungariei, iar disproporția de forțe reclama tocmai apelul la colaborarea creștinătății în ansamblul său, dar atitudinea ungarilor nu făcea notă discordantă cu reacțiile similare înregistrate în același orizont cronologic în Europa. La Bizanț, aflat într-o situație încă și mai dificilă, încercarea de colaborare cu latinii este respinsă de largi categorii sociale în numele fidelității față de ortodoxie și invocând acel patriotism grec afirmat în secolul al XIII-lea⁶¹. Națiunile vecine Ungariei cunoșteau de asemenea o epocă de emergență a spiritului identitar, pe fondul unor evoluții politice și al angajamentelor militare direcționate împotriva unor frați întru credință, dar punând pietatea populară în serviciul cauzei patriotice. Polonezii trăiau apoteoza victoriilor repurtate asupra cruciaților germani, iar clerul difuza legenda intervenției sfinților naționali în ajutorul regilor Jageloni⁶², iar cehii îl proclamau pe Crist *sanctissimus et invictissimus bellator pragensis*⁶³. Cu dispoziția antigermană a supușilor săi cehi, Albert de Habsburg se va confrunta în scurta sa domnie, în ciuda moderației sale, iar posteritatea va înregistra mărturia unui cronicar ceh care îl evocă ca pe un rege bun și iubitor de

dreptate, chiar dacă era german⁶⁴. Cât erau de prezente asemenea sentimente în conștiința contemporanilor ne demonstrează izbucnirea unor conflicte între ungurii și germanii din Buda în preajma încoronării sale: „*Hanc ipse imperator Alberto duci Austrie adhuc in humanis agens hac sub conditione, ut sibi gener pariter et fillia in regno succederent, ritu Cristiano legitima pro consorte locaverat. Et, cum hec dispositio populo Hungarico displiceret minime, imperatore tumulato ipse dux Albertus mox introductus est, primaque novi tunc subsequentis die anni, dominice scilicet circumcisionis celebri in festo, domini autem millesimo quadringentesimo tricesimo octavo anno, eadem, qua primi reges Hungarie, glorie cum pompa feliciter extitit coronatus. Huius regis primo anno Budensi in civitate ingens exortu fuit disturbium. Cum enim ipsa civitas ex bino populo, Hungarico scilicet et Teutonico habeat incolatum, Theutuni sui ideomatis principe tumidi Hungaros omnino sue dition subdere et illam consuetudinem civitate in eadem ab olim observatam, quod videlicet altero annorum Hungarus, altero vero Theutonus in iudicem preficeretur, abolere satagentes, interdum cum illis tempus idoneum prestabatur, Hungaros tum obprobrio tum vero vi afficiebant. Hungari vero, qui ab antiquis in sui vindictam tarde moveri, sed aliquando tarditatem vindicte potentis turbinis adinstar satisfactionis gravitatem in sui offensores exercere solent, omnia, velut quodam gravi somno occupati, dissimulabant, quidnam insulsa Theutonorum pareret presumptio, espactantes. Erat tunc civitate in eadem Hungarus quidam Iohannes Ewthwews denominatus, homo prestantie non parve, nec ultimus in civitate, qui solus totius Hungarice plebis obprobrium preter omnes graviter ferebat, et quantum in illo erat, Hugarorum civium honorem voce et vi tutabatur. Cum igitur in oculis Theutonicorum admodum gravis haberetur, Theutuni opportunitate potiti illum furtim captivarunt, et captum domus eorum in penetralibus diversis tormentorum generibus affecerunt, tandem nimiam tormentorum per torturam mortuum alligato illius collo ingentis lapidis mole in Danubium illum demerserunt. Tacuit hoc enorme scelus octavum infra diem, donec scilicet cadaver illius pondere solutum lapidis aqua suis exposuit ripis. Inventum igitur corpus exanimatum et multas sue calamitatis exhibens cicatrices credibile de suis testimonium prebuit interfectoribus. Eadem tempestate curia regis multo fervebat nobile. Qua-*

*propter Hungari hoc enormi scelere viso frementes unanimiter ingenti clamore concrepauerunt, magnoque furoris cum impetu in sui vindictam in civitatem irruentes, dum interfectores illius reperire nequeunt, illorum ingerunt se in pallatia, et testudinum ferrata confringentes hostia thesauros Theutunorum rapaci exponabant prede*⁶⁵. Dacă reacțiile xenofobe creau dificultăți puterii centrale, eșafodajul social se confrunta cu contestarea acelor laboratores la care fac referire normele de drept medieval. Încununarea unui șir întreg de tulburări puse de istorici în legătură cu emergența ideilor husite, tumultul țărănesc din Transilvania din anii 1437-1438 a reprezentat o profundă criză pentru societatea transilvană⁶⁶. Dincolo de aspectele sociale, profesionale sau fiscale, conflictul a opus la nivel regional două tipuri de legitimitate, aceea a stărilor privilegiate, potențată de tradiție și de raporturile distincte ale acestora cu regalitatea, și obștea țăranilor răsculați. Pentru problematica în discuție, relevanța acestor evenimente constă în substratul etnic al desfășurărilor politice și militare și în referirile la originea protagoniștilor, la care fac apel documentele vremii. Dacă adunarea țăranilor reuiniți pe dealul Bobârnei s-a definit pe parcursul tratativilor ca *universitas regnicolarum Hungarorum et Vallachorum*, facțiunea adversă s-a organizat în conformitate cu tradiția medievală într-o ligă, acea *fraterna unio*, perfectată la Căpâlna în primele luni ale anului 1438, care va evolua spre mai cunoscuta *unio trium nationum*⁶⁷. Semnificația acestui moment transcende scopurile sale imediate, parteneriatul care ia naștere acum între reprezentanții nobilimii, patriciatul saxon și scaunele secuiești fiind orientat atât împotriva unor primejdii interne, dar servind în egală măsură apărării țării împotriva turcilor. Două din componentele acestuia au o clară determinare etnică, atât Saxones cât și Siculi ocupând un teritoriu distinct și având mecanisme instituționale proprii, iar nobiles, deși nu deveniseră încă acea *magyar nemzet* din secolul al XVII-lea, era conectată ideologic la specificul identitar maghiar. Pactul va determina o mai activă solidarizare a privilegiaților ardeleni, contrapusă atât străinilor cât și regelui, în contextul în care puterea etatică va încerca să amendeze privilegiile stărilor.

În aceste împrejurări, o eventuală mobilizare a națiunilor inamice sub stindardul cruciat sau la chemarea unui suveran străin perceput ca atare era sortită eșecului, iar expediția otomană din

Serbia din 1438 va demonstra din plin acest lucru. Ocuparea cetății Smederevo, centrul puterii lui Gheorghe Brankovici, urmată de teribila devastare a țării sale au surprins Ungaria în incapacitate de a-și apăra aliatul, însăși salvarea comitatelor din sud rămânând în seama forțelor locale. Stăruințele regelui și apelurile despotului sârb refugiat în Ungaria au determinat convocarea unei diete care urma să decreteze mobilizarea generală împotriva infidelilor⁶⁸. În toial acestor pregătiri, sudul Transilvaniei este invadat iar forțele otomane asediază pentru întâia oară Belgradul. Moartea regelui, survenită în tabăra în care urmau a se concentra forțele destinate expediției din Serbia, va pune definitiv capăt inițiativei regale în politica ungară. Conglomeratul politic pe care acest reprezentant al Casei de Austria reușise să-l integreze pentru prima dată într-o entitate etatică⁶⁹, fără a-și atinge scopul esențial, mobilizarea la cruciadă, va fi dominat de acum de cei care se identificaseră în mai mare măsură cu interesele locale și reușiseră să canalizeze în propriul beneficiu solidaritatea supușilor de aceeași origine, mai mult sau mai puțin privilegiați. Este epoca acelor făcători de regi din Ungaria, a regenței șleahței în Polonia și a facționismului confesional din Boemia. Această relativă atomizare a forțelor care asiguraseră succesul transplantării paradigmelor de civilizație creștină pe solul noii Europe nu a scăpat observației contemporanilor instruiți, iar scrierile acestora permit o lectură a evenimentelor tocmai din perspectiva acestor noi centre de putere, în curs de afirmare. Din acest punct de vedere, cazul Ungariei oferă o perspectivă ambivalentă, o stranie osmoză între discursul identitar și legitimist maghiar, reclamat de toți protagoniștii scenei politice interne, și realitatea efectivă a demersului politic și militar, dată de utilizarea resurselor regionale și naționale. Războiul civil care a divizat regatul după 1439 și care i-a opus pe partizanii lui Ladislav, fiul postum al lui Albert, și pe cei ai regelui Poloniei, Vladislav Iagiello⁷⁰, pune în evidență ascensiunea acestor forțe centrifuge. Dincolo de disensiunile care separau aristocrația maghiară, se afirmă de pe acum o facțiune a magnaților, legați de curte și grupându-i pe favoriții fostului rege Sigismund, la conducerea căreia se vor impune comitele Ulrich Cilly și Ladislav Garay, secondați de arhiepiscopul de Strigoni, Dionisie Zsecsy, opusă unei așa-numite partide naționale, care grupa elemente ale micii nobilimi comitatense⁷¹, domina-

tă totuși de palatinul Laurențiu Hedervary, ostil influenței germane în Ungaria, dar mai ales de tinerii seniori ai războiului, Ioan de Hunedoara și Nicolae Ujlaky. La nivelul propagandei, fiecare din cele două tabere și-au asumat intenția salvării regatului, expus primejdiei străine, dar acest demers era pus în directă relație cu interesele concrete ale liderilor locali. Partida legitimistă era concentrată în vestul Ungariei, raliind magnați cu întinse domenii la frontiera Austriei și orașe dominate de magistraturi germane, pentru care colaborarea cu împăratul Frederic al III-lea (1443-1493) era o condiție esențială pentru propria securitate. Pericolul turcesc avea un impact mai redus în aceste regiuni, conectate la realitățile din Imperiu și din Boemia, decât la tumultuoasa lume balcanică, în raport cu care se limitau la vagi apeluri la cruciadă. În serviciul propriei cauze, ei apelau la tradiția medievală a regatului, la principiul Sfintei Coroane, ca și la descendența lui Ladislav din foștii regi legitimi ai Ungariei. În centrul argumentației lor s-a aflat încoronarea oficiată de arhiepiscopul primat în februarie 1440, în condiții excepționale⁷². Adepții regelui Vladislav proveneau din mediile nobiliare profund implicate în luptele cu turcii, în care familiaritatea mai păstrase vii caracteristici patriarhale, iar prezența unor importante comunități nemaghiare crea premisele solidarității cu populațiile ortodoxe care cunoșteau deja dominația otomană. Însuși noul rege și-a justificat pretențiile asupra Coroanei prin promisiunea că va uni forțele celor două regate sub stindardul cruciat, căci Ungaria și Polonia erau în opinia sa „*clipeus et limes Sanctae fidei catholicae*”⁷³. Tânărul suveran provenea dintr-un spațiu în care ostilitatea față de germani dobândise accente mai violente chiar decât în Ungaria, fapt ce făcea cauza sa populară în rândurile celor ce reclamau pericolul anexării Ungariei la posesiunile unei case germane. Colaborarea cu legații papali și receptivitatea de care regele a dat dovadă față de sfaturile unor clerici polonezi creau premisele unei translatări a misiunii cruciate pe solul Europei Centrale și de Est, demers în care națiunile slave, maghiarii și românii ar fi jucat rolul avut cu un secol în urmă de cavalerii germani. Vicisitudinile politice nu permit schițarea unei agende etnice a regelui, cu finalități antio-tomane, dar fragmente din conduita regelui sunt de natură să sugereze o atare preocupare. Forțele armate de care Vladislav a dispus pe parcursul războiului civil s-au recrutat în primul rând din

regiunile direct vizate de pericolul turcesc, de partea sa s-au aflat Gheorghe Brankovici, familia de Talovac, care domina Slavonia încă din timpul regelui Sigismund⁷⁴, și mai ales cei doi conducători militari ai frontierei sudice, Ioan de Hunedoara, banul de Severin și Nicolae Ujlaky, banul de Maciova⁷⁵. Prestigiul de care aceștia se bucurau în regiunile de origine, ca și calitățile militare ale conducătorilor au asigurat partidei naționale nu doar victoria aproape deplină asupra adversarilor interni, dar și capacitatea de a modifica raporturile cu Poarta, prin reluarea ofensivei la Dunăre și în Balcani. Loialitatea acestor prepoțenți a trebuit câștigată prin donația unor întinse domenii și încredințarea principalelor funcții aulice. Pe parcursul luptelor cu turcii, regele a căutat să lărgească baza forțelor cruciate, nu doar prin apeluri constante la ajutorul suveranului pontif sau la cel occidental, dar mai ales prin cointeresarea națiunilor vecine, vital interesate de anihilarea pericolului otoman. Efectele inițiativelor sale s-au dovedit a fi limitate în relație cu cehii, divizați de propria agendă politică și confesională⁷⁶, participarea lor militară la campania cea lungă sau la apărarea Belgradului limitându-se la contingente de mercenari cu efective restrânse. O asemenea forță, condusă de nobilul Jenik de Mekov, este menționată ca făcând parte din avangarda forțelor cruciate care au înaintat dincolo de Balcani în iarna 1443-1444, iar importanța lor a constat probabil în aplicarea tacticilor husite, necunoscute turcilor⁷⁷. Și aportul polonezilor la lupta antiotomană nu a răspuns așteptărilor maghiare, micile contingente care l-au însoțit pe rege în noua sa posesiune și pe frontul balcanic nu au fost niciodată altceva decât aporturi simbolice ale unei națiuni care își ducea propria luptă de eliberare împotriva inamicului german. De altfel, șleahța i-a reproșat în 1444 regelui că neglijează interesele Poloniei în favoarea Ungariei, tocmai în timpul unor raiduri ale tătarilor în regiunile rutene⁷⁸. Reacțiile celor două națiuni la mesajul cruciat dau măsura în care mentalitatea contemporană mai putea fi captivată de mirajul expedițiilor împotriva necredincioșilor, în epoca în care și aici are loc deplasarea loialității spre teritoriul de origine, în dauna *Christianitas*. De mai mult succes pe termen mediu pare să se fi bucurat politica regelui în ceea ce-i privește pe ortodocșii din regatele sale, al căror aport la cruciadă s-a încercat a fi obținut prin intervenția directă a Sfântului Scaun, odată cu încheierea cu succes a

conciliului de la Ferrara-Florența (1437-1439)⁷⁹. Proclamarea solemnă a unirii celor două biserici pe baza celor patru puncte cuprinse în bula *Letentur Coeli* era ea însăși un compromis menit să asigure salvarea Bizanțului și a întregii creștinătăți amenințate printr-un efort cruciat comun al ortodocșilor și catolicilor, iar demersul și-a avut expresia evidentă în Ungaria și Polonia, odată cu acordarea faimosului *Decretum Ruthenorum*, din 22 martie 1442⁸⁰. Documentul care consemna pentru prima dată egalitatea în drepturi a clerului unit cu cel latin nu a cunoscut o aplicare imediată, stârnind mai ales opoziția ierarhiei ecleziastice romano-catolice din cele două țări⁸¹, dar apariția sa este socotită începutul unei noi politici față de românii ortodocși din Ungaria, urmărind atragerea lor în lupta antiotomană, pe o bază unionistă⁸². Chestiunea stârnește încă vii dezbateri între istorici, legate în special de impactul unirii în rândul elitei sociale a românilor ardeleni amplasarea noilor centre ale spiritualității ortodoxe, dar rămâne un fapt acceptat că necesitățile de apărare au impus chiar celor mai radicali propagatori ai purității credinței romane nuanțarea atitudinii față de schismatici. Emergența națiunilor din Ungaria pe parcursul glorioaselor lupte pentru creștinătate se află însă în directă legătură cu acele personalități locale cu care aceste colectivități s-au identificat și care au impus în prim-planul politicii regatului familiari din rândurile lor, iar aceștia se regăsesc în ambele facțiuni nobiliare. Cazurile cele mai spectaculoase din acest punct de vedere sunt furnizate de cei doi conducători militari cu baza de putere în regiunile frontaliere, Ioan (Iancul) de Hunedoara și Jan Giskra de Brandis.

La prima vedere, pare cu totul inacceptabil pentru autorii familiarizați cu litera specificului medieval că acești șefi de război, care și-au legitimat ascensiunea politică prin serviciile aduse regatului și pe suportul acordat puterii legitime, s-au prevalat constant de poziția de magnați ai Ungariei și au clamat obediența față de autoritatea scaunului apostolic și de disponibilitățile sale cruciate, să fie concomitent vectori ai afirmării comunităților etnice din care proveneau și catalizatori ai solidarității acestora din urmă în jurul unei agende comune. În cazul celebrului hunedorean, faptul pare cu totul în afara discuției, dacă avem în vedere spațiul pe care propaganda și scrisul istoric maghiar le-au acordat personalității și faptelor sale de armă⁸³. Încă din primele etape ale afirmării sociale

a familiei sale, aceasta s-a aflat în rândurile acelor oameni noi cu care Sigismund de Luxemburg a încercat să înlocuiască vechile clanuri, degradate datorită rebeliunilor de la începutul domniei sale. Implicarea sa activă în lupta antiotomană l-au transformat într-o speranță a partidei naționale, într-un punct de reper al micii nobilimi, în căutarea de paradigme pentru încarnarea spiritului său contestatar și a idealului patriotic⁸⁴. Această popularitate nu l-a părăsit nici sub cenzura trecerii secolelor, istoricii maghiari subliniind de fiecare dată suportul de care s-a bucurat în rândul contemporanilor unguri, căutând să elaboreze chiar teorii ale unei origini pur maghiare a acestuia⁸⁵, iar atunci când au acceptat descendența sa românească, au căutat să minimalizeze importanța acestui fapt, socotită aproape firească la nivelul conglomeratului etnic care era Ungaria medievală. În durată lungă, Ioan devenea o ilustrare vie a succesului de care s-a bucurat proiectul politic de toleranță și deschidere față de străini, inițiat de regele Ștefan cel Sfânt în etapa fondării regatului. Din această perspectivă, aserțiunea lui Karacsony, potrivit căreia Ioan era un român maghiar, care s-a afirmat ca nobil al regatului, a devenit paradigmatică pentru abordarea istoriografiei maghiare⁸⁶, chiar dacă autori mai echilibrați recunosc caracterul excepțional al ascensiunii sale, de la poziția de mic nobil într-un district periferic, la cele mai înalte demnități ale regatului⁸⁷. Aceste aprecieri corespund de altfel unei imagini pe care însuși protagonistul lor s-a străduit constant s-o acrediteze, întreaga sa carieră s-a aflat în legătură cu Ungaria, a fost investit cu încrederea suveranilor săi, i-a apărat frontierele nu doar împotriva turcilor, ci și prin contracararea pretențiilor austriece sau a secesionismului slovac, s-a recomandat permanent ca reprezentant al voinței națiunii maghiare, în expresia sa politică, a hotărârilor dietale și a apelat la arbitrajul său nominal în confruntările cu adversarii interni⁸⁸. Atât Ioan de Hunedoara, ca de altfel și contemporanul său Giskra, au fost oameni ai epocii lor, nu revoluționari asemenea conducătorilor husiți, care găseau în clamarea originii lor cehe și în apărarea moștenirii lingvistice și confesionale fundamentale ale diferențierii în relație cu inamicii germani⁸⁹, dar difereau în mult mai mare măsură de condotierii care agitau Italia Renașterii. Dacă cei doi și-au subsumat ascensiunea realității interne maghiare, ale cărei fundamente nu le-au contestat formal, naționalismul medieval

ce se manifesta plenar în regiunile adiacente a lăsat urme recognoscibile la nivelul conduitei lor publice și private⁹⁰. Cei doi au avut o conștiință clară a originii proprii și a posibilităților pe care o atare situație o oferea în direcția captării sprijinului comunităților cărora le aparțineau. Descendența românească a hunedoreanului este astăzi un fapt documentat, independent de locațiile propuse pentru obârșile îndepărtate ale familiei sale⁹¹. Începuturile vieții eroului cruciat sunt legate de mica nobilime românească din Hațeg, singurul district transilvan în care nobilimea românească a păstrat o anumită dominație instituțională până la dispariția Ungariei medievale⁹², de acel domeniu al Hunedoarei pe care tatăl său Voicu îl obținuse de la regele Sigismund ca urmare a serviciilor aduse Coroanei. Ca și cunoscutul Mate Csak, magnatul român va păstra pe întreaga durată a vieții acest domeniu patern, iar el va rămâne în posesia familiei Corvineștilor o jumătate de secol după moartea sa, până la desherența sa definitivă⁹³. O expresie a apartenenței sale la comunitatea nobilă românească este onomastica dublă utilizată de Iancu și de fratele său⁹⁴, de unele rude ale sale ca acel Radul, menționat în documentele juridice ale comitatului Hunedoarei⁹⁵. Deși mărturiile contemporane au încercat să-l prezinte ca pe un fervent catolic, scrierile recente i-au atribuit o anume sensibilitate față de situația românilor ortodocși. În perioada în care Iancu a deținut puterea efectivă în Ungaria s-a consumat litigiul care i-a opus pe episcopul ortodox Ioan de Caffa inchizitorului Ioan de Capestrano, în legătură cu controversele ce au urmat conciliului de la Florența⁹⁶. Îndepărtarea sa temporară din Transilvania nu a însemnat reluarea vechilor persecuții împotriva ortodocșilor, locul său fiind luat de Macarie, un ierarh mai dispus la sugestiile unioniste. Această relativă toleranță poate fi pusă și în legătură cu împrejurările obiective care impuneau atragerea românilor în efortul antio-toman, căci asemenea modificări intervin și în conduita aceluiași inchiuzitor italian în ajunul bătăliei Belgradului, sau în mesajele adresate de suveranul pontif ierarhiei locale pe întreg parcursul secolului al XV-lea, dar însuși acest fapt dovedește rolul pe care foștii schismatici îl dobândiseră în conștiința creștină a vremii. Amprente mai puțin evidente, dar cu urmări mai însemnate în durată lungă pentru națiunea sa, sunt oferite de activitatea politică și faptele de arme ale acestuia. Toate oficiile deținute pe parcursul a aproape două decenii în serviciul

Ungariei, ban al Severinului din 1438, voievod al Transilvaniei din 1441⁹⁷, guvernator al Ungariei din 1446 și căpitan general al regatului din 1453, l-au menținut în contact cu mediul de proveniență, iar atunci când a asumat conducerea efectivă a țării, a păstrat funcțiile care îi permiteau controlul resurselor pe care regiunea natală i le putea pune la dispoziție. Primele sale succese militare, obținute la primul asediu al Belgradului, la Semendria și mai ales în Transilvania, s-au datorat evident calităților sale militare, dar mai ales promptitudinii cu care locuitorii au răspuns la chemarea sa. Numai în aceste condiții, eșecul de la Sântimbru, din 18 martie 1442, a putut fi transformat în victoria de la Sibiu, patru zile mai târziu⁹⁸. La bătălia de pe Ialomița, câștigată de Iancu în septembrie 1442, au luat parte și contingente muntene, sub conducerea domnului susținut de acesta. Importanța românilor în eșafodajul militar al cruciadei pe care voievodul Transilvaniei a transformat-o într-o ofensivă la sud de Carpați și Dunăre este demonstrată de creșterea numerică a diplomelor acordate unor familiari ai săi care s-au distins cu aceste prilejuri⁹⁹. Începuturile ascensiunii sale politice sunt marcate, așa cum remarca Ioan Drăgan, de prima conducere complet românească a banatului de Severin. Diplomele acordate de Cancelaria regală amintesc printre alte fapte de arme faptul că nobilii Nicolae de Bizere, Căndea de Râu-de-Mori Sandrin de Mușina și alții au cheltuit în anii 1439-1443 suma de 5000 de florini pentru întreținerea cetăților de aici. Încă pe drumul spre Niș, care încununa marșul său prin Balcani, cunoscut în cronică maghiară drept campania cea lungă, din iarna 1443-1444, Iancu scria brașovenilor despre faptele de credință ale unor „strenui et nobiles”, familiari hațegani Dumitru de Râu Bărbat, Mihai de Sălașu, Dionisie de Mâtnic alesul Andrei din Peșteana și a lui Petru de Nădăștia¹⁰⁰. Dar evenimentele care aveau în centru un conducător român nu vor potența doar pozițiile acestora din urmă, la care se pot adăuga Dej de Timișel, Petru Cămărașul, de circumstanțele favorabile vor beneficia și români din zone mai îndepărtate frontului antio-toman, maramureșeni ca Ambrozie de Dolha sau exilați din Țara Românească precum acel Stoian, acceptat la stăruința lui Iancu de comunitatea săsească din Orăștie. Emergența elementului nobiliar românesc a determinat și progrese în organizarea internă a comunităților acestora. Adunările districtuale din Hațeg capătă o mai mare relevanță în reglementarea unor

chestiuni de drept cutumiar public sau privat, iar cancelaria regelui Ladislau elaborează chiar un format specific pentru actele destinate privilegiilor români. De altfel, partida regală a încercat, începând cu 1456, să capteze sprijinul unor comunități nobiliare bănățene, cum a fost cazul districtului Comiat, din dorința de a crea o breșă în cadrul partidei corvinești, în bună măsură românească¹⁰¹. O chestiune care a generat oscilații interpretative spectaculoase din partea istoriografiei românești a fost relația apărătorului creștinătății cu celelalte țări române. Dacă unii autori au încercat să facă din Ioan de Hunedoara un antecesor al proiectelor de unitate națională românească, în ultimii ani o anume direcție a refuzat să recunoască orice sens românesc politicii externe promovate de acesta, intervențiile sale în Moldova și Țara Românească fiind socotite tentative de promovare a intereselor maghiare. Din această perspectivă, documentele oficiale nu ne oferă foarte mult, puținele referiri consemnate în sursele muntene îl au în vedere pe exponentul politicii Ungariei¹⁰², fapt firesc dacă ținem seama caracterul politic al acestora. Fără a putea specula asupra unei viziuni politice panromânești căreia Iancu de Hunedoara să-i fi dat expresie la mijlocul secolului al XV-lea, înlănțuirea evenimentelor și posteritatea sa demonstrează tentativa de a alia forțele românești în serviciul luptei împotriva turcilor și în subsidiar în slujba cauzei Corvineștilor, ca și impactul pe care aceste evenimente l-au avut asupra generației imediat următoare¹⁰³. Încăunarea unor domni favorabili în Țara Românească a fost o prioritate a politicii sale externe, indiferent dacă a fost vorba de Basarab al II-lea, de Vlad Dracul sau Vladislav al II-lea, iar, după 1444, Iancu relansează disputa ungaro-polonă pentru Moldova, prin sprijinul acordat lui Petru al II-lea și Bogdan al II-lea. Este dificil de trasat o linie despărțitoare între eventualele impulsuri ale solidarității etnice sau exigențele politicii maghiare, activizate de bravul hunedorean, dar relațiile cu Țările Române au avut o puternică notă personală, domni susținuți din Transilvania erau vasali personali ai voievodului, facțiunile refugiate la nord de Carpați se bucurau de protecția sa directă¹⁰⁴. El intervine în repetate rânduri pe lângă magistraturile săsești sau pe lângă stările locale pentru acordarea de susținere materială acestor exilați, inaugurând o practică ce va face epocă în relațiile politice transcarpatice. În același sens, nu putem ignora faptul că în suportul

facțiunilor antiotomane din Moldova și Țara Românească și-au avut originea alte două momente esențiale ale cruciadei târzii, duse de această dată sub conducere evident românească, legate de domniile lui Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare. Ambii s-au aflat în Transilvania în perioada de apogeu a puterii lui Iancu, s-au format în atmosfera curții sale și i-au asumat, mai mult sau mai puțin explicit, inițiativele. Contemporanii cei mai avizați cu privire la situația reală din regiune, papii și înalții prelați, au avut constant în vedere originea românească a conducătorului cruciadei ungare și au evocat-o în corespondența cu acesta. Aeneas Silvio Piccolomini, papa Pius al II-lea, îl numea într-o scrisoare din 1448 *blacus*, sugerând și descendența sa din eroii antichității clasice¹⁰⁵. Apartenența sa la națiunea română este avută în vedere și de mențiunile slovace, în legătură cu campaniile duse împotriva lui Giskra în 1449-1451. O inscripție contemporană menționează înfrângerea valahului la Lucenec, în 1451, chiar dacă acesta dusese lupta în calitate de guvernator al Ungariei¹⁰⁶. Însuși Iancu pare să fi folosit ascendentul pe care originea sa românească îl punea la dispoziție în tratativele duse în vederea cointeresării factorilor politici europeni în chestiunea cruciadei. Cu prilejul încercărilor de a propune tronul Ungariei regelui Alfonso al Neapolelui și implicit de a aduce Casa de Aragon la conducerea luptei împotriva infidelilor în răsărit, Iancu oferea participarea forțelor transilvane și a 40 000 de români din Moldova și Țara Românească¹⁰⁷. Chiar dacă proiectul nu s-a concretizat, iar oferta poate fi luată drept o încercare disperată de a da o dimensiune europeană unei cauze regionale, el relevă o anume stare de spirit care îi va supraviețui hunedoreanului, o anume conștiință a identității și solidarității românilor, sub conducerea unor personalități de aceeași origine.

Evoluții similare oferă situația din comitatele nordice ale Ungariei, locuite de o importantă comunitate slavă, care nu alcătuiau o unitate administrativă distinctă, dar unde efectele revoluției husite generaseră reacții identitare mai profunde¹⁰⁸, reanimând aspirații pe care epoca lui Mate Csak nu reușise să le exploateze suficient. La începutul războiului civil, orașele și nobilimea din această zonă s-au declarat în favoarea lui Ladislav, iar regina a asigurat securitatea supușilor săi apelând la experiența militară a condotierului Jan Giskra de Brandis, care servise și sub domnia lui Albert de Habsburg. Și acest conducător militar a

intrat în conștiința posterității ca un fiu al națiunii sale. Aeneas Silvio Piccolomini, autorul unei biografii a acestuia, îl numește „*quidam nobilis Moravo natos*”¹⁰⁹, chiar dacă aventurile italiene și prezența în Boemia agitată de husitism îl făceau să pară mai apropiat de paradigma eroului renescentist. El a apelat în primul rând la colaboratori cehi și slovaci, (*fratres Bohemici, bratriky, cseh testverek*), dintre care documentele vremii îi menționează pe Pankrac ze Svateho Mikulase, Petr Komorowsky, Petr Aksamit z Liderowic, Ricani, Talaphus, Ribald, Wryk, Slovacko, Maldwanek (Ladwenko), Witowec ze Hreben, Vaclav Wlcek z Cenova¹¹⁰. Cu ajutorul acestora, el și-a extins autoritatea asupra comitatelor Cosice, Trencin, Nitra și Presburg¹¹¹, reușind să obțină victorii răsunătoare asupra forțelor adverse și clamând supunerea față de regele-copil, s-a sustras oricărui control al puterii maghiare. Însuși regele Vladislav ajunge să încheie armistiții cu acesta, iar după moartea sa, dieta țării a fost constrânsă să-i recunoască autoritatea, încercând să-l încadreze în sistemul politic legal¹¹². Guvernarea sa a beneficiat de susținerea orașelor slovace, care i-au acordat asistență financiară vitală pentru plata mercenarilor cehi, iar relațiile cu husiții din Boemia și cu ansamblul lumii slave l-au făcut inexpugnabil vreme de două decenii. Particularismul pe care l-a dobândit Slovacia în această perioadă este relevat de evoluțiile politice de după 1446. Intervențiile Dietei pe lângă orașele din nord rămânând fără ecou, au loc campanii conduse personal de Ioan de Hunedoara, vizând restabilirea controlului asupra zonelor rebele. Acestea sunt însă întrerupte de armistiții, mediate de intervențiile unor prepotenți slavi, fie că este vorba de arhiepiscopul Zbikniev Olesnický în 1449¹¹³, ori de reguvernatorul husit al Boemiei, viitorul rege Jiriz Podiebrad, care considera teritoriile controlate de Giskra drept un bastion al Boemiei¹¹⁴. Cariera lui Giskra a avut o durată mai lungă comparativ cu cea a contemporanului său român, dar urmările politicii sale nu s-au dovedit la fel de durabile, mâna fermă a regelui Matya readucând Slovacia sub controlul Coroanei, după trei decenii de separare efectivă.

O altă tentativă de ascensiune politică prin activarea unor solidarități etno-regionale, cu urmări mai puțin durabile, i-a aparținut comitelui Ulrich de Cilly, care din 1446 a reluat vechea poziție a familiei sale la conducerea Slavoniei, pierdută anterior în favoarea familiei Talovac. Împreună cu

domeniile sale din Stiria, această zonă locuită de slavi, dar gravitând politic între Ungaria și Imperiu, s-a bucurat de o administrație eficientă, iar abilitatea comitelui și alianțele sale au scutit-o de raidurile turcești și de atacurile mercenarilor care devastau Austria¹¹⁵. Moartea magnatului stirian în condițiile noului război civil început în 1456 a însemnat implicit abandonarea acestui interesant proiect regional, care va aștepta ascensiunea Habsburgilor pentru realizarea în circumstanțe mai favorabile.

Concluzii

La capătul mării epopei care a întârziat marșul otoman spre Europa Centrală pentru trei sferturi de secol, poziția națiunilor din Ungaria și din proximitatea sa cunoscuse modificări esențiale. Ascensiunea Hunedoreștilor a fost de natură nu doar să aducă pe tronul Sfântului Ștefan o dinastie românească, dar favorurile acordate familiilor români ai Corvineștilor ca și unor expatriați munteni au creat o adevărată partidă românească la curtea din Buda¹¹⁶. Numeroșii *egregii* români, din rândurile cărora s-au recrutat bani ai ținuturilor de frontieră, slujbași comitatensi sau înalți prelați, au beneficiat de încercările regelui de a înnoi nobilimea țării, au obținut domenii și oficii însemnate, dar nu au alcătuit o comunitate distinctă politic, o eventuală a patra națiune în Transilvania, și era firesc să fie așa, atâta vreme cât puterea centrală dorea să evite apariția de noi entități privilegiate, potențial ostile. Chiar dacă această categorie era susceptibilă de maghiarizare, importanța militară a românilor a devenit un laitmotiv al scrierilor contemporane. Dacă în epoca de glorie a lui Ioan de Hunedoara, o scrisoare trimisă de nunțul papal în preajma bătăliei de la Varna îi considera pe munteni drept cei mai viteji soldați de pe pământ¹¹⁷, în deceniile următoare preocupările autorilor umaniști cu privire la originea și evoluția românilor dobândesc expresii tot mai variate. Este epoca în care Flavio Biondo și Poggio Bracciolini evocă originea latină a acestora, ilustrată de mărturia unor români cunoscuți de ei¹¹⁸, iar papa Pius al II-lea pune în circulație teoria descendenței termenului vlah din *flaccus*, împreună cu o primă tentativă de scriere totală a istoriei vechi a românilor. Emergența românilor nu a generat în Ungaria reacțiile pe care fapta lui Mihai Viteazul le va declanșa la începutul secolului al XVII-lea, dar resentimentele în legătură cu ei sunt deja prezente la moartea

primului dintre Hunedorești. Originea românească a regelui Matya Corvinul (1458-1490) devine subiect de ironie la curtea lui Frederic al III-lea¹¹⁹, iar în ajunul bătăliei de la Mohács, palatinul Pal Tomory îl îndemna pe regele Ludovic II să nu mai aștepte sosirea forțelor voievodului Transilvaniei Ioan Zapolya, ca să nu împartă gloria victoriei asupra turcilor cu românii¹²⁰. De pe acum se evidențiază la nivelul publicului din Transilvania conștiința unității românilor din cele trei țări, ori faptul începe a fi socotit o amenințare potențială pentru ordinea politică internă. Acest fapt a generat o mai rapidă solidarizare a categoriilor privilegiate, fiecare dotată și cu o evidentă conștiință etnică, încorporând scopuri vădit defensive. Epoca a generat și evoluții asemănătoare în Slovacia, unde influența cehă la nivel lingvistic și cultural devine decisivă, identitatea slovacilor din Ungaria devenind de acum imposibil de anihilat, iar integrarea lor în Monarhia Habsburgică și evoluțiile confesionale din sânul acestei națiuni vor crea cadrul de afirmare a unei conștiințe identitare proprii, care va recupera în sens progresist momentul Giskra. Reacții etno-confesionale se înregistrează și în rândurile popoarelor pe care campaniile antiotomane le vizau indirect. Cruciada condusă de voievodul Transilvaniei nu a fost niciodată prea populară în rândurile sârbilor. Aceasta se explică atât prin rivalitatea sa cu Gheorghe Brankovici, competitor la intermedierea relațiilor ungaro-otomane, dar și prin climatul confesional. Prozelitismul catolic a determinat nașterea unei facțiuni prootomane la nivelul societății sârbe, chiar dacă familia Brankovici s-a menținut în aparență fidelă față de Ungaria¹²¹. Cântecul populare sârbe fac din Janko un cruciat intransigent, care urmărește distrugerea bisericii sârbe și a poporului¹²².

Dacă entuziasmul religios al luptătorilor care au oprit pentru o vreme asaltul islamic asupra Europei Centrale nu poate fi negat, înrăurirea pe care sentimentul național al participanților a avut-o în desfășurarea evenimentelor trebuie recunoscută în egală măsură. Pentru români și maghiari, sârbi și bosniaci, cruciada devenise o componentă esențială a apărării pământului strămoșesc, a limbii și credinței lor, a moștenirii lăsate de înaintași, a specificului propriei civilizații. Erau sentimente mult diferite de gustul pentru cavalcadele orientale care mai înflăcărau încă imaginația cavalerilor occidentali, iar reflecțiile identitare ce dobândesc tot mai multă coerență vor ilustra acest fapt.

¹ Pentru clarificări conceptuale privitoare la diferențele între teoriile medievale universaliste și realitatea concretă a acesteia, vezi Johan Huizinga, *Nationalism in the Middle Age*, în vol. „Nationalism in the Middle Age”, ed. C. Leon-Tipton, New York, 1988, p. 23.

² Vezi *Histoire de christianisme*, ed. Pierre Chaunu, vol. II, „Un temp d'épreuve”, Paris, 1999, pp. 121-135. Pentru o analiză a accepțiunilor multiple pe care noțiunea de cruciadă le-a dobândit în Occident în secolul al XIII-lea și diferențele între cruciada propriuzisă și lupta antiotomană, vezi Șerban Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, București, 2001, p. 113-132.

³ Ileana Căzan, Eugen Denize, *Țările Române și marile puteri europene în secolele XIV-XVI*, București, 2002, pp. 34-47.

⁴ Piotr S. Wandzig, *Prețul libertății: o istorie a Europei Centrale*, Timișoara, 1996, pp. 62 et sq.

⁵ W. Urban, *The Baltic Crusade*, Illinois, 1973, pp. 45-61.

⁶ Ioan-Aurel Pop, *Geneza medievală a națiunilor moderne, secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 2003, p. 91-95.

⁷ Johan Huizinga, *Men and Ideas*, Amsterdam, 1981, p. 114.

⁸ S. Bylina, *Le problème national dans le mouvement Hussite*, în volumul „Faith and Identity, Christian Political Experience”, ed. David Loades și John Mcloughlin, London, 1990, p. 68. Discipolul lui Jan Hus și-a fundamentat apărarea în procesul de erezie intentat de autoritățile ecleziastice pe conflictul ireductibil dintre cehi și germani. Cu acest prilej, magistrul praghez a definit națiunea ca *universitas omnium hominum*, de la rege la ultimul țăran, de la arhiepiscop la ultimul diacon, de la burgmaister la ultimul ziler de la oraș. Interpretarea sa dădea națiunii accepțiunea sa etnică, mult mai cuprinzătoare în raport cu grila medievală tradițională.

⁹ Trecerea turcilor osmani din Asia Mică în Europa, în contextul luptelor interne care scindau fragila lume bizantină, și-a găsit locul în numeroase lucrări de specialitate. Pentru împrejurările concrete în care evenimentul s-a produs, vezi Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'état Byzantin*, Paris, 1964, pp. 324-335.

¹⁰ Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, București, 1973, p. 23.

¹¹ Regele Ludovic I s-a alăturat coaliției care îi reunea pe suveranii Ciprului și pe unii nobili italieni, încheiată totuși fără consecințe notabile pe termen lung. Vezi Șerban Papacostea, *Geneza statelor medievale românești*, Cluj-Napoca, 1988, pp. 146-151.

¹² Maghiarii sunt pomeniți în sursele scrise de expresie persană în perioada prepanonică a existenței lor. Documente din anii 1180 menționează locuitori ale unor așezări musulmane în estul Ungariei, *boszormeny*, care rezistă asimilării prin religie și

formele de viață tradiționale. Vezi Jenő Szűcs, *The Peoples from Medieval Hungary*, în *Men and Settlements in Hungary*, vol. VIII, ed. Fr. Glatz, pp. 11-20.

¹³ A. Pálóczi-Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapesta, 1989, p. 112-116.

¹⁴ Șerban Papacostea, *Înfruntări politice și spirituale în Sud-Estul Europei în 1204-1241*, Iași, 2001, p. 54.

¹⁵ Nora Berend, *Defense de la Chrétienté et naissance d'une identité: Hongrie, Pologne et la péninsule Ibérique dans le moyenn age* în „Annales, histoire et sciences sociales”, 5, septembre-octobre 2003, p. 18.

¹⁶ Ioan-Aurel Pop, *Geneza medievală a națiunilor moderne, secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 2003, p. 56.

¹⁷ Nora Berent, *op. cit.* p. 39. Apelul regelui ungar se dorea un imbold în vederea proclamării cruciadei împotriva mongolilor, considerați multă vreme în Occident ca o posibilă țintă pentru misiunile de convertire ale dominicanilor, iar în plan politic, aliați potențiali împotriva inamicului musulman. Vezi și Șerban Papacostea, *Români în secolul al XIII-lea: între cruciată și Imperiul Mongol*, București, 1993, pp. 48-51.

¹⁸ Cesare Alzati, *Între Orient și Occident*, București, 1999, p. 24.

¹⁹ Vezi *Histoire du Christianisme*, vol. II, „Un temp d'épreuve”, Paris, 1999, pp. 221-235.

²⁰ Un mic grup de templieri sunt atestați în Ungaria încă în 1241, dar eficacitatea lor militară s-a dovedit nesemnificativă. Nici încercarea regelui Bela al IV-lea de a proteja frontierele sudice ale regatului prin amplasarea în regiune a Cavalerilor Ospitalieri nu s-a bucurat de prea mult succes. Vezi Z.W. Kozstolny, *Hungary in Thirteenth Century*, New York, 1998, p. 89-94.

²¹ Nora Berent, *op. cit.* p. 41.

²² Ervin Pاملeny, *Histoire de la Hongrie*, Budapesta, 1978, p. 41-43. Ostilitatea unor largi categorii de maghiari la adresa acestor străini era generată de implicarea lor activă în gestionarea veniturilor regale.

²³ Relatarea lui Rogerius consemnează opiniile unor nobili care declarau că sub ordinele regelui trebuiau să lupte doar cumanii, cărora acesta le dăruise fostele lor domenii. Se formula pentru prima dată o legătură directă între interesele patrimoniale și cele ale țării, fapt ce va deveni o constantă a istoriei maghiare. Vezi Șerban Papacostea, *Români*, p. 62.

²⁴ A. Pálóczi-Horváth, *op. cit.* p. 131.

²⁵ Peter Jackson, *Christians, Barbarians and Monstres: the Europe and Discovery of the World Beyond Islam*, în „The Medieval World”, edited by P. Lilehamet and J. Nelsons, London-New York-Loutledge, 2001, pp. 98-110. Atitudinile maghiarilor nu difereau de manifestări similare din Occident, unde literatura

contemporană îi prezenta pe orientali ca pe niște monștri cu înfățișare omenească, care pun în pericol viața și credința creștinilor prin practicile lor rituale și prin epidemiile pe care le răspândesc.

²⁶ A. Vasary, *Cuman and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans (1183-1365)*, Cambridge University Press, 2005, pp. 158-164.

²⁷ Raidurile cumane asigură succesele militare maghiare în Austria și provoacă distrugerii cumplite în Moravia. Vezi Victor Spinei, *Marile migrații în răsăritul Europei*, Iași, 2001, p. 138. Tema Ungariei ca bastion al ereticilor și schismei va fi utilizată de propaganda cehă în vederea discreditării cauzei regelui Bela al IV-lea în ochii papei, inclusiv în preajma bătăliei de la Creusenbrun.

²⁸ Secolul al XIII-lea este momentul apariției și difuzării primelor cronici latino-maghiare, care încercau să facă din nobilimea ungară descendentă din cele șapte triburi care recuseraseră Panonia sub conducerea lui Arpad moștenitoarele de drept ale tradiției hunice și scitice. Vezi Stelian Brezeanu, *Identități și solidarități medievale: controverse istorice*, București, 2001, p. 153-168, și Josef Pereny, *op. cit.* p. 21.

²⁹ Francis Dvornik, *Slavii în civilizația europeană, din Evul Mediu la începutul epocii contemporane*, București, 2001, p. 29.

³⁰ Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and Pagans in Medieval Hungary, c. 1000-c.1300*, p. 69. Pentru prezența termenului de *gyepu*, poartă, în cronicistica maghiară, vezi Ioan-Aurel Pop, *Români și maghiarii în secolele IX-XIV*, Cluj-Napoca, 2003, p. 126.

³¹ A doua mare invazie mongolă a putut fi respinsă în 1285 doar prin mobilizarea rapidă a forțelor transilvane, iar contemporanii au acuzat chiar trădarea regelui Ladislau al IV-lea Cumanul. Vezi Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XII-lea*, Cluj-Napoca, 2002, pp. 225-232.

³² Mihail P. Dan, *Cehi, români, slovaci în secolele XIII-XVI*, Sibiu, 1944, p. 126.

³³ Engel Pál, *The Realm of Saint Stephen: A Medieval History of Hungary (998-1526)*, London-New York, 2001, p. 235.

³⁴ Vezi însemnările vicarului Bosniei, Bartolomeu de Alverna și analiza lui Ioan-Aurel Pop, în Nicolae Bocșan, Ioan Lumperdean, Ioan-Aurel Pop, *Etnie și confesiune în Transilvania, secolele XIII-XVIII*, Oradea, 1996, p. 38.

³⁵ Documentul regal din 1366 face referire explicită la români ca la răufăcători care trebuie combătuți prin orice mijloace. Vezi *Ibidem*, p. 21.

³⁶ Josef Gill, *Histoire generale des conciles*, Paris, 1966, p. 184 et sq.

³⁷ Dinastiile de Habsburg și Luxemburg ajunseseră la un compromis în legătură cu rivalitățile lor pentru moștenirea cehă și ungară, prin acordul de succesiune reciprocă pe care

Carol al IV-lea îl încheiase cu reprezentanții Casei de Austria, completat de alianțe matrimoniale oportune. Vezi Francis Dvornik, *op. cit.* p. 54.

³⁸ Regina-mamă și palatinul Garay inițiaseră tratative în vederea încoronării lui Louis d'Orleans, proiect neconcretizat din cauza insurecției nobiliare și a presiunilor lui Sigismund. Pentru detalii cu privire la regrupările de forțe din anii 1382-1387, vezi Engel Pál, *op. cit.* pp. 224-253.

³⁹ Între cauzele care au prelininat succesul turcilor în Balcani, istoricii au evidențiat slăbiciunea internă a monarhiilor sud-slave, minate de vechea tradiție a succesiunii la tron și de permanentele conflicte cu Ungaria, dar și de preluarea unei tradiții imperiale bizantine, care aducea aceste popoare în confruntări episodice. La aceasta s-a adăugat și slăbirea bisericii, odată cu propagarea cu succes a ereziei bogomile, care pe termen lung a creat o potențială bază socială pentru Islam. Pentru o analiză riguroasă a evenimentelor, vezi Dimitri Obolenski, *Un Commonwealth medieval: Bizanțul*, București, 2002, pp. 141-175. Istoricii turci au insistat, în acord cu sursele contemporane, asupra toleranței manifestate de otomani în raport cu credința noilor lor supuși, fapt ce i-a făcut de multe ori preferabili maghiarilor, a căror insistență prozelită adusese atâtea probleme bulgarilor și sârbilor. Vezi A. Mehmet, *op. cit.* p. 32.

⁴⁰ Boyd C. Shafer, *The Early Development of Nationality, in Nationalism in the Middle Age*, ed. C. Leon-Tipton, New York, 1973, p. 105.

⁴¹ Cronica lui Ioan de Turocz păstrează o amintire glorioasă membrilor familiei Horvaty, căzuți în Slavonia în lupta cu străinii. Vezi Joanes Thuroczy, *Cronicum Rerum Hungaricarum*, Budapest, 1985, p. 43.

⁴² Engel Pál, *op. cit.* p. 249.

⁴³ Vezi *Istoria Transilvaniei*, vol. I, coord. A. Magyary, Ioan-Aurel Pop și Thomas Năgler, Cluj-Napoca, 2004, p. 178.

⁴⁴ Înfrângerea a dobândit semnificații esențiale pentru conștiința identitară a sârbilor, fiind asociată cu martiriul acceptat de națiune și de conducătorii săi ca garanție a păstrării credinței adevărate. Aceasta a influențat și viitoarea atitudine a acestora în relație cu Poarta. Vezi Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p. 45.

⁴⁵ Steven Runciman, *Căderea Constantinopolului*, București, 1978, p. 19-22. Cronicile maghiare au pus responsabilitatea înfrângerii pe seama insubordonării cavalerilor străini față de regele Ungariei.

⁴⁶ A. Iakubovski, B. Grekov, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1952, p. 198-224.

⁴⁷ Sandor Cserenus, *Ungaria antemurale christianitatis: nașterea unei misiuni colective*, în *Mituri și reprezentări politice în Europa Centrală*, (volum colectiv), București, 2003, p. 212. Aserțiunea este pusă în legătură cu activitatea umaniștilor italieni din

anturajul curții ungare, inițiați în exersarea acestui tip de retorică, dar persistența sa pe termen lung demonstrează asimilarea sa rapidă în discursul identitar al ungarilor.

⁴⁸ Louise Loomis, *Nationality at the Council of Konstanz, An Anglo-French Dispute*, în „The American Historical Review” XLIV, 1939, nr. 3, p. 131. Propunerea nu a fost acceptată de prelații reuniți la Konstanz, de teamă că împăratul ar fi dobândit o influență precumpănitoare asupra deciziilor ce urmau a fi luate. Pe de altă parte, conciliul a prilejuit vii controverse între reprezentanții națiunilor care compuneau creștinătatea, iar reflecțiile prelaților participanți au dat substanță conceptului de *natio* și accepțiunilor sale sociale și etnice.

⁴⁹ Pál Tóth-Szabó, *op. cit.* pp. 145-164.

⁵⁰ O cronică cehă menționa că Sigismund, dușmanul onoarei și limbii cehe, ar fi dat toată Ungaria, numai să poată nimici Boemia. Vezi Ioan-Aurel Pop, *Geneza*, p. 54.

⁵¹ Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania în perioada 1440-1514*, București, 2001, p. 378. Autorul apreciază că retragerea cruciaților s-a datorat refuzului nobilimii locale de a colabora cu ei, din cauza temerii stărnite de revenirea la practicile inchizitoriale ale angevinilor.

⁵² Engel Pál, *op. cit.*, p. 351.

⁵³ Șerban Papacostea, *De la romanitatea răsăriteană la națiunea română*, în *Istoria României*, ed. Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, București, 1998, p. 212.

⁵⁴ Stanko Guldescu, *The Kingdom of Croatia*, London, 1968, p. 14.

⁵⁵ Ervin Pamleny, *op. cit.*, p. 91.

⁵⁶ Ioan-Aurel Pop, *Istoria Transilvaniei: de la etnogeneza românilor la Mihai Viteazul*, Oradea, 1996, *passim*.

⁵⁷ Referirea are în vedere probabil un anume comitat, unde această comunitate alcătuia majoritatea nobilimii. Vezi Ioan Drăgan, *op. cit.*, p. 380.

⁵⁸ Francis Dvornik, *op. cit.*, p. 69. Ascensiunea lui Brankovici a însemnat totuși refacerea unității sârbe, prin încorporarea posesiunilor deținute de principalele clanuri nobiliare.

⁵⁹ Este epoca în care se fac auzite voci care reclamă preeminența dietei ca depozitar al voinței locuitorilor în raport cu puterea regală, aflată de multe ori în mâna unor străini, lipsiți de înțelegere pentru interesele ungarilor. Vezi Engel Pál, *op. cit.*, p. 346.

⁶⁰ Ervin Pamleny, *op. cit.*, p. 206.

⁶¹ Discursul identitar al grecilor avea la bază ideea de *translatio Imperii* de la Roma la Constantinopol și mandatul universalist primit de greci și de suveranii lor, nu prin intercesia papală, ci prin voința divină. Vezi Stelian Brezeanu, *Imperiul universal și monarhia națională*, București, 2005, p. 45.

⁶² Urszula Borkowska, *The Church and the Feudal*

Society in Eastern Europe, în *Chiesa e mondo dei secoli X-XIII*, Milano, 1995. p. 69.

⁶³ S. Bylina, *Le problème nationale devant le mouvement hussite*, în *Faith and Identity. Christian Political Experiment*, London, 1990, p. 76.

⁶⁴ Jean Berenger, *Istoria Imperiului Habsburgilor*, București, 2000, p. 72.

⁶⁵ Johannes de Thurocz, *op. cit.* pp. 232-233.

⁶⁶ Ioan-Aurel Pop, *Transilvania în secolele XIV-XV*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. I, coord. Thomas Năgler, Ioan-Aurel Pop, Cluj-Napoca, 2004, p. 245.

⁶⁷ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1964, p. 23.

⁶⁸ Camil Mureșanu, *John of Huniady, the Defender of Christendom*, Oxford, 1990, p. 24.

⁶⁹ Florian Dumitru Soporan, *Afirmarea Monarhiei Habsburgice în Europa Centru-Orientală (1526-1556)*, în *Studia Medievalia*, Cluj-Napoca, 2004, p. 265.

⁷⁰ Ervin Pamleny, *op. cit.*, p. 86.

⁷¹ Această facțiune, al cărui purtător de cuvânt va deveni mai târziu Ioan Vitez de Zredna milita pentru întărirea puterii regale, singura în măsură să-i protejeze interesele în fața abuzurilor magnaților și să apere țara în fața pericolului străin. Sintagma „partida națională” a fost însușită de istoriografia maghiară, tocmai datorită dimensiunii patriotice asumate de adepții săi. Vezi Engel Pál, *op. cit.*, p. 365.

⁷² Episodul sustragerii Coroanei Sfântului Ștefan la ordinul reginei Elisabeta, cunoscut grație relatării Helenei Kotaner, relevă, mai presus de aspectul pitoresc al situației, deficitul de legitimitate cu care se confrunta instituția monarhică, într-un moment de turnură pentru destinul Ungariei. De altfel, lipsa coroanei s-a aflat la originea unei lungi crize interne, care a depășit prin durată războiul civil și epopeea antiotomană. Vezi Paul Lendvay, *Ungurii*, București, 2000, p. 65.

⁷³ Sandor Csernus, *Ungaria, antemurale christianitatis: nașterea și înflorirea ideii unei misiuni colective*, în *Mituri și simboluri politice în Europa Centrală* (volum colectiv), București, 2003, p. 99. Suveranul se făcea ecoul unei stări de spirit prezentă și în mediile clericale poloneze, care doreau să transforme regatul Iagelonilor într-un campion al luptei cruciate, din dorința de a câștiga mai multă glorie pentru patria lor, cu atât mai necesară în contextul disputei ideologice cu teutonii.

⁷⁴ Engel Pál, *op. cit.*, p. 369.

⁷⁵ Ioan Drăgan, *op. cit.*, p. 287.

⁷⁶ Pentru detalii cu privire la evenimentele contemporane din Boemia, vezi Ernest Denis, *La fin de l'indépendance Bohême*, Paris, 1931, p. 54-72.

⁷⁷ Mihail P. Dan, *Cehi, români, slovaci, relațiile*

dintre ei în secolele XIII-XVI, Sibiu, 1944, p. 116. Taberele de care și artileria mobilă par să fi fost introduse de luptătorii cehi pe toate fronturile din Europa Centrală.

⁷⁸ Camil Mureșanu, *op. cit.*, p. 119.

⁷⁹ Pentru detalii privitoare la lucrările și documentele conciliului, vezi Josef Gill, *Le concile de Florence*, Paris, 1968, p. 123.

⁸⁰ Documentul este considerat o expresie a bunăvoinței cu care regele privea unirea religioasă și a sprijinului de care s-a bucurat mitropolitul Isidor, în eforturile sale de a propovădui unirea printre ruteni. Vezi Borys A. Gudziac, *Crisis and Reform: the Kyivean Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople and the Genesis of Union of Brest*, Cambridge, Massachussets, 1998, p. 19-31. p. 89.

⁸¹ Clerul maghiar și mai ales cel polonez nu au avut un rol activ în desfășurarea conciliului, datorită poziției favorabile conciliului din Basel, chiar dacă unii prelați sunt menționați printre participanți, ca trimiși ai regelui. Vezi Oskar Halecky, *From Florence to Brest*, Rome, 1958, pp. 36-43.

⁸² Unii autori consideră că în acest context se creează primele instituții ecleziastice ale românilor ortodocși din Transilvania, puse sub îndrumarea unor clerici unioniști. Vezi A.A.Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea lui*, Satu-Mare, 1997, p. 54.

⁸³ Ervin Pamleny, *op. cit.*, p. 98.

⁸⁴ Autorii maghiari mai recentți au surprins marea popularitate de care s-au bucurat succesele militare ale lui Ioan, augmentate de cronicile contemporane și asumate ca momente de apogeu ale gloriei militare a maghiarilor. Din aceleași motive, înfrângerile suferite de forțele cruciate sub comanda sa au de regulă cauze subiective, fiind puse pe seama trădării străinilor sau intrigilor dușmanilor țării. Vezi Engel Pal, *op. cit.* p. 378.

⁸⁵ A.A.Rusu, *op. cit.*, p. 34.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 19.

⁸⁷ Engel Pál consideră că numai situația dificilă în care s-a aflat Ungaria la jumătatea secolului al XV-lea explică ascensiunea unei personalități de proveniență atât de modestă. Pentru detalii cu privire la începuturile familiei hunedoreștilor, vezi A.A.Rusu, *op. cit.* pp. 35-52.

⁸⁸ Engel Pál, *op. cit.*, p. 298.

⁸⁹ Kamil Krofta, *A Short History of Czechoslovakia*, New York, 1934, p. 193.

⁹⁰ Atât Ioan cât și Giskra au avut biografii zbuicuate, marcate de călătorii făcute în tinerețe în Italia și de participări la campaniile cehe ale lui Sigismund de Luxemburg. Vezi Ioan-Aurel Pop, *Istoria Transilvaniei*, vol. I, Cluj-Napoca, 2004, p. 140.

⁹¹ Istoricii români au oscilat între documentarea

originilor familiei Corvineștilor în zona Hațegului, sau eventuale înrudiri cu familia domnitoare din Țara Românească. Pentru detalii, vezi Camil Mureșanu, *John of Huniady, Defender of Christendom*, Oxford, 1990, p. 14.

⁹² Ioan Drăgan, *op. cit.*, p. 295.

⁹³ Domeniul și castelul Hunedoarei au revenit în 1456 văduvei sale Elisabeta, iar ulterior regelui Matya, după 1490 rămânând ca feud al ducelui Ioan Corvin. La moartea acestuia, în 1508, a revenit în posesia Coroanei, fiind acordat lui Georg de Brandenburg. Vezi Ioan-Aurel Pop, *Mărturii documentare privind nobilimea din Hațeg în conflictul dintre Ioan Zapolya și Ferdinand de Habsburg*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca”, 26, 1983-1984, p. 340.

⁹⁴ Pentru detalii cu privire la echivalența Ioan-Iancul, vezi Ioan-Aurel Pop, Iacob Mârza, *Personalitatea lui Iancu (Ioan) de Hunedoara reflectată în însemnările de pe un incunabul de la 1481*, în vol. *Omagiu lui Camil Mureșanu*, pp. 48-61.

⁹⁵ A.A.Rusu, *op. cit.*, p. 31. Același Radu este numit și Ladislau, fapt ce poate dovedi o dublă apartenență confesională.

⁹⁶ Vlădica Ioan a fost unul din cei care s-au opus inițial unirii religioase, atitudine ce a atras intervenția inchiuzitorului Ioan de Capestrano, care a obținut trimiterea sa la Roma. Locul său a fost ocupat însă de Macarie, un ierarh mai receptiv la sugestiile unioniste. Vezi A.A.Rusu, *op. cit.*, p. 47.

⁹⁷ Iancu obținuse această înaltă demnitate a regatului ca urmare a sprijinului acordat noului rege Vladislav. Vezi Engel Pál, *op. cit.*, p. 402.

⁹⁸ Acesta a fost momentul în care voievodul a apelat la mobilizarea generală, în care un loc esențial revenea majorității românești din Transilvania. Vezi Ioan Drăgan, *op. cit.*, p. 354.

⁹⁹ Marius Diaconescu, *Nobilimea românească din Transilvania*, Satu-Mare, 1996, p. 115.

¹⁰⁰ Detalii privitoare la nobilii români care s-au distins pe parcursul cruciadei, de găsit la Ioan Drăgan, *op. cit.*, p. 429.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 258.

¹⁰² A.A.Rusu, *op. cit.*, p. 43.

¹⁰³ Vezi *Istoria României: compendiu*, ed. Ioan Bolovan și Ioan-Aurel Pop, p. 275.

¹⁰⁴ Ioan Toderașcu, *Unitatea medievală românească*, București, 2001, p. 76.

¹⁰⁵ Maria Holban, *Călători străini despre Țările Române*, București, 1968, p. 402.

¹⁰⁶ Mihail P. Dan, *op. cit.*, p. 122.

¹⁰⁷ Ervin Pamleny, *op. cit.*, p. 59.

¹⁰⁸ Pentru punctul de vedere al istoriografiei cehe, vezi Kamil Krofta, *op. cit.*, p. 56.

¹⁰⁹ A.A.Rusu, *op. cit.*, p. 11.

¹¹⁰ Mihail P. Dan, *op. cit.*, p. 111.

¹¹¹ Engel Pál, *op. cit.*, p. 393.

¹¹² În 1446, Giskra a fost numit de dieta ungară unul din cei șase căpitani care guvernau țara. Vezi Camil Mureșanu, *op. cit.*, p.154.

¹¹³ Francis Dvornik, *op. cit.*, p. 56. Din delegația trimisă pentru a media armistițiul făcea parte și canonicul Jan Długosz, viitorul cronicar al gloriei poloneze.

¹¹⁴ Mihail P. Dan, *op. cit.*, p. 131.

¹¹⁵ Dacă autorii maghiari au blamat conduita lui Cilly, rămas un inamic constant al Hunedoreștilor, scrisul istoric austriac i-a evidențiat meritele în edificările din Stiria. Vezi Erik Zolner, *Istoria Austriei*, vol. I, București, 1998, p. 207.

¹¹⁶ Ioan Drăgan, *op. cit.*, p.432.

¹¹⁷ Maria Holban, *op. cit.*, p. 495.

¹¹⁸ Șerban Papacostea, *Geneza statelor medievale românești*, Cluj-Napoca, 1988, p. 34.

¹¹⁹ Împăratul Frederic considera nașterea valahă a regelui o condiție invalidantă a pretențiilor sale la coroană. Vezi Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor, istoria unei idei*, București, 1990, p. 15.

¹²⁰ Ioan Drăgan, *op. cit.*, p. 389.

¹²¹ Cronicile ungare l-au acuzat pe Brankovici de trădare, mai ales în legătură cu înfrângerea suferită de Ioan la Kosovo Polje în 1448. Vezi Engel Pál, *op. cit.*, p. 403. Cu toate acestea, titlul de despot al Serbiei a fost acordat de regii ungari unor nobili sârbi refugiați în Ungaria după 1458.

¹²² Camil Mureșanu, *op. cit.*, p.184.

ARHITECTURA PĂCII DUPĂ UN RĂZBOI HEGEMONIC. CONGRESUL DE LA VIENA (1815) ȘI CĂDEREA ZIDULUI BERLINULUI (1989): PRIVIRE COMPARATIVĂ

General-maior (r) dr. MIHAIL E. IONESCU
CARMEN RÎJNOVEANU

Abstract

The paper aims to discuss if there is any similarity between two distant events like the end of the Napoleonic era and the creation of a new Concert of Power, in 1815, and the fall of the Berlin Wall, in November 1989. Even if at first sight, no direct connection can be found, the fact that both can be analysed as performing important functions in the creation of a new European security order and a new architecture of power allows us to pursue this comparative analysis. From the international relations theory point of view, one can say that both followed hegemonic wars which resulted in the redrawing of European political map and in the creation of a new continental order.

The complexity of the long series of events which were triggered off by these important landmarks requires, nevertheless, a deeper analysis of the implications and consequences of both episodes in European history.

Keywords: *Congress of Vienna, Berlin Wall, hegemonic War, peace architecture, Holy Alliance, USA, USSR*

1. Construcția unei noi ordini internaționale este una dintre cele mai importante probleme ale sistemului modern internațional de state, încă de la formarea sa (secolul al XVII-lea). Cum se procedează și potrivit căror principii este organizată pacea de după război? Este ea un dictat al învingătorilor, cum se spune de obicei, ori este o alcătuire rațională, de perspectivă, a așezămintelor destinate să excludă un viitor alt război? Este organizarea păcii și instituirea unei noi ordini

internaționale un proces care este inseparabil perioadei imediat următoare încheierii unui război hegemonic? Ori astfel de procese pot avea loc și în absența unor astfel de războaie hegemonice, atunci când este imperativă o nouă ordine ca urmare a unor mari transformări sistemice?

Studiul comparativ referitor la alcătuirile de pace după 1815, respectiv ulterior prăbușirii zidului Berlinului în noiembrie 1989, încearcă să răspundă la astfel de întrebări. La prima vedere nu exista

nicio posibilitate de comparație între 1815 și 1989. Pentru că, dacă la Congresul de la Viena din 1815 a fost nevoie de o reglementare/reordonare a sistemului european profund destructurat de războaiele napoleoniene, noiembrie 1989 a însemnat doar începutul unui proces de unificare a celor două state germane finalizat un an mai târziu. Desigur, 1989 a fost și un semnal declanșator al valului revoluțiilor din Europa de Est, aflată sub hegemonie sovietică, care în mai puțin de două luni a înlocuit regimurile totalitare din statele acestei părți a continentului cu regimuri democratice. Cu alte cuvinte, chiar dacă noiembrie 1989 a însemnat punctul inițial al unor transformări radicale în Europa de Est nu a semnat totuși o modificare sistemică radicală, cu atât mai puțin redesenarea ordinii sistemice mondiale. Și totuși...

Anul 1815 a însemnat nu doar sfârșitul războaielor Revoluției și ale Imperiului, dar și un efort masiv internațional pentru a așeza ordinea sistemică într-un cadru predictibil, mai precis pe o direcție previzibilă, care să permită evitarea războiului abia încheiat, așadar între toate marile puteri ale sistemului, și gestionarea crizelor internaționale. Din această perspectivă, noiembrie 1989 a semnat deopotrivă un efort masiv de reorganizare a sistemului existent astfel încât să evite declanșarea unui război hegemonic în condițiile erei nucleare.

Ultima afirmație are nevoie de explicații. Războiul Rece, care se declanșase după sfârșitul ultimei conflagrații mondiale din 1939-1945, aruncase foștii aliați învingători ai Germaniei în două tabere ideologice și pe rațiuni de putere total opuse. Forțele militare ale NATO și ale Pactului de la Varșovia (practic sovietice) se aflau față în față în Germania – celebra „Fulda Gap” – riscându-se oricând izbucnirea unui război între cele două tabere, care în condițiile erei atomice nu putea să eșueze decât într-o confruntare nucleară cu consecințe dramatice pentru întreaga planetă. Zidul Berlinului devenise simbolul Războiului Rece al înfruntării între tabăra libertății și capitalismului și lagărul comunist, imperiu al totalitarismului și economiei de comandă.

Demolarea zidului Berlinului în noiembrie 1989 în mod pașnic a însemnat eliminarea acestui simbol al Războiului Rece, operație posibilă doar printr-o înțelegere, tacită sau nu, între cele două tabere.

Acestea, ori mai precis hegemonii lor, SUA și URSS, semnalau astfel voința de depășire a erei Războiului Rece, a confruntării pe marginea abisului nuclear. Or acest lucru înseamnă o reșezare sistemică, o acomodare a așezămintelor existente, stabilite după cel de-al Doilea Război Mondial, astfel încât sistemul internațional să fie în continuare fiabil.

Așadar, pe de o parte, dispariția zidului Berlinului a semnat depășirea uneia dintre problemele cele mai complexe moștenite după războiul hegemonic din 1939-1945, anume cea a divizării Germaniei, iar, pe de altă parte, tocmai ca o consecință a acestui fapt, și inițierea unui efort diplomatic de mari dimensiuni de corecție sistemică, de construcție a unei ordini internaționale fiabile. Cum observa John Ikenberry: „At rare historical junctures, states grapple with the fundamental problem of international relations: how to create and maintain order in a world of sovereign states. These junctures come at dramatic moments of upheaval and change within the international system, when the old order has been destroyed by war and newly powerful states try to reestablish basic organizing rules and arrangements. The end of the Cold War after 1989 is seen by many contemporary observers as the most recent of these great historical moments”¹.

Din această perspectivă, se poate afirma că bătălia de la Waterloo, care a pus capăt epocii napoleoniene și a dinamizat deciziile Congresului deja întrunit la Viena, poate fi comparată, prin consecințele produse, cu prăbușirea zidului Berlinului în noiembrie 1989.

Două obiecții principale se pot aduce premisei noastre de cercetare.

Prima ar fi că, spre deosebire de bătălia de la Waterloo (1815), care a accelerat reconstrucția ordinii internaționale definită însă prin limitarea ei la Europa, prăbușirea zidului Berlinului a angajat o schimbare sistemică la nivel global. Răspunsul care se poate da acestei obiecții este deja cunoscut literaturii de specialitate. La Congresul de la Viena constatăm o implicare în ordinea continentală a Angliei, fără precedent ca dimensiuni, ceea ce a adus cu sine și problematici coloniale de anvergură globală. Chiar dacă sistemul nu este global, el este europocentric, iar unele mari puteri europene au anvergură deja globală, astfel încât relațiile dintre ele angajează chestiuni de anvergură globală.

Cea de-a doua obiecție se referă la faptul că prăbușirea zidului Berlinului, chiar dacă a pus capăt Războiului Rece, nu a însemnat însă și o reformulare drastică a organizării sistemice de până atunci, cele două superputeri continuând să fie principali jucători pe scena internațională. Abia dispariția Uniunii Sovietice, în decembrie 1991, ar fi putut schimba fundamental datele sistemice și declanșa căutarea unei noi ordini internaționale. Ceea ce se poate afirma în susținerea propriului nostru punct de vedere este faptul că, la două decenii de la căderea zidului Berlinului, retrospectiva istorică evidențiază că acest eveniment a jucat rolul esențial în declanșarea schimbării sistemice. Modificarea peisajului politic în Estul Europei inițiată atunci a fost nu doar anterioară imploziei URSS, dar a avut și rolul să precipite acest eveniment prin semnalul de „sfârșit al istoriei” pe care l-a furnizat. „Sfârșit al istoriei” în sensul izbânzii liberalismului la nivel sistemic, trend căruia URSS nu-i putea în niciun caz rezista (chiar dacă s-a încercat o reformulare în acest sens)².

2. O altă chestiune care trebuie ridicată aici pe scurt este calificarea atât a războaielor napoleoniene, cât și a Războiului Rece ca războaie

hegemonice. Cum se știe, un război hegemonic, conform definiției clasice în teoria relațiilor internaționale, este o înfruntare care opune un competitor la hegemonie unui hegemon existent, iar rezultatul lui determină o altă organizare sistemică. Războaiele napoleoniene intră în această categorie a războaielor hegemonice, în acest caz Franța încercând să domine Europa, iar Anglia să păstreze un echilibru continental. Pacea care a urmat, încheiată la Viena, a sancționat eșecul încercării hegemonice a lui Napoleon și a organizat sistemul sub forma „concertului de putere”. Se apreciază că arhitecții Congresului de la Viena au codificat principiul balanței de putere, pe care Revoluția franceză și Napoleon l-ar fi nesocotit în căutarea unei hegemonii sistemice. Dar majoritatea experților consideră că Revoluția și Napoleon nu au indus un asemenea trend sistemic – de la balanța de putere la hegemonie – ci acesta exista deja. Revoluția și Napoleon au făcut “the achievement of primacy now appear possible, especially for politically, socially, economically, and militarily restructured France”, iar realitatea fundamentală a „ancien régime politics: a predatory struggle for dominance rather than a system composed and

■ Europa Sfintei Alianțe

preserved by more or less satiated powers”³. Cu alte cuvinte, ceea ce a făcut Congresul de la Viena nu a fost altceva decât să codifice principiul balanței de putere în sistemul relațiilor internaționale („concertul de putere”) pe care Napoleon, profitând de capabilitatea fără egal a Franței de a acumula resurse, l-a amenințat prin încercarea de a impune hegemonia sistemică. Până la Revoluția franceză, tendința hegemonică fusese permanent prezentă în sistem, dar insuficiența capabilităților competitorilor făcuse inoperantă dobândirea hegemoniei continentale și doar Napoleon fusese în măsură să dea acestei tendințe o formă reală. Așadar, războaiele napoleoniene au constituit un veritabil război hegemonic.

Dar a fost Războiul Rece un război hegemonic precum cele napoleoniene? Răspunsul la această întrebare legitimează și încercarea noastră de a face o comparație între Waterloo și căderea zidului Berlinului, adică transformarea sistemică ulterioară ambelor evenimente.

Mai întâi, trebuie spus că Războiul Rece a apărut și s-a dezvoltat într-o ordine sistemică în care excluderea tendinței hegemonice fusese codificată. Practic, în finalul celui de-al Doilea Război Mondial, reuniunile „celor trei mari” la Teheran (decembrie 1943), Yalta (februarie 1945) și Potsdam (iulie 1945) clădiseră așezămintele postbelice. Acestea încercau nu să excludă, ci să controleze tendința hegemonică în sistem prin construcția unei ordini mondiale liberale. Organizația Națiunilor Unite proclama egalitatea tuturor actorilor sistemului, dar dădea la cinci mari puteri drept de veto privind afacerile mondiale, ceea ce excludea, cel puțin teoretic, instalarea unui hegemon sistemic. În asemenea condiții, Războiul Rece a putut să se dezvolte ca o competiție hegemonică doar prin blocarea acestui mecanism de control⁴.

SUA, veritabil hegemon prin indicatorii moderni ai unui asemenea statut (procent din PIB global, capabilități maritime etc.), și URSS (avantajată de teritoriu, resurse și poziție geopolitică) au angajat o competiție acerbă pe fondul primejdiei utilizării armelor de nimicire în masă. Războiul Rece a cunoscut crize majore – între care cea mai puternică a fost cea din octombrie 1962 – când întreaga omenire s-a aflat pe marginea abisului nuclear. Perioadele de acută competiție au alternat cu cele de destindere, dar

a existat un vector care, cel puțin după anii 60, a dat predictibilitate evoluției sistemice. Aceasta a fost înțelegerea celor doi mari competitori în privința armamentelor strategice (SALT și apoi START), care a făcut posibilă încheierea pașnică a înfruntării hegemonice.

Cel puțin din două puncte de vedere, Războiul Rece poate fi calificat o înfruntare hegemonică, deși depășește tiparul clasic al acestuia. Prima este faptul că, deși a lipsit înfruntarea directă, „caldă”, au fost numeroase războaie prin „proxies”, care însumate reconstituie un tablou belic în care au fost implicate toate marile puteri ale sistemului. Astfel, războiul american din Vietnam a fost o înfruntare tipică pentru acest război hegemonic *sui generis*. Cea de-a doua trăsătură distinctivă care apropie Războiul Rece de o înfruntare hegemonică de tip clasic este faptul că aliații celor doi competitori au vădit o loialitate ridicată. Acest lucru a fost evident la nivelul marilor puteri – ceea ce corespunde implicării lor în conflict –, chiar dacă China comunistă a avut un conflict de mari dimensiuni cu URSS la sfârșitul anilor ’50, precum și la cel al aliaților minori.

Așadar, din această perspectivă putem aprecia că, deși a lipsit ciocnirea „caldă” directă între competitori, Războiul Rece are trăsături evidente de război hegemonic, a cărui încheiere necesita reformularea sistemică.

3. Cum a fost organizat sistemul internațional post-Waterloo?

Congresul de Pace de la Viena (septembrie 1814 – iunie 1815) a fost convocat pentru a construi o nouă ordine europeană și, implicit, mondială, după ce Franța revoluționară și apoi napoleoniană, apelând la feroarea ideologică și la utopismul ideii unei Europe unite sub hegemonia sa, destructurase sistemul internațional clădit în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

Revenirea lui Napoleon, exilat în insula Elba, la putere în Franța și „cele 100 de zile” au precipitat adoptarea Actului final (9 iunie 1815). Marii învingători (Anglia, Prusia, Austria, Rusia) au tratat pe învins, dacă nu ca pe un egal, cel puțin ca un partener de discuție, ale cărui cerințe trebuie luate în considerare. Această trăsătură observată la Viena în 1815 era o exigență reieșită

din lecțiile învățate anterior în situații similare. O pace punitivă riscă să transforme actorul învins într-unul dornic de revanșă, deci într-un factor perturbator al sistemului internațional. Deopotrivă, o pace prea blândă ar fi reprezentat o dovadă de slăbiciune, ceea ce însemna o invitație la menținerea aceluiași comportament de până atunci.

Marile puteri au proiectat la Viena, pentru prima dată în istoria europeană, o ordine internațională bazată pe principiul echilibrului de putere, care, desigur, nu era unul nou, el fiind utilizat și la construcția păcii westphalice (1648). Mijloacele erau însă noi și ele s-au concretizat în ceea ce istoricii și specialiștii relațiilor internaționale au numit „concertul european”⁵.

Prin tratatul de la Chaumont (1 septembrie 1814) a fost încheiată Qvadrupla Alianță sau Tetrarhia, alcătuită din Rusia, Austria, Prusia și Marea Britanie (puterile învingătoare). Acordul s-a bazat atât pe principiul echilibrului de putere amintit mai sus, cât și pe cel al unei misiuni comune, al unei legitimități intrinseci de securitate. Puterile semnatare se angajau să interzică orice nouă încercare a Franței de a repeta încercarea lui Napoleon și să se consulte asupra problemelor continentale prin prisma echilibrului de putere. Alianța astfel încheiată, în care după câțiva ani va fi inclusă și Franța, era destinată să asigure *statu quo*-ul în sistem pe baza principiului echilibrului de putere. De subliniat este faptul că Marea Britanie a acceptat să facă parte din această structură, deși tradiția istorică o plasa pe o poziție prudentă față de orice alianță continentală.

Un alt acord semnificativ încheiat atunci a fost Sfânta Alianță, creată la 14 septembrie 1815, formată din Rusia, Prusia și Austria. Practic, această alianță se întemeia pe principiul legitimității monarhice și avea rostul de a bloca reafirmarea principiilor republicane pe care Revoluția franceză le promovase. Și acest acord tindea să asigure *statu quo*-ul în Europa, dar de această dată pe baza unui principiu ideologic.

În concluzie, concertul european consacră pe lângă o solidaritate politică și una ideologică (creștină).

În deceniile următoare, în numele acestei duble legitimități, Sfânta Alianță, în evoluția căreia a avut un rol însemnat cancelarul austriac Metternich, a girat afacerile internaționale, având rolul unui guvernante europene. Acesta a fost întărit în primii

ani și de sistemul congreselor, o inițiativă a ministrului britanic al Afacerilor Externe, Robert-Henry Stewart Castlereagh, prin care se căuta stabilirea unei abordări multilaterale a problemelor europene. Primul dintre ele a avut loc la Aix-la-Chapelle (1818), unde s-a creat Pentarhia, prin includerea Franței. Congresul din 1818 a fost primul și ultimul la care a participat Marea Britanie, care nu mai era dispusă să gireze un sistem de guvernare european și se reîntorcea la vechea linie de „splendidă izolare”.

Următoarele congrese de la Troppau (1820), Leybach (1821) și Verona (1822) au avut drept obiectiv stabilirea măsurilor de combatere a doctrinelor și mișcărilor liberale din diferite regiuni ale Europei (Italia, Spania, Portugalia etc.), acțiune care va continua și în anii următori. Abia la mijlocul secolului al XIX-lea, ca urmare a revoluției europene din 1848-1849, sistemul instituit la Congresul de pace de la Viena, centrat pe Sfânta Alianță, s-a prăbușit. Au fost totuși patru decenii de pace, întrerupte de Războiul Crimeii (1853-1856). În urma acestuia, sistemul a suferit transformări, dar nu a fost înlocuit, el dăinuind până în 1914.

În esență, ordinea politică instituită de Congresul de Pace de la Viena, care a pus capăt războaielor hegemonice ale lui Napoleon, a asigurat practic o sută de ani de pace și stabilitate pe continentul european.

4. Ce a însemnat organizarea păcii după căderea zidului Berlinului?

După deschiderea dosarului problemei germane odată cu prăbușirea zidului din capitala germană, reorganizarea sistemică a purtat amprenta unei acțiuni deopotrivă de recuperare și de transformare. De recuperare pentru că valul de revoluții din Estul Europei a sancționat practic o implementare a Declarației privind viitorul popoarelor eliberate adoptată de cei „trei mari” la Ialta în februarie 1945. Potrivit acesteia, organizarea puterii în țările eliberate urma să fie făcută prin alegeri libere, așadar asigurarea funcționării democratice a societăților în cauză. Dar, așa cum s-a întâmplat aproape imediat – cazul României, care, la 6 martie 1945, a avut un guvern controlat de comuniști instalat sub presiunea Moscovei –, această înțelegere nu a funcționat defel, astfel încât instalarea hegemoniei sovietice în aceste state din Estul Europei prin medierea capturării puterii de către

partidele comuniste a fost regula în pofida unor alegeri declarate „libere”. De altfel, odată cu instalarea Războiului Rece (1947-1948), și această ficțiune a fost abandonată de Moscova, constituțiile acestor state de „democrație populară” prevăzând rolul conducător și unic al partidului comunist.

După noiembrie-decembrie 1989, în toate aceste state – fie ele cu prezență militară sovietică sau nu – s-a recurs la alegeri libere și a fost asumată evoluția democratică a societății. Chiar dacă aceste alegeri libere redescoperite după aproape 50 de ani erau viciate de slăbiciunea partidelor nou născute, mai ales în comparație cu partidele comuniste deja rodite de practica îndelungată a exercitării puterii, acesta a fost un pas uriaș înainte și care a însemnat și o modificare sistemică de anvergură. Ne referim aici la consolidarea valului de cucerire de către democrație a numeroase state, care va continua și în anii următori, inclusiv pe alte continente.

Sub aspectul transformării sistemice, aici trebuie menționată încheierea, în noiembrie 1990, a declarației de neagresiune dintre cele două blocuri politico-militare, NATO și Tratatul de la Varșovia, a „Cartei de la Paris pentru o nouă Europă” și a tratatului de reducere a armamentelor convenționale în Europa. Aceste acorduri au fost încheiate la nivelul spațiului euroatlantic și încercau organizarea securității de la Vancouver la Vladivostok, așadar incluzând toți participanții la Conferința pentru Securitate și Cooperare în Europa și semnături ai Actului de la Helsinki (1 august 1975)⁶. Ele consemnau, în pofida limitării geografice aparente, o transformare uriașă la nivelul sistemic global, anume înțelegerea dintre cele două superputeri de a nu se ataca una pe cealaltă, ceea ce avea semnificația unei deblocări a sistemului organizat în 1943-1945, dar înghețat de izbucnirea Războiului Rece. În același timp, înțelegerile semnate atunci, avându-se în vedere că Europa fusese teatrul principal de confruntare între cele două superputeri, consemnau deopotrivă o altă realitate, anume globalizarea accentuată a sistemului și imperativul gestionării lui în alt mod decât până atunci, prin înțelegere și nu confruntare. Un prim exemplu al acestei noi turnuri la nivel sistemic a fost puterea avută de ONU în criza izbucnită de curând în Golf (august 1990), care avea să se transforme într-un veritabil război onusian

împotriva Irakului (martie 1991)⁷. De altfel, unii experți nu au întârziat să facă paralele între reuniunea de la Viena din noiembrie 1990 și Congresul de la Viena din 1815 tocmai pentru că, pe de o parte, organizase securitatea europeană în principal, iar, pe de altă parte, pentru că stabilise un set de principii care deveneau obligatorii pentru comportamentul statelor din spațiul euroatlantic.

Cursul inaugurat la nivelul sistemului internațional de state a primit o puternică lovitură în decembrie 1991, odată cu prăbușirea URSS. Dispariția unui mare imperiu și apariția pe ruinele sale a 15 noi actori internaționali au însemnat, prin chiar aceste consecințe, o uriașă modificare sistemică. Faptul acesta a fost mai vizibil decât prăbușirea zidului Berlinului și de aceea cei mai mulți experți așază sfârșitul Războiului Rece odată cu dispariția Uniunii Sovietice, una dintre cele două superputeri. Mai este și un alt motiv, foarte serios, pentru care decembrie 1991 are această semnificație în dauna lui 9 noiembrie 1989. Rămășă singura superputere, SUA au dobândit o influență fără precedent în sistem. Rusia și China au rămas puteri regionale. Singura contrapondere la puterea fără precedent a forței unei mari puteri în sistem (SUA) pare să fie faptul că sunt câteva puteri dotate cu arme nucleare și cu rachete intercontinentale (Rusia și China, dar și Anglia sau Franța). Sistemul a intrat în epoca unipolarismului, lumea a devenit unipolară⁸.

Vreme de peste 10 ani, SUA au fost liderul sistemic necontestat. Cheltuielile militare americane au fost mai mari decât suma cheltuită de următoarele 10 state la un loc în clasamentul mondial, principalele inițiative în sistem *au fost lansate ori s-au putut concretiza doar cu sprijinul SUA*, gestiunea sistemică a fost asigurată prin intervenția SUA (în Rwanda în 1994 sunt învinovățite a nu fi intervenit pentru stoparea genocidului, iar în fosta Iugoslavie au luat conducerea intervenției încă din 1995 în fața indeciziei europene), transformarea instituțiilor de gestiune sistemică (ONU întâi de toate, dar și organizații regionale ca OSCE) s-a inițiat și se desfășoară în funcție de activismul american. Deși unipolarismul nu putea să dureze – așa cum au avertizat unii experți pornind de la regulile sistemice –, datorită emergenței unor noi mari puteri, SUA au atins o asemenea pondere sistemică încât a fost o dezbatere intensă privind construcția unui hegemon imperial benign⁹.

Momentul 11 septembrie 2001 a reprezentat din punct de vedere sistemic un veritabil punct de cotitură. Pe de o parte, SUA au acționat considerând **unipolarismul** ca fapt împlinit pentru o lungă perioadă, lansându-se în ceea ce se cheama **unilateralism** acțional. Acesta este opus multilateralismului sau clădirii unui consens mai larg ori mai restrâns al marilor puteri în ceea ce privește intervenția sistemică. În acest cadru se înscriu acțiunile militare din Afganistan (octombrie 2001) și, mai ales, din Irak (martie 2003), la aceasta din urmă mari puteri aliate Washingtonului refuzând să ia parte (Franța, Germania) în faza operațiilor ofensive. Pe de altă parte, hemoragia de resurse în războiul din Irak a adus „acasă” în SUA realitatea teoriei „supraextensiei imperiale” și a determinat o reevaluare a unilateralismului acțional (al doilea mandat prezidențial al lui George W. Bush).

Odată cu prelungirea războiului din Irak și revigorarea prin insurgența talibană a celui din Afganistan, precum și instabilitatea din Orientul Mijlociu Extins, întreaga alcătuire sistemică a devenit o problemă intens dezbătută atât la nivelul academic, cât și politic. Nu doar „supraextensia” SUA, dar și vizibilitatea tot mai accentuată a noilor puteri emergente (BRIC-Brazilia, Rusia, India, China), precum și avansul exponențial al globalizării au făcut urgentă chestiunea realizării unei noi ordini mondiale. După 2005-2006, întregul sistem a intrat într-o perioadă de tranziție, fiind evident că SUA nu mai au forța de a-l gestiona singure – așadar, unilateralism –, iar instituțiile internaționale existente nu mai au competența necesară și cuprinderea sau reprezentativitatea reclamate de complexitatea și realitățile lumii contemporane. În SUA a început să se vizibilizeze o școală strategică potrivit căreia acest stat experimentează deja declinismul, adică – potrivit paradigmei lui Paul Kennedy – se afla pe povârnișul puterii sale, iar lumea din 2025 ar arăta cu totul altfel decât azi¹⁰.

O problemă de primă însemnătate care preocupă azi cercurile de specialiști este cea a organizării sistemice contemporane. Prăbușirea unipolarismului nu este atât de evidentă tuturor experților¹¹. Poate cel mai bine (sintetic) este prezentat punctul de vedere al acestora din urmă în articolul lui Robert Kagan, intitulat semnificativ „Încă numărul 1”. Kagan contestă aserțiunea că „Momentul unipolar al SUA s-a sfârșit. Relațiile interna-

ționale în secolul XXI vor fi definite de non-polaritate. Puterea va fi difuză mai degrabă decât concentrată, iar influența statelor-națiune va slăbi pe când cea a actorilor non-statali va crește”. Pentru Kagan, prin diverși indicatori de putere „SUA nu este în declin, nici chiar relativ față de alte puteri. Partea SUA din economia globală anul trecut (2007) a fost de 21 la sută comparativ cu 23 la sută în 1990; 22 la sută în 1980, 24 la sută în 1960 (...) puterea militară americană este fără egal (...). Imaginea Americii este desigur vătămată, conform sondajelor de opinie globale, dar efectele practice ale acestui lasou sunt departe de a fi clare”.

Cel puțin până acum se poate afirma că sunt trei asemenea ipoteze demne de luat în seamă în legătură cu înfățișarea sistemului internațional astăzi.

Cea dintâi este cea căreia îi este reprezentant de frunte, între alții, Robert Kagan, care afirmă că SUA sunt încă „numărul 1” în sistemul de state. Așadar, implicit se afirmă că era unipolarismului (sau a hegemoniei americane) nu s-a încheiat. În sprijinul acestei teze se aduc argumentele primatului american în domeniul militar, cu greu a fi depășit în viitorul mediu. Cheltuielile militare ale SUA, de pildă, au reprezentat 48 la sută din totalul global al acestora, următorul în ierarhie (UE fiind devansat de aproape trei ori de întâiul clasat (660 miliarde dolari față de 280 miliarde, China și Rusia aflându-se pe următoarele locuri cu 8 la sută – 120 miliarde –, respectiv 5 la sută – 70 miliarde). Chiar și la indicatorul procentajului în economia globală, SUA nu stau deloc rău – se afirmă. În 2007, partea SUA în economia globală a fost de 21 la sută, în comparație cu 22 la sută în 1980 și 23 la sută în 1990. Totodată, în ciuda predicțiilor că restul marilor puteri se vor combina pentru a balansa SUA, ultimele evenimente arată că, în fapt, balansarea are loc la nivel regional cu SUA în postura de putere echilibratoare dorită în regiune. Iar în privința rolului în economia globală – adăugăm noi – recenta criză financiar-economică globală a arătat că așteptările sistemice sunt la adresa SUA, parțial a Chinei pentru a identifica o soluție. În 2002, imediat după 11 septembrie, un expert afirma convins că “The United States will remain the hegemonic country for decades to come, but it will have to limit its unilateral actions and play according to the international rules that it is actively helping to build”¹².

Iar, în octombrie 2008, așadar după prelungirea războaielor din Irak și Afganistan și vizibilitatea tot mai accentuată a BRIC, Robert Kagan mai afirma încrezător: “Sober analysts such as Richard Haas acknowledge that the United States remains «the single most powerful entity in the world.» But he warns, «The United States cannot dominate, much less dictate, and expect that others will follow.» That is true. But when was it not? Was there ever a time when the United States could dominate, dictate and always have its way?”¹³.

Secunda ipoteză aparține lui Richard Haas și a fost publicată în revista “**Foreign Affairs**” în 2008. Conform acestei teze, sistemul internațional de state evoluează către o paradigmă a non-polarității („**dezordine non-polară**”), semnificând dispersarea considerabilă a puterii între actori statali ori nonstatali. Haas afirmă tranșant că “The principal characteristic of twenty-first-century international relations is turning out to be nonpolarity: a world dominated not by one or two or even several states but rather by dozens of actors possessing and exercising various kinds of power. This represents a tectonic shift from the past”¹⁴. Ipoteza lui Haas nu exclude defel competiția în sistem între marile puteri, dar această rivalitate va fi „domolită” de câteva trăsături actuale ale sistemului. Astfel, deși exista dubii “about the wisdom and legitimacy of US foreign policy... this has tended to lead more to denunciations (and an absence of cooperation) than to outright resistance”; multe din marile puteri sunt dependente de sistemul internațional pentru bunăstarea lor, iar funcționarea acestuia depinde în mod crucial de SUA, astfel încât nu sunt interesate în sfărâmarea lui. Cu toate acestea, “unipolarity has ended”. Iar argumentele pentru această afirmație sunt: ridicarea unor noi puteri nu poate fi oprită, iar istoria a demonstrat că acestea vor căuta să-și exercite influența regional și global; SUA înseși au accelerat apariția acestor noi puteri emergente prin dezvoltarea sa impetuoasă, care a antrenat un transfer uriaș de bogăție către alți actori; importanța uriașă a globalizării care a accelerat nonpolaritatea prin minimizarea controlului guvernelor asupra fluxurilor transnaționale de toate tipurile și a întărit totodată puterea unor actori nonstatali (indivizi sau grupuri sau firme etc.)¹⁵.

Potrivit ipotezei lui Haas, nonpolaritatea va însemna dezordine sistemică, iar SUA sunt cele dintâi chemate să acționeze, în propriul interes, pentru a diminua efectele acestei caracteristici. Un mijloc esențial în această privință îl constituie **multilateralismul**. Acesta trebuie să fie regândit astfel încât să nu cuprindă doar mari puteri, așa cum s-a întâmplat de la Congresul de la Viena până azi, ci să includă și alți actori ai sistemului, devenit foarte complex. Atsfel, UN SC sau G-8 trebuie transformate astfel încât să reflecte exigențele actuale, așadar alături de state mari și puternice, reprezentanți ai ONG-uri, fundațiilor, think-tank-urilor, universităților etc. în funcție de problema dezbătută. “Multilateralism à la carte is likely to be the order of the day”. R. Haas are și o soluție pentru gestiunea sistemului non-polar: “Nonpolarity will be difficult and dangerous. But encouraging a greater degree of global integration will help promote stability. Establishing a core group of governments and others committed to cooperative multilateralism would be a great step forward. Call it ‘concerted nonpolarity’”¹⁶. Principiul este același care a ghidat pe arhitecții sistemului la 1815.

Al treilea scenariu este numit de autorul său “**interpolar world**”¹⁷. Potrivit lui Giovanni Grevi, combinația unei multipolarități emergente și a adâncirii interdependenței în condițiile globalizării va schimba neîndoiește cursul relațiilor internaționale. Acestea vor evolua către un sistem care “could be best defined as interpolar. Interpolarity epitomises the basic connection between two fundamental dimensions of the great transition described here – multipolarity and interdependence”. Conform acestui scenariu, puterea va fi progresiv redistribuită la nivel global astfel încât, în pofida tensiunilor și controverselor, va face posibilă cooperarea sistemică pentru a face față provocărilor majore. **Interpolaritatea** diferă de multipolaritate prin faptul că se focusează pe interdependență, și este altceva decât nonpolaritate pentru că pune accentul pe raporturile dintre marii actori sistemici fără a neglija însă relațiile transnaționale. “For all the challenges and threats ahead, an interpolar system and a multilateral order are compatible. It may even be said that the demand for multilateral cooperation is inherent to interpolarity. Interdependence demands regulation and a strong

case can be made that, in a system with multiple centres of power, unbound competition and conflict ultimately hamper all major stakeholders, not to speak of more fragile states. The question... is a matter of making multilateral order fit for the new scenario of interolarity”¹⁸.

Unipolaritate, non-polaritate, interpolaritate. Ultimele două paradigme sistemice presupun multilateralismul ca acțiune sistemică, în timp ce prima a trecut printr-o faza unilateralistă și își asumă tot mai pregnant, în ultima vreme, la nivel conceptual, desigur, multilateralismul. Lesne observabil, în paradigmele imaginate pentru fiabilitatea sistemului care se dezvoltă acum multilateralismul este ingredientul necesar. Este, la alte dimensiuni și în alte împrejurări determinante, trăsătura care a fost asociată evoluției sistemice de către arhitecții lui la Congresul de la Viena în 1815.

Am lăsat intenționat la o parte o altă teorie a evoluției sistemice probabile, anume multipolarismul. Ea este semnalată în numeroase strategii de securitate ale marilor puteri (Rusia, China ș.a.) și analizată de numeroși experți. Datorită însemnătății uriașe a acestei teorii, dar nu mai puțin datorită faptului că ea este practic dezvoltată atât în teoriile non-polarității și interpolarității, am apreciat că ea reclamă un spațiu mult mai larg decât ar fi putut permite actuala comunicare.

Concluzii

Demersul întreprins până acum ne permite să desprindem câteva concluzii privind comparația întreprinsă între 1815 și perioada post-Război Rece.

Cea dintâi, cu caracter general, reflecta exigența sistemică a organizării păcii în perioada ulterioară războiului hegemonic. În cazul comparației întreprinse, s-a vădit că, ulterior unui război „cald”, arhitectura păcii este gândită și instalată imediat prin congresul de pace unde învingătorii își impun voința. În cazul unui război de tip hegemonic, dar „rece”, arhitectura noului sistem internațional este generată ca urmare a unei perioade de tranziție, mai mult sau mai puțin îndelungată, oricum plină de neprevăzut și tensiune sistemică.

Dincolo de această diferență majoră între post-1815 și post 1989 există și altele, ca expresie a complexității diferite a sistemului în cele două

situații, precum și pentru că există capitalizate experiențe considerabil altele ale evoluției sistemice în ambele cazuri. Dacă, de pildă, în epoca post-1815, singura experiență sistemică era cea a balanței de putere între marii actori, în perioada post-1989 acestea i se adaugă trăsăturile ordinilor liberale instituite după 1918 și 1945, la care se adaugă multitudinea de actori statali și nonstatali implicați.

Una dintre aceste diferențe este majoră. Dacă în cazul post-1815 sistemul era precumpănitor dacă nu exclusiv europocentric – Imperiul Otoman era exclus, China sau India la fel – în post-1989 s-a instalat, ca rezultat al evoluției tehnologice exponențiale în intervalul scurs, precum și al schimbărilor economico-sociale uriașe, fenomenul globalizării. Efectele acestuia au îngreunat practic o construcție coerentă după 1989, în pofida încercărilor, întrucât globalizarea „în marș” a permis apariția unor noi competitori hegemonici, precum și o varietate de amenințări de securitate care necesită un răspuns sistemic. Globalizarea a indus în sistem asemenea exigențe de reconstrucție încât mai vechile paradigme trebuie să fie regândite și imaginate noi forme arhitecturale cu concursul unei multitudini de actori interesați. Atât de complicată a devenit reconstrucția sistemică, încât cu greu se poate imagina că ea mai poate fi realizată într-un congres de genul celui de la Viena din 1815, ci presupune un proces îndelungat în timp și extrem de complex.

La fel de importantă este și altă diferență. Dacă în ambele cazuri este vorba de încercări de realizare a unei balanțe de putere – simplă, cu mai puține mari puteri în 1815, complexă în 1989, cu o varietate de actori, ca în cazul recentului G-20 –, combinată cu aplicarea unor principii unanim împărtășite (solidaritatea monarhică în 1815 și drepturile omului în 1989, pentru a aminti câteva), există și diferențe majore. Astfel, în 1815 suveranitatea statului națiune era socotită un dat cersc, iar responsabilitatea monarhului era în fața lui Dumnezeu și nu a supușilor săi, în perioada post-1989 suveranitatea este supusă unui asalt masiv, în care dreptul la interferență al comunității internaționale (cu legitimarea ONU) transcende acest dat al sistemului westphalic. Deja se vorbește din acest punct de vedere că sistemul internațional de state a intrat post-1989 într-o era post-modernă

în care regulile stabilite la Westphalia în secolul XVII sunt amplu chestionate și modificate.

Se poate decela și diferența între actorii implicați în construcția sistemică în cele două cazuri. Lăsăm la o parte numărul și natura actorilor implicați – la 1815 mari puteri învingătoare, puține ca număr, post-1989, mai multe mari puteri sau uniuni de mari puteri, ca în cazul Uniunii Europene, dar și organizații și agenții internaționale –, dar importantă este, mai ales, calitatea acestora. Dacă în 1815 marile puteri erau cu interese limitate – continentale sau chiar mai mult în cazul onora –, post-1989, avem de-a face cu mari puteri cu interese globale. Putem să imaginăm greutatea intervenită în reconcilierea intereselor acestora în comparație cu situația din 1815. În pofida acestei diferențe calitative de mari dimensiuni, totuși, post-1989 „concertul de putere” instalat după 1815 a fost apreciat de unii experți ca formula cea mai potrivită de utilizat în reconstrucția post-1989.

¹ G. John Ikenberry, *After Victory: Institutions, Strategic Restraint, and the Rebuilding of Order after Major Wars*, Princeton University Press, 2000, p. 3.

² F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York, MacMillan, 1992, 40-44.

³ James R. Sofka, *The Eighteenth Century International System: parity or primacy?*, în “Review of International Studies”, 27, 2001, p.162.

⁴ Joseph Nye, *Understanding International Conflicts. An Introduction to Theory and History*, 4th Edition, [New York], Longman Classics Series, 2002.

⁵ H. Kissinger, *Diplomacy*, New York/London, Simon & Schuster, 1994, 78-102; vezi detalii în Gh. Cliveti, *Concertul European. Un experiment în relațiile internaționale din secolul XIX*, Editura Enciclopedică, București, 2006.

⁶ Mihail E. Ionescu, *O istorie trăită. Relațiile internaționale 1990-1995*, Editura Modelism, 1996,

p.61.

⁷ *Ibidem*, passim.

⁸ G. John Ikenberry, *Power and Liberal Order: America's Postwar World Order in Transition*, în “International Relations of the Asia-Pacific, volume 5 (2005), p.133.

⁹ Pentru o teorie a unipolarității, a se vedea mai ales Charles Krauthammer, *The Unipolar Moment*, “Foreign Affairs, America and the World”, 1990/91, www.foreignaffairs.org. De asemenea, M. Mastanduno, *Preserving the unipolar moment: realist theories and U.S. grand strategy after the Cold War*, “International Security”, 21, 1997, 49-88. Ulterior, mulți autori, mai ales neorealiști, au contestat perenitatea configurației unipolare: Christopher Layne, *The unipolar illusion: why new great powers will rise*, “International Security”, 17, 1993, 5-51, Christopher Layne, *The Unipolar Illusion Revisited: The Coming End of the United States' Unipolar Moment*, “International Security”, 31, 2006, 2, pp. 7-41. O viziune asemănătoare la C. Kupchan, *After Pax Americana: Benign Power, Regional Integration, and the Sources of a Stable Multipolarity*, “International Security”, 23, 1998, 2, pp.40-79.

¹⁰ *Global trends 2025. A Transformed World*. (<http://www.acus.org/publication/global-trends-2025-transformed-world>).

¹¹ Robert Kagan, *Still No.1*, „Washington Post”, October 30, 2008.

¹² Luiz Carlos Bresser-Pereira, *After Balance of Powers Diplomacy, Globalization's Politics*, în Eric Hershberg & Kevin W. Moore, eds. *Critical Views of September 11 Analyses from Around the World*. New York: The New York Press, 2002: 109-130.

¹³ Robert Kagan, *op cit*.

¹⁴ Richard N. Haas, *The Age of Non-Polarity*, în “Foreign Affairs”, May-June 2008.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Giovanni Grevi, *The Interpolar World: A New Scenario*, Occasional Papers, European Union Institute for Security Studies, no.79, June 2009 .

¹⁸ *Ibidem*, p. 31.

INTERVIU CU AMBASADORUL ION DIACONU

26 octombrie 2010

Ambasadorul Ion Diaconu este un binecunoscut diplomat, jurist și profesor, autor al numeroase manuale de drept, studii și articole, cu o carieră diplomatică impresionantă atât prin durată – peste patru decenii în serviciul diplomației românești –, cât și prin rezultate. Ion Diaconu și-a început cariera diplomatică în cadrul Ministerului Afacerilor Externe în 1960, ulterior obținându-și doctoratul la Institutul de Studii Internaționale din Geneva (1971). A participat la reuniunile și conferințele de codificare a dreptului internațional din cadrul Națiunilor Unite și al Conferinței pentru Securitate și Cooperare în Europa (CSCE, apoi OSCE), apoi a fost delegat la Misiunea permanentă a României la Națiunile Unite (1981-1986), ulterior devenind ambasadorul României în Danemarca și în Federația Rusă (1993-2001). În prezent, este membru ales al Comitetului pentru Eliminarea Discriminării Rasiale pentru mandatul 2008-2012 și este profesor de drept internațional public la Universitatea Spiru Haret din București. Dintre lucrările domniei sale apărute în ultima vreme, trebuie să menționăm: „Tratat de drept internațional public, 3 volume” (2002-2005), „Discriminarea rasială” (2006), „Manual de drept internațional public” (2007), „Organizații europene și euroatlantice” (2009), „Minoritățile în dreptul internațional contemporan” (2009), „Drepturile omului în dreptul internațional contemporan, teorie și practică” (2010).

Reluăm în acest număr una dintre preocupările constante ale institutului nostru – prezente încă de la înființarea sa acum patruzeci de ani – de strângere și publicare a mărturiilor participanților, supraviețuitori ai evenimentelor istoriei recente, cu interviul luat domnului ambasador Ion Diaconu, referitor la o pagină de plin interes nu numai pentru istoria Războiului Rece, ci și a devenirii actuale, anume edificarea securității și cooperării europene.

Interesul este cu atât mai mare cu cât evenimentele din august 2008 (Războiul dintre Rusia și Georgia) și inițiativa ulterioară a președintelui Medvedev pentru crearea unei noi arhitecturi a securității europene au pus sub semnul întrebării

Actul Final de la Helsinki (1 august 1975), evoluția determinată de acesta și chiar constituirea OSCE – transformarea CSCE –, consecutivă răsturnărilor din anii 1989-1991.

Prezentul demers istoriografic țintește să reconstituie după mărturiile autentice și autorizate poziția de principiu pe care s-au situat conducerea de la București și respectiv diplomația română în conferințele desfășurate la nivel euro-atlantic în cadrul CSCE după încheierea la 1 august 1975 a Actului final. În acest scop, cele trei părți constitutive ale analizei vor fi următoarele: modul în care a fost percepută la București importanța încheierii Actului Final pentru evoluția viitoare a con-

tinentului european și a României; pregătirea și desfășurarea conferinței de la Belgrad din 1978; pregătirea și desfășurarea conferinței de la Madrid – decembrie 1980 – noiembrie 1983.

Îndeobște, fiecare dintre statele participante la Conferința pentru Securitate și Cooperare în Europa, a cărei pregătire a demarat în 1972 și a cunoscut un punct de vârf la reuniunea finala de la Helsinki din august 1975, și-a format propria opinie despre motivele și țintele urmărite de aceasta reuniune în general, în funcție de care și-a stabilit linia de conduită.

Interpretări frecvente văd motivația convocării și desfășurării conferinței în dorința URSS de a îngheța situația politico-teritorială din Europa pentru a se poziționa altfel în arena globală sau relevă faptul ca, în cele din urma, dar și ulterior, SUA, inițial reticente privind utilitatea acestui exercițiu diplomatic, au devenit angajate în acesta din pricina intereselor majore avute pe bătrânul continent.

De la început, la Berlin procesul a fost întrevăzut ca declanșând procesul de schimbare pașnică, prin înțelegere, a realităților politice ale continentului, întâi de toate de realizare a reunificării germane, cu condiția ca URSS să accepte acest lucru.

La București, pentru a mai adăuga un amănunt, a fost înțeleasă percepția Bonn-ului asupra procesului Helsinki, ceea ce a influențat puternic poziția României. Astfel, referindu-se la comportamentul delegației germane la reuniunea de la Belgrad, ambasadorul Valentin Lipatti, șeful delegației române, consemna că este unul «de mare putere», că aceasta susține că acordurile RFG cu statele socialiste «au deschis calea destinderii în Europa», că «principiul inviolabilității frontierelor și modificarea pașnică a acestora se completează reciproc», că «reunificarea poporului german pe calea autodeterminării libere constituie un obiectiv central al politicii guvernului vest-german». ¹ Prin contrast, Varșovia s-a concentrat pe evitarea amplificării staturii internaționale a R.F. Germania și minimizarea șanselor reunificării celor două state germane, precum și pe menținerea status-quo-ului teritorial european.

Repetat, în rapoartele trimise la București de șeful delegației române la Belgrad se subliniază că aceasta «a combătut tendințele de abordare a problemei securității și cooperării în Europa în

spirit de bloc /s.n.-n.n./, în concepția Est-Vest, precum și de tratare fragmentară a aplicării Actului final». ² Că acesta era principalul obiectiv urmărit de București în procesul Helsinki, că întreg aparatul diplomatic român acționa în aceasta perspectivă reiese și dintr-o telegramă expediată din Moscova în aceeași perioadă, unde se scrie despre: «Concepția țării noastre, bazată pe Actul final, de a nu se aborda problematica securității europene de la bloc la bloc, între Est și Vest (...)». ³

În această perspectivă, așadar, nu este deloc surprinzător că România a considerat continuitatea procesului Helsinki principala sa prioritate. Acest lucru a fost exprimat explicit de ambele părți în timpul consultărilor româno-iugoslave din decembrie 1976 de la Belgrad cu privire la reuniunea post-Helsinki care urma să se desfășoare în această capitală anul următor: «Partea iugoslavă a arătat că, întocmai ca și la CSCE, România și Iugoslavia vor fi interesate ca Reuniunea de la Belgrad să fixeze noi forme pentru **continuarea procesului de edificare a securității**/subliniere în document-n.n./. Pentru Iugoslavia și România, problema continuității reprezintă o alternativă pentru depășirea politicii blocurilor în Europa. La Belgrad trebuie intensificată bătălia pentru o asemenea alternativă. **Problema continuității este vitală** /subliniere în document –n.n./». ⁴

Citatul de mai sus este semnificativ din mai multe puncte de vedere. Desigur, mai întâi este referința la caracterul vital al continuității procesului Helsinki, înțeles ca refuz al politicii de bloc și ca afirmare a egalității și independenței statelor participante. În al doilea rând, și poate la fel de importantă, este afirmarea unei identități de percepție a semnificației procesului Helsinki de către Iugoslavia și România, ca unul ținând să depășească sciziunea Europei în blocuri politico-militare opuse. Acest fapt probează o apropiere foarte strânsă între cele două țări, una membră a Pactului de la Varșovia (România) și cealaltă nealiniată (Iugoslavia), ceea ce se va reflecta în acțiunile ulterioare ale ambelor state în cadrul procesului. De pildă, la reuniunea de la Madrid, România a aplicat pentru a fi gazda următoarei reuniuni tocmai pentru că procesul ajunsese în faza unui previzibil îngheț. Pe de altă parte, ambele state au început să fie bănuite de intenția constituirii unui parteneriat balcanic deasupra blocurilor militare, ceea ce a nemulțumit profund Moscova.

În același timp, este constatabilă intervenția unuia sau altuia ori a ambelor state ori de câte ori era amenințată continuitatea procesului, pentru deblocarea lui și fluenta negocierilor. Nu mai puțin important este faptul că această poziție era opusă orientărilor fundamentale ale SUA și URSS, care vedeau procesul Helsinki ca unul desfășurat «de la bloc la bloc», iar România poate fi considerată, tocmai din această perspectivă a interesului său esențial în cadrul acestuia, ca un «dizident» al blocului. Dacă Iugoslavia era consecventă propriului statut internațional, România asumând această poziție se va situa pe baricada preponderent nealiniață, desfășurând o diplomatie suplă, menținând formal statutul de membru al blocului sovietic, dar sfidând de cele mai multe ori orientarea lui. Această diplomatie suplă a însemnat desigur și alinieri la unele poziții ale blocului sovietic, dar principal România a fost, pentru a folosi un cuvânt des folosit la reuniunea de la Belgrad, un «dizident» în cadrul lui.

Așadar, la București era statornicită percepția că procesul Helsinki este șansa majoră de a depăși diviziunea continentului și a corecta urmările ultimei conflagrații mondiale, iar, corespunzător intereselor naționale ale României, reprezenta ocazia de a dobândi independența reală prin abandonarea politicii sferelor de influență. Urmărind aceste obiective, România s-a situat obiectiv nu doar în tabăra opusă URSS, ci și celei reprezentate de SUA, aflându-se, iar documentele și sintezele diplomatice fac această mențiune repetat, în mod practic alături de statele neutre și nealinate.

Surprinderea „pe viu” a acestei componente a politicii Bucureștiului în secvența de istorie orală pe care o redăm mai jos, datorată unuia din interpreții remarcabili ai acesteia, sperăm să umple un spațiu încă estompat al istoriei noastre recente.

Întrebările adresate domnului ambasador Ion Diaconu tind să lămurească orientările de fond ale diplomației României înainte de reuniunea general-europeană de la Belgrad (1977).

Gen. M.E. Ionescu: Îndeobște, în rândurile statelor socialiste, CSCE a fost perceput fie ca o „miniconferință de pace” (Polonia) sau netezind calea spre reunificarea germană (R.F. Germania

și R.D. Germană) ori vizând conservarea statu-quo-lui teritorial și politic în Europa (URSS). Care a fost percepția/înțelegerea la București a semnificației procesului CSCE (Helsinki și conferințele ulterioare)?

Ambasador Ion Diaconu: România pornea de la un concept privind securitatea europeană ca un sistem de angajamente liber consimțite, clare și precise, din partea tuturor statelor, însoțite de măsuri concrete care să ofere tuturor țărilor garanția deplină că se află la adăpost de orice act de agresiune, că se pot dezvolta liber, conform propriilor lor interese și propriei lor voințe, și pot să coopereze liber, pe baza respectării principiilor fundamentale ale dreptului internațional.

Prin aceasta, percepția și așteptările României privind Conferința de la Helsinki se deosebeau fundamental de cele ale celorlalte țări zise socialiste, care urmau fără abatere poziția Uniunii Sovietice, chiar dacă în unele probleme ne spuneau neoficial că își doreau altceva.

Uniunea Sovietică urmărea în esență consacrarea și conservarea statu-quo-ului teritorial și politic stabilit după al doilea război mondial, mai ales recunoașterea și acceptarea frontierelor: dintre R.D. Germană și R.F. Germania, dintre Polonia și Cehoslovacia și R.F. Germania, dar și a frontierelor sale (căci unele din statele occidentale nu recunoscuseră incorporarea cu forța a țărilor baltice). Nu au existat semne clare că Polonia vedea Conferința ca o mini conferință de pace și cu atât mai puțin că R.D.G. ar fi conceput Conferința ca netezind calea spre reunificarea Germaniei.

Preocuparea de a arăta că Germania sau poporul german formează o unitate a existat din partea R.F. Germania; de aceea, spre deosebire de majoritatea conferințelor internaționale, delegațiile statelor nu au fost aranjate în ordinea alfabetului englez, ci a celui francez, care plasa Germania Federală și Republica Democrată Germană alături (République Fédérale d'Allemagne, République Démocratique Allemande). Acest lucru fusese convenit anterior Conferinței și nu a suscitat nici o discuție. Cele două delegații germane s-au menajat pe tot parcursul Conferinței, evitând să intre în polemici între ele.

Gen. M.E. Ionescu: Care au fost țintele – în ordine de urgență – urmărite la București pentru a

fi atinse de către România în cadrul procesului CSCE? Dar strategia (aliați, timing etc.)?

Ambasador Ion Diaconu: Pentru a-și realiza obiectivele, România avea nevoie de o negociere deschisă, pe bază de egalitate deplină, în afara blocurilor, cu participarea tuturor la toate formele de activitate (la care mă refer pe larg în materialul de tip memorialistic) și în care să poată să acționeze pentru promovarea propunerilor sale.

Țintele urmărite la București erau, în ordine de urgență:

- garanții că nu se va repeta episodul Cehoslovacia 1968, că nu se va mai recurge la forță sau la presiuni pentru că un stat nu urmează politici impuse din afară;

- demontarea doctrinei Brejnev (proclamată în legătură cu invazia în Cehoslovacia), contrapunerea unui set de angajamente și măsuri care să facă dificilă utilizarea ei în raporturile dintre țările socialiste;

- adoptarea unor angajamente și măsuri care să facă dificile presiunile militare asupra unor state și chiar pregătirea acțiunilor militare împotriva altor state (de aici propunerile privind notificarea marilor manevre și a mișcărilor de trupe, prezentate nu numai de România, ci și de alte state participante, ca și cele privind reducerile de trupe și reducerea bugetelor militare);

- asigurarea continuității procesului, prin crearea unui organism permanent care să urmărească respectarea angajamentelor asumate și să continue examinarea problematicii securității și cooperării pe continent;

- deschidere mai mare privind cooperarea economică și tehnică, deoarece România începuse un proces rapid de industrializare cu investiții din țările occidentale și, în acest context, recunoașterea statutului de țară în curs de dezvoltare (România ceruse regim de preferințe generalizate de la Comunitatea Economică Europeană);

- posibilități extinse de cooperare în domeniile culturii și educației, cercetării științifice și pentru schimburile în aceste domenii.

Alianțele în aceste domenii s-au făcut de la caz la caz. În domeniul principiilor și al nerecurgerii la forță, propunerile românești au fost sprijinite de delegații ale țărilor mici, nealiniate și neutre, dar și de delegații ale Canadei, Olandei, Italiei, Spaniei,

Belgiei. În domeniul militar, numeroase delegații au sprijinit notificarea manevrelor militare și a mișcărilor de trupe; mai puține sprijineau reducerea trupelor ori cereau ca aceasta să fie echilibrată (se deschiseseră la Viena negocieri separate, de la bloc la bloc, ceea ce făcea practic imposibilă o negociere la Helsinki și Geneva). Propunerea privind înghețarea și reducerea bugetelor militare era condiționată de SUA și de către alte țări occidentale de publicarea și verificarea datelor privind cheltuielile militare, la care sovieticii se opuneau cu îndârjire. România va relua propunerea la ONU, obținând acolo unele rezultate parțiale.

În ceea ce privește respectarea drepturilor omului și contactele umane, România a acceptat toate propunerile făcute de statele neutre și nealiniate și de cele occidentale. A fost de la început o înțelegere că România va accepta tot ceea ce poate accepta URSS în acest domeniu și acest lucru a fost comunicat delegațiilor statelor occidentale. În aceste domenii, delegația română a prezentat propuneri privind schimburile culturale, schimburile de carte, schimburile în domeniul educației și altele de acest gen, fără a se opune propunerilor privind extinderea contactelor umane (parțial era practică o politică de deschidere, spre deosebire de celelalte țări socialiste, care apărau politica Moscovei, chiar dacă în practică unele aveau regimuri mai democratice – Polonia, Ungaria).

Strategia a fost de la început să obținem reguli de procedură care să ne permită să prezentăm și să promovăm propunerile și apoi să căutăm aliați, soluții și compromisuri, rezistând presiunilor. A fost nevoie uneori să blocăm unele propuneri ale celor care se opuneau propunerilor noastre, să căutăm negocieri triunghiulare sau încrucișate, pentru a obține ceea ce doream. Pe măsură ce Conferința se prelungea, liderii de la Moscova deveneau tot mai nervoși, căci creștea presiunea asupra URSS mai ales în domeniul respectării drepturilor omului și contactelor umane. Ca urmare, ei fixau termene arbitrare pentru încheierea diferitelor etape și cereau delegației sovietice să le pună în aplicare. Fixarea acestor termene făcea ca delegația sovietică să fie obligată să facă mari compromisuri și noi, celelalte delegații, profitam pentru a ne atinge scopurile. Eram uneori încurajați neoficial de delegațiile Poloniei și R.D. Germane să continuăm cu unele propuneri.

Gen. M.E. Ionescu: A existat, cum a bănuit Moscova, o strategie de depășire a împărțirii în blocuri în Balcani prin amplificarea cooperării de securitate?

Ambasador Ion Diaconu: A existat, din partea delegației române, o strategie de depășire a împărțirii în blocuri, cel puțin în cadrul Conferinței. Aceasta s-a tradus în prima dintre regulile de procedură propuse de delegația României și obținută după multe negocieri (desfășurarea Conferinței în afara blocurilor militare). A fost treptat înțeleasă și sprijinită intenția României de țările neutre și nealinate (Elveția, Iugoslavia, Austria), dar și de Franța, Grecia, Spania. Aceasta s-a tradus apoi în toate propunerile noastre, care făceau total abstracție de existența alianțelor militare, inclusiv cele care priveau manevrele militare și mișcările de trupe.

Gen. M.E. Ionescu: Recente documente ale CIA declassificate fac trimitere la o probabilă utilizare a României de către Moscova în lansarea anumitor propuneri în cadrul conferinței. Poate fi reală o asemenea probabilitate (reducerea cheltuielilor/bugetelor militare, de pildă)?

Ambasador Ion Diaconu: Nu a existat nici un caz, în nici un domeniu, în care România să fi lansat propuneri la cererea URSS. Singura poziție comună era crearea unui organism permanent pentru securitate și cooperare în Europa. În rest, toți doream principii, dar sovieticii au prezentat propunerea lor împreună cu celelalte delegații socialiste, iar România a prezentat propunerile sale și a sprijinit orice propuneri care corespundeau intereselor sale. În domeniile economic și al cooperării culturale, România a prezentat propunerile sale, iar în domeniul contactelor umane nu a prezentat propuneri, dar nu s-a opus propunerilor occidentale.

Nici în ceea ce privește reducerea bugetelor militare propunerea României nu era de inspirație sovietică; era o idee mai veche a României, care fusese deja lansată la ONU și care va fi continuată apoi în diferite foruri din cadrul ONU.

Gen. M.E. Ionescu: Invazia sovietică în Afganistan și „criza poloneză” au modificat poziția României în procesul CSCE? Și în ce sens?

Ambasador Ion Diaconu: Invazia sovietică în Afganistan nu a fost acceptată de România; era o încălcare a principiilor înscrise în Actul final, deși acesta viza doar Europa. Aceasta a făcut ca la reuniunea de la Madrid (1980-1983) România și alte țări să insiste asupra aspectelor militare ale securității și să ceară noi negocieri în acest domeniu. Ca urmare, s-a obținut convocarea reuniunii de la Stockholm (1984), care a conturat noi angajamente (privind nerecurgerea la forță și la amenințarea cu forța, notificarea prealabilă a anumitor activități militare, limitări ale acestora, calendare anuale, verificarea prin inspecții pe teritoriul statelor în cauză).

Criza poloneză (1980-1981) s-a reflectat în documentul adoptat la Madrid în 1983 prin întărirea angajamentelor privind respectarea drepturilor omului și contactele umane și convocarea de noi reuniuni în aceste domenii. Poziția României nu a fost puternic influențată, deoarece se afla încă într-o perioadă benefică de cooperare cu țările occidentale, deși apăruseră neînțelegeri care duceau la oprirea investițiilor și a creditelor țărilor vestice, iar în interior măsurile politice și economice restrictive abia începeau să fie luate.

Gen. M.E. Ionescu: Care au fost principalele contradicții ale României cu URSS sau cu alte state socialiste în procesul CSCE?

Ambasador Ion Diaconu: Contradicțiile României cu URSS și cu celelalte țări socialiste în procesul CSCE au privit numeroase aspecte, principalele fiind:

– la regulile de procedură, delegația URSS a acceptat cu greu desfășurarea Conferinței în afara alianțelor militare, ca și conducerea lucrărilor prin rotație de reprezentanți ai tuturor statelor participante și rotația la găzduirea celor trei faze ale Conferinței; de la început, au fost puse să combată propunerile românești delegații ale Bulgariei și Cehoslovaciei, după care intervenea și delegația sovietică;

– la măsurile care să facă efectivă nerecurgerea la forță, delegația sovietică a fost opozantul principal, sprijinită de delegațiile altor țări socialiste, mai ales de Bulgaria și Cehoslovacia, mai rar de R.D.G., Ungaria și Polonia. Fiecare paragraf era acceptat după presiuni de câte o lună asupra

delegației sovietice, uneori dublate de blocaje în alte capitale, presiuni la care se alăturau și delegații ale multor țări occidentale, exasperate de imobilitatea delegației sovietice;

– la măsurile în domeniul militar, abordarea sovietică era minimală și de la bloc de bloc; văzând care erau propunerile la Helsinki, URSS și SUA s-au înțeles să convoace negocierile de la Viena (MBFR), care se vor desfășura de la bloc la bloc, fără reguli de procedură, în care lua cuvântul o dată pe săptămână o delegație în numele fiecărui bloc; după 4-5 ani, aceste negocieri s-au închis fără rezultat. Problemele vor fi reluate la Stockholm în 1984, în cadrul CSCE; a fost o diversivone, pentru a deturna negocierile de la Helsinki și Geneva pe această temă;

– în domeniul economic, România a insistat să se recunoască existența țărilor în curs de dezvoltare în Europa, statut pe care dorea să-l obțină și în cadrul ONU; pentru delegația sovietică, era de neconceput ca o țară socialistă să fie în curs de dezvoltare; a avut loc o negociere bilaterală, care în final a dus la o formulare ambiguă, permițând însă unei țări să se declare în curs de dezvoltare.

Gen. M.E. Ionescu: Care au fost delegațiile mai apropiate de cea a României în privința urmăririi unor obiective comune (dintre țările socialiste, capitaliste și neutre)? Dar cele mai “opace” sau chiar ostile?

Ambasador Ion Diaconu: Delegațiile mai apropiate de cea a României în privința urmăririi unor aspecte comune și respectiv cele opuse au fost:

– în domeniul principiilor și măsurilor care să facă efectivă nerecurgerea la forță și la amenințarea cu forță, apropiate au fost cele ale Elveției, Iugoslaviei, Austriei, Olandei, Italiei, Spaniei,

Belgiei, Suediei, Canadei; opuse, cele ale URSS, Bulgariei, Cehoslovaciei, Ungariei, R.D. Germane;

– în domeniul militar, poziții apropiate au avut delegațiile țărilor neutre și nealiniat, dar și cele ale Belgiei, Olandei, Canadei; opuse, cele ale URSS, Bulgariei, Cehoslovaciei și R.D. Germane;

– în ce privește crearea unui organism permanent, poziții apropiate au avut țările neutre și nealiniat și țările socialiste; pe poziții opuse s-au aflat delegațiile țărilor membre ale Uniunii Europene și SUA;

– în ce privește statutul de țară în curs de dezvoltare, poziții mai apropiate avea Iugoslavia, dar fără a fi activă (ea era recunoscută ca atare în Grupul celor 77); se opuneau mai ales URSS și Bulgaria.

Gen. M.E. Ionescu: D-le Ambasador, vă mulțumesc foarte mult pentru timpul acordat.

¹ *Arhiva Ministerului Afacerilor Externe /în continuare AMAE/ , problema 241/1977-g.s. 7, dosar nr. 3846, f.23, Telegramă din Belgrad, semnată Valentin Lipatti, 6 octombrie 1977, referitoare: lucrările reuniunii CSCE la Belgrad.*

² *Ibidem, f. 55, Telegramă de la Belgrad semnată de V. Lipatti, 15 octombrie 1977, sinteză referitoare: reuniunea de la Belgrad*

³ *Ibidem, f.85,Telegramă din Moscova, semnată Gh. Badrus, 31 octombrie 1977, referitor: aprecieri privind reuniunea de la Belgrad.*

⁴ *Idem, fond 241-CSCE-1977, vol.II, f.15-16, Raport adresat de ambasadorul V. Lipatti adjunctului ministrului Afacerilor Externe, Constantin Oancea, referitor: Consultări cu Secretariatul federal pentru afacerile externe al Iugoslaviei (SFAE) în problemele reuniunii de la Belgrad din 1977 (Belgrad, 13-14 decembrie 1976).*

FORTUL 13 JILAVA

M. MIHĂILESCU, RALUCA IOSIPESCU

Abstract

In the second half of 19th century, the European political tensions and especially the implication of Romanian Principalities in the Russian-Turkish war from 1877-1878 has demonstrated again the necessity of a unique system of fortifications. General Henri Alexis Brialmont (1821-1903), an authority in the field of fortifications, who designed the defending systems to Anvers (1856-1875), Namur and Liege (1872), author of many books in the field of military constructions, using the former projects he realized a statement where he proposed 5 fortifications zones, each of one with an major centre of interest. The capital of Bucharest, by its position in the middle of the country, at equal distance from various crossing points and also the principal administrative, economic and commercial town, was considered one of the 5 zones.

Until the end of the 19th century, there were realized the *Fortress of Bucharest* and the *Fortified line Foçsani-Nămoloasa-Galați* – armoured front; the *Bridge Head of Cernavodă* and the *Passenger Fortification of Cobadin* at the beginning of 20th century; the fortified counties *Turtucaia* and *Silistra* after 1914.

The 13 Fort Jilava, part of the *Fortress of Bucharest*, represents a special case because it became from 1906 a military penitentiary, then prison of maximum security.

Keywords: *Bucharest fortifications, Jilava fort, XIXth century, Romania, General H. A. Brialmont*

Fortul 13 Jilava este amplasat în zona sudică a Șoselei de Centură a Bucureștilor la cca 5 km E de intersecția acesteia cu Șoseaua Giurgiului – DN5 și la cca 800 m de intersecția cu str. Gării, com. Jilava, în incinta Penitenciarului omonim. Zona limitrofă la est, sud și vest se compune din terenuri agricole, cu trasee de drumuri sătești. Proprietarul original a fost Ministerul de Război (1883-1948), iar acum el face parte din domeniul public al statului, comuna Jilava, județul Ilfov. Administrator este Ministerul Justiției, Direcția Generală a Penitenciarelor, Penitenciarul Jilava.

Considerente politico-militare interne și externe

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Principatele Unite și problema românească au constituit sursa unor tensiuni politice europene, Imperiul Otoman și cel Habsburgic cerând dezmembrarea noului stat și revenirea la situația anterioară anului 1859.

Alegerea în 1866 a prințului Carol I de Hohenzollern-Sigmaringen, în urma unui plebiscit, a declanșat opoziția Imperiului Otoman, dispus să intervină militar prin desfășurarea de trupe la

* La elaborarea studiului au participat arh. M. Mihăilescu, arh. Dan D. Ionescu, arh. Raluca Iosipescu, ing. Constantin Mehedințeanu.

▪ **Vedere satelitară a Fortului
13 Jilava**

granița sudică a țării, la Giurgiu și Silistra. Armata română a hotărât pregătirea pentru ripostă, prin dispunerea trupelor în puncte considerate ca fiind strategice la Giurgiu, Oltenița, Călărași și pe râul Sabar.

În aceste împrejurări, principele Carol I a numit și însărcinat o comisie pentru studierea posibilității de întărire a capitalei prin fortificații provizorii, propunerea maiorului Gh. Slăniceanu și a căpitanilor Eraclie Arion și Nicolae Dabija fiind executarea unor fortificații pasagere în jurul Bucureștiului.

Recunoașterea de către Poartă a lui Carol I ca principe, în octombrie 1866, a detensionat relațiile politice și a determinat renunțarea la propunerea comisiei.

Ideea asigurării unui sistem defensiv al țării este reluată după 1871, când generalul Ioan Emanoil Florescu numește o comisie ministerială, sub comanda colonelului Gh. Manu, pentru studierea posibilității realizării de fortificații permanente, cu precădere în jurul capitalei. În 1872, maiorul Eraclie Arion reia ideea și publică în „Monitorul Oastei” un studiu dedicat necesității întăririi sistemului de apărare al țării enunțând principiile sistemului defensiv ce trebuia adoptat conform configurației terenului, reliefului și granițelor României.

Implicarea României în războiul ruso-turc din 1877-1878 a demonstrat din nou necesitatea conceperii și realizării unui sistem unitar de fortificații, cu atât mai mult cu cât apărarea independenței câștigate și atitudinea ofensivă a Rusiei o impuneau. În aceste condiții în 1882, regele Carol I numește o comisie condusă de același Gheorghe Manu, ajuns între timp la rangul de general, care, reluând mai vechile studii de teren, a realizat primul proiect complet de fortificare a țării. România era

împărțită în 5 mari zone și anume Oltenia, până la Olt, Muntenia, până la Focșani și Galați, Moldova de vest, până la Siret, Moldova de est, între Siret și Prut, și Dobrogea. Împărțirea era absolut firească, ea reprezentând în fapt atât regiunile istorice (cu excepția divizării Moldovei pe un ax longitudinal), cât și diviziunile geomorfologice ale Principatelor. Este de la sine înțeles că fortificarea Bucureștiului era socotită prioritară.

În paralel cu comisia general Manu, regele Carol I a solicitat și opinia unor ofițeri din Marele Stat Major prusian care, pe baza studierii configurației terenului, au supus regelui câteva memorii conținând propuneri de fortificare.

Dificultăți diplomatice au determinat însă renunțarea la această colaborare și au impus căutarea unor noi soluții. Astfel, s-a ajuns la contactarea unui specialist dintr-o țară neutră și anume la generalul Henri Alexis Brialmont (1821-1903), o somitate în domeniul fortificațiilor, realizatorul sistemelor defensive de la Anvers

▪ **Henri Alexis Brialmont**

(1856-1875), Namur și Liège (1872) și autor al unor lucrări de referință în domeniul construcțiilor militare.

Sosit în România, într-o vizită privată, în octombrie 1882, generalul Henri Alexis Brialmont a fost însoțit în scurta vizită efectuată prin țară de căpitanul Ioan Culcer din Regimentul de Geniu. Ca material documentar, generalului belgian i s-a pus la dispoziție și proiectul întocmit de comisia general Manu. Proiectul a fost în mare parte adoptat, completat și îmbunătățit.

În decembrie 1882, generalul Brialmont a remis regelui Carol I un memoriu care susținea realizarea a 5 zone fortificate, fiecare având un centru de interes major. Bucureștiul, prin situarea sa în mijlocul țării, la egală distanță de diversele puncte de trecere, reprezentând centrul administrativ, economic și comercial, era socotit una din cele cinci zone. Celelalte patru zone, și anume un cap de pod pe Siret, Galațiul, principalul port pe Dunăre, Cernavodă, cap de pod pentru Dobrogea și Constanța, principalul port la Marea Neagră, indică direcția din care România se temea că va fi atacată. Concentrarea zonelor fortificate spre estul și sudul țării este semnificativă. În același timp este remarcabilă intuiția militară și strategică a generalului Brialmont privitoare la fortificarea căilor navigabile, a Dunării în mai multe puncte și în special a litoralului Mării Negre, zone sensibile și ușor de cucerit în condițiile deschiderii circulației maritime.

Din cele 5 sisteme de fortificare a Principatelor Unite s-au realizat până la sfârșitul secolului XIX: *Cetatea București* – cetate cu forturi și *Linia Focșani-Nămoloasa-Galați* (linia FNG) – front cuirasat; la începutul secolului XX *Capul de pod Cernavodă* – cetate cu grup de lucrări și *fortificația pasageră Cobadin*, raioanele fortificate *Turtucaia*,

Siliștra, după 1914.

Dezvoltarea tehnicii militare în ritm rapid, apariția unor noi tipuri de armamente de atac, mai puternice, au determinat pe parcursul execuției lucrărilor reluarea repetată și modificări succesive ale proiectelor inițiale, ceea ce a condus la ridicarea costurilor și, implicit, a efortului financiar.

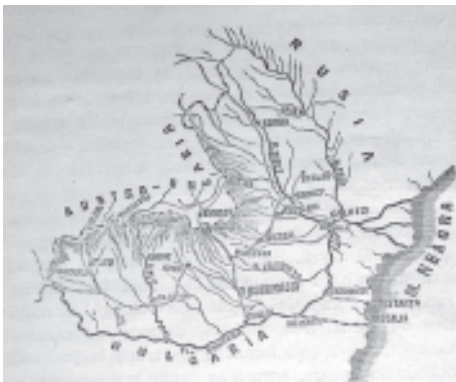
Începutul secolului XX, marcat de o puternică criză economică și de Primul Război Mondial, a afectat continuarea lucrărilor de fortificații, astfel încât, în 1914, s-a constatat că lucrările de organizare erau neterminate și lipsea, fie era dislocat, în mare parte, armamentul greu.

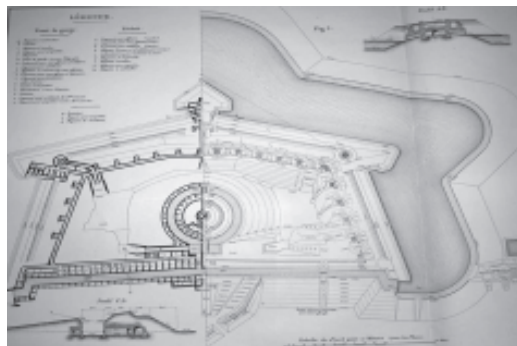
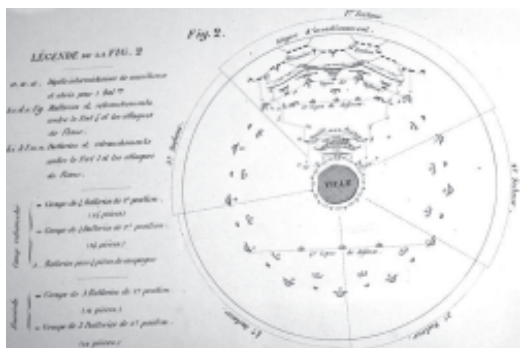
În perioada de neutralitate a României, între 1914-1916, pe baza *Planului de completare, transformare și reformare a armamentului, munițiilor și materialului de război*, adoptat în august 1914, ca urmare a reanalizării stării sistemului de fortificare, s-a decis dezarmarea Cetății București și a Liniei FNG. Piesele de artilerie din cupole și cazemate au fost montate pe afete și repartizate altor unități de însoțire a infanteriei, antiaeriene și de munte și au constituit primele trei regimente de artilerie grea, începând din anul 1915.

Un caz deosebit este constituit de Fortul 13 Jilava, componentă a centurii de fortificații a Cetății București, care a devenit la începutul secolului XX (1906) penitenciar militar, ulterior penitenciar de maximă siguranță, în administrarea Ministerului Afacerilor Interne, actualmente a Ministerului de Justiție.

Evoluție istorică, etape constructive

Memoriul generalului H. A. Brialmont, prezentat regelui Carol I în decembrie 1882, a cuprins un plan general al sistemului de apărare a țării, sprijinit în special pe câmpul retranșat din București, ca punct central, pivot strategic și centru de rezervă, ceea ce conducea la creșterea importanței sale în

sistemul general al forțelor Europiei. Au urmat alte două memorii, în iunie și iulie 1883, de detaliere și estimare a costurilor de organizare a celor 5 poziții întărite, analizate și dezbătute de o comisie care a hotărât realizarea zonei centrale de apărare.

Primul obiectiv în ordinea execuției a fost sistemul de fortificații al *Cetății București*, prin aplicarea principiilor de organizare propuse de generalul Brialmont, care, după 1875, realizase lucrările de la Köln, Koblenz, Mainz și Anvers.

Cetatea se propunea a fi un sistem defensiv, compus din *centura de forturi detașate* – lucrări permanente și o linie interioară – și *incinta* cu lucrări semipermanente de completare.

Din lucrările prevăzute au fost executate cele 18 forturi detașate și 18 redute-baterii intermediare, amplasate pe o centură situată la o distanță de cca 8 km de centrul orașului și în corelare cu arterele de acces/ieșire principale. S-a realizat astfel o linie principală de rezistență pe un perimetru de 72 km, cu un traseu inelar și diametre variabile între 21-23 km, adaptat la condițiile de teren. La cca 100 m, în spatele liniei forturilor, a fost realizată linia de cale ferată dublată de o șosea, protejate de o perdea de arbori plantați. Distanțele între componente – forturi și baterii intermediare – sunt de cca 2 km,

stabilite în raport cu lungimile de bătaie ale pieselor de artilerie din epocă.

Linia centurii a fost organizată în trei sectoare, cu lucrările grupate pe direcțiile majore de acces astfel:

- **Sectorul I** - la Nord și Est

- *forturile* 1-Chitila, 2-Mogoșoaia, 3-Otopeni, 4-Tunari, 5-Ștefănești, 6-Afumați, 7-Pantelimon, 8-Cernica, 9-Cățelu

- *bateriile*: 1-2, 2-3, 3-4, 4-5, 5-6, 6-7, 7-8, 8-9

- **Sectorul II** – la Sud și Sud-Est

- *forturile* 10-Leordeni, 11-Popești, 12-Berceni, 13-Jilava

- *bateriile*: 9-10, 10-11, 11-12, 12-13, 13-14

- **Sectorul III** - la Sud-Vest și Vest

- *forturile* 14-Brocărie, 15-Măgurele, 16-Bragadiru, 17-Domnești, 18-Chiajna

- *bateriile*: 14-15, 15-16, 16-17, 17-18

Prima formă a documentației, elaborată de echipa generalului Brialmont, la care au participat doi ofițeri români – căpitanii I. Culcer și M. Boteanu –, a fost finalizată și prezentată în țară în iunie 1884, concomitent cu înființarea Comisiei Fortificațiilor/Direcția Fortificațiilor, subordonată Ministerului de Război.

Punerea în operă a lucrărilor începe și se desfășoară cu dificultate, atât din rațiuni economico-financiare, cât și datorită rezervelor față de execuția acestora, din partea unor nume marcante ale vieții politice, a unor personalități militare față de aplicarea acestor sisteme de fortificații, ceea ce a dus la modificările repetate ale proiectelor.

Modificarea și adaptarea proiectelor de construcții intervin din rațiuni militare, ca urmare a apariției și succesiunii unor noi mijloace tehnice de atac, care impun utilizarea unor noi tehnologii de lucru, materiale de construcții și revizuirea organizării spațiale interioare, încărcând costurile totale.

Au fost întâmpinate greutăți și în procesul de expropriere a unor terenuri pentru amplasarea lucrărilor.

Lucrările, coordonate de colonelul Berindei, au început în iulie-septembrie 1884, prin stabilirea primelor obiective – forturile Chitila, Mogoșoaia, Otopeni, Tunari, Ștefănești – organizate în sectoare și cu numirea responsabililor de executarea acestora: căpitanii Mihai Boteanu și Ion Culcer.

În 1886 au fost pornite lucrările pentru forturile 6-Afumați și 13-Jilava, pentru ca în 1887 să înceapă execuția celorlalte forturi, de tip micșorat, prin înlocuirea planurilor inițiale. Execuția lucrărilor s-a desfășurat cu dificultăți tehnice și financiare pe parcursul anilor 1885-1895, când s-a raportat finalizarea oficială a acestora, dar, până în 1903, s-au mai adus completări pentru dotări și au fost semnificate neajunsuri.

Cetatea București a fost realizată în trei etape: între anii 1882-1884 – o perioadă de proiectare și organizare a lucrărilor; 1884-1895 – etapa de execuție a elementelor sistemului fortificat și faza finală între 1895-1903. Toate etapele au fost marcate de intervenții repetate de adaptare a lucrărilor de construcții la evoluția tehnicii militare și la condițiile economico-financiare restrictive ale vremii.

În anul 1890, după refacerea proiectelor și recalcularea parametrilor, au pornit lucrările de construcție a celor 18 baterii intermediare.

În 1893 a început montarea cupolelor de artilerie grea în forturi, iar în 1896 s-au desfășurat primele manevre între Leordeni și Berceni.

Fortificațiile au fost proiectate pentru a găzdui 30 000 de militari. Într-o baterie putea funcționa o formațiune de 250 de militari, iar într-un fort erau prevăzute locuri pentru cca 350-500 de oameni. Iluminarea interioară se realiza cu lămpi cu petrol,

iar cupolele, care se roteau 360 de grade, erau operate manual. Ulterior, la începutul secolului XX, a fost aplicat iluminatul electric. Ventilația inițială a culoarelor-poterne subterane era naturală, prin guri de aerare protejate la exterior. În urma adaptărilor și modificărilor de trasee a fost necesară o rețea de ventilare artificială, cu pompe și tubulatură specifică.

Costul total estimat pentru proiectul de lucrări a fost de 85 000 000 de lei, în final depășind suma de 111 000 000 lei.

*

Forturile Cetății București sunt diferențiate tipologic prin aplicarea a trei grupe constructive principale, adaptate și modificate pe parcursul execuției, precum și a altor două tipuri derivate din primele:

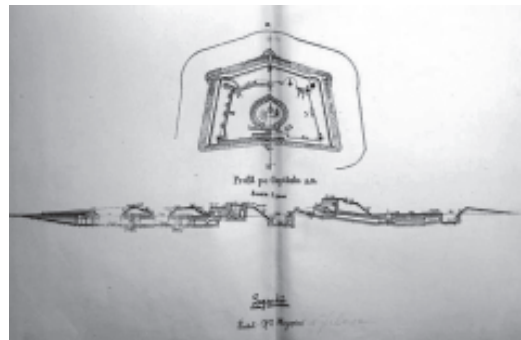
Tip 1 – plan caracteristic pentagonal cu masiv central-reduit de forma unui as de pică, front anterior unghiular, caponiera dublă amplasată pe axa construcției la frontul principal, 2 semicaponiere laterale ce asigurau flancarea șanțului de front, *front posterior de intrare avansat*.

- armare - 10 guri de foc de calibru mare
- aplicat la forturile 1-Chitila, 3-Otopeni

Tip 2 – plan caracteristic pentagonal cu reduit de forma unui as de pică, front anterior unghiular, caponiera dublă amplasată pe axa construcției la frontul principal, 2 semicaponiere laterale ce asigurau flancarea șanțului de front, *front posterior de intrare retras și semibastionat*

- armare - 9 guri de foc de calibru mare
- aplicat la forturile 2-Mogoșoaia, 13-Jilava

Tip 3 - plan caracteristic trapezoidal fără reduit, front anterior liniar, front posterior semibastionat drept sau ușor retras în unghi, 2 cofre de contraescarpă cu două niveluri pentru flancarea șanțului de front și de pe cele laterale

- armare - 6 guri de foc de calibru mare
- aplicat la forturile **4-Tunari, 7-Pantelimon, 8-Cernica, 9-Cățelu, 10-Leordeni, 11-Popești, 12-Berceni, 14-Broscărie, 15-Măgurele, 16-Bragadiru, 17-Domnești, 18-Chiajna**

Tip 4 - fort acvatic, derivat din planimetria de tip 2 pentagonală, dar fără reduit, înconjurat cu șanțuri cu apă de peste 6 m adâncime frontal și lateral, front anterior flancat de o caponieră cuirasată, front posterior cu corp de gardă crenelat și pod mobil peste șanțul uscat adânc de 4 m

- armare - 11 guri de foc de calibru mare
- aplicat la fortul **5-Ștefănești**

Tip 5 - derivat din planimetria de tip 2 fără reduit, cu o galerie-poternă axială de distribuție ramificată a circulațiilor subterane către caponiera frontală, cele 2 semicaponiere laterale, turelele și cupolele armamentului greu, front posterior retras cu locale-cazarma de garnizoană, corp de gardă cu intrarea flancată de tunuri pe afeturi de ambrazură

- armare - 24 guri de foc de calibru mare
- aplicat la fortul **6-Afumați**

Pentru vizibilitate și protecție, terenul exterior forturilor este amenajat în panta descendentă a glacis-ului, care asigură condiții favorabile de observare și tragere.

Materialele de construcție utilizate cu precădere au fost, la începutul perioadei de execuție, piatra și cărămida, la care s-a adăugat pe parcurs betonul turnat în cofraje și elemente metalice mari.

În noiembrie 1914, generalul de divizie Constantin Herjeu, guvernatorul cetății, raporta starea necorespunzătoare a sistemului de fortificații, constatând că lucrările de organizare erau neterminate, iar armamentul greu lipsea sau era dislocat în mare parte. În plus, lipseau și echipamente de observare, cercetare și de comunicații radio.

A fost notificat faptul că lucrările executate prezentau uzură fizică accentuată – tasări de terasamente, plantații neîntreținute și descomplete, drum de centură și cale ferată denivelate, aproape scoase din uz, cantoane părăsite, etc. –, precum și imposibilitatea asigurării unor lucrări specifice de întreținere și reparații cauzată de insuficiența numerică a trupelor speciale de geniu.

Evoluția orașului, extins în cei 30 de ani de la începerea lucrărilor, a determinat o apropiere a limitelor teritoriului construit de centura fortificată, astfel încât mai asigură protecția eficientă a zonelor periferice și își pierduse rolul defensiv.

Ca urmare, sistemul defensiv al capitalei, *Cetatea București*, nu mai era operativ la finalul perioadei de neutralitate și orașul s-a predat trupelor germane, fără luptă, în decembrie 1916.

Fortificațiile realizate la finalul secolului XIX s-au dovedit ineficiente în fața noilor tehnici militare, iar unele componente au fost cedate pe parcursul secolului XX, către alte ministere sau administrațiilor locale. O serie largă de forturi și baterii au fost refuncționalizate și amenajate ca spații tehnice, de depozitare sau pentru mică producție legumicolă, iar altele au fost abandonate.

Câteva elemente ale sistemului de fortificații, utilizate ca depozite de muniții, au fost distruse în urma unor explozii accidentale: bateria 2-3 Mogoșoaia în 1919 și 1929, fortul 9-Cățelu în 1925, bateria 16-17 Bragadiru, fortul 17-Domnești în 1923 și 1932, bateria 18-1 Chiajna în 1921.

Majoritatea lucrărilor au rămas în administrarea domeniului militar și au fost refuncționalizate ca centre de instruire și exerciții și o bază de agrement, însă câteva baterii au fost cedate unor întreprinderi civile sau chiar abandonate.

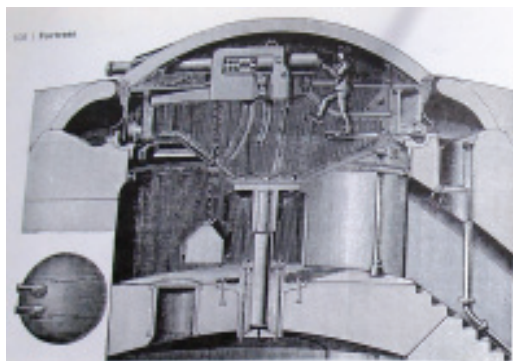
După 1990, unele autorități locale din jurul Bucureștiului au procedat la retrocedări sau transferuri de terenuri către persoane fizice sau societăți private.

•

Construirea Fortului 13, începută pe 22 februarie/6 martie 1886 sub coordonarea directă a căpitanului Botez și a Fortului 6-Afumați, a fost raportată a se fi încheiat în martie 1893, după repetate modificări și adaptări de planuri în raport cu cerințele evoluției tehnicii militare, a tehnologiei și materialelor de construcții și din rațiuni economice (restrângerea fondurilor disponibile și reducerea cheltuielilor).

Primele modificări au fost făcute în 1887, ca urmare a apariției unor proiectile noi cu putere distructivă mult superioară celor anterioare – *obuzele mină* sau *torpilă*. Activitatea de construcții a fost întreruptă, prin ordin al Comisiei de Apărare, pe perioada februarie-martie 1887, la finalul căreia echipa belgiană condusă de generalul Brialmont, din care a făcut parte și un ofițer român trimis la Bruxelles, căpitanul I. Culcer, a adaptat planurile inițiale.

Modificările planurilor, inclusiv la Fortul 13-Jilava, constau în renunțarea la lucrările descoperite de infanterie și artilerie, reducerea numerică

și adăpostirea pieselor de artilerie în cupole cuirasate, îngroșarea bolților la galerii și la încăperile supra- și subterane, reducerea numărului spațiilor destinate garnizoanei și înlocuirea cărămizii cu betonul simplu la bolți.

În anul 1888, în urma opoziției guvernului Th. Rosetti față de utilitatea continuării execuției fortificațiilor și a costurilor prea ridicate, generalul A. Berindei propune continuarea lucrărilor la obiectivele începute, cu reducerea drastică a unor lucrări de zidărie la escarpe și contraescarpe, și a numărului de încăperi, prin desființarea manutanțelor și pirotehniilor.

La începutul anului 1891, lucrările de construcții la Fortul 13 erau aproape de final, însă au continuat până în anul 1893, cu noi renunțări la elemente din planurile originale, prin reducerea dimensiunilor unor încăperi, desființarea unor cofre-cazemat de flancare, reducerea înălțimii și chiar desființarea unor poterne-galerii subterane.

În dosarul Ministerului de Război din martie 1893, o *Situațiune a lucrărilor la forturile și bateriile din jurul Capitalei precum și armamentul lor*, menționează faptul că lucrările de construcții la Fortul 13 erau încheiate.

Montarea cupolelor și a armamentului greu s-a desfășurat între anii 1893-1895, când se raportează terminarea lucrărilor deși încă se mai fixau elemente de tâmplărie metalică și din lemn.

Începând din 1896 s-au atacat lucrările exterioare de terasamente, amenajări de remize, înierbarea și plantarea de arbori și arbuști ca elemente de camuflaj, precum și puțuri colectoare a apei freactice, aflată la un nivel ridicat.

Începutul secolului XX găsește Fortul 13 cu un necesar de lucrări de întreținere și de modernizare – eliminarea condensului prin instalarea unor rețele de ventilare, introducerea iluminatului electric și a

încălzirii centrale – menționate de generalul de divizie E. Arion în Raportul său din 29 martie/10 aprilie 1903.

Având în vedere posibilitățile de izolare și supraveghere, Ministerul de Război hotărâ ca din 1906 Fortul 13 să adăpostească în spațiile sale un penitenciar militar, iar în anul 1907 au fost închiși aici primii civili – participanți la evenimentele din 1907.

Răscoala izbucnită la 8 februarie 1907, la Flămânzi-Suceava, a cuprins și comuna Jilava în zilele de 11-12 martie. Astfel, o patrulă de recunoaștere a armatei, trimisă la Jilava, a găsit „vreo 300 de țărani care se agitau și a căror intenție nu se cunoaște”. Pentru a împiedica izbucnirea răscoalei la Jilava, au fost trimise unități din Regimentul 10 artilerie. Datorită măsurilor luate de autorități și apropierii de Capitală, țăranii din Jilava nu s-au mai răscolat. Țărani răsculați, arestați din alte sate din Ilfov, Vlașca, Ialomița, au fost încarcerați în Închisoarea Militară Fortul 13 Jilava.

În perioada Primului Război Mondial, Fortul Jilava a fost populat cu deținuți proveniți din rândurile militarilor care refuzau să se prezinte la încorporare sau săvârșiseră infracțiuni cu caracter militar, mulți din ei fiind condamnați la moarte și executați în Valea Piersicilor.

Tot aici a fost încarcerat Corneliu Zelea Codreanu, alături de alte sute de legionari, aceeași soartă revenind unor membri ai Gărzii de Fier și în timpul regimului Antonescu. Noaptea de 26/27 noiembrie 1940, cunoscută ca varianta legionară a „Noptii cuțitelor lungi”, a rămas ca o pată neagră și în istoria acestui fort. Atunci garda legionară a penitenciarului a executat 64 de deținuți, printre care și pe Mihail Moruzov – șeful Serviciului Secret român, Gheorghe Argeșeanu – fost prim-ministru, Victor Iamandi – fost ministru de Justiție, care fuseseră arestați fiind considerați răspunzători de moartea lui Corneliu Zelea Codreanu și a altor 13 fruntași legionari, uciși în noiembrie 1938.

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, în Penitenciarul Jilava au fost aduși să-și execute pedeapsa militari, soldați, ofițeri și subofițeri ai armatei române. De asemenea, în închisoare au fost aduși prizonieri de război. Încă din timpul războiului și după aceea, până la 23 august 1944, Penitenciarul Jilava, deși era închisoare militară, a devenit locul de detenție, atât preventivă cât și după condamnare, pentru deținuții politici, precum comuniști ca Gheorghe Gheorghiu-Dej, Chivu Stoica și Alexandru Drăghici.

Generalul Radu Korne, șef de Stat Major al Corpului de Cavalerie (1941), comandant al diviziei blindate (1944), a fost arestat pe 21 octombrie 1944 după semnarea Convenției de Armistițiu. Eliberat pe 6 februarie 1945, a fost pus sub stare de arest la domiciliu. Două luni mai târziu era arestat și eliberat în mod repetat, sub acuzații de genul: propagandă la radio, laudarea mareșalului Antonescu și legături cu mișcarea de rezistență din Cehoslovacia. La Jilava a ajuns pentru „uneltirea contra siguranței statului”.

La 1 iunie 1946, în Valea Piersicilor, locul de execuție a celor condamnați la moarte, au fost împușcați Ion Antonescu, Mihai Antonescu, Gheorghe Alexianu și generalul Picky Vasiliu, loc marcat în 1992 prin monumentul comemorativ ridicat de Asociația Culturală Pro Basarabia și Bucovina.

Pe 14 iulie 1947 Corneliu Coposu a fost arestat împreună cu întreaga conducere a PNTȚ, în ceea ce s-a numit *Înscenarea de la Tămădău*. Până în 1956 a fost ținut în arest preventiv, fără să fie judecat. În 1956 i s-a înscenat un proces pentru „înalță trădare a clasei muncitoare” și pentru „crimă contra reformelor sociale”. A fost condamnat la muncă silnică pe viață. Până în 1962 a fost închis într-un regim sever de izolare la penitenciarul Râmnicul Sărat. Mărturisește: *Am făcut pușcărie „în comun” la Jilava, la Pitești, la Gherla, la Uranus și bineînțeles, în arestul de la Ministerul de Interne. În plus, în lagărele de muncă, unde am fost trimis în timpul detențiunii – la Ghencea, la Popești-Leordeni, la Bragadiru, la Capul Midia, am fost în comun cu alți deținuți*. În aprilie 1964 a fost pus în libertate după 17 ani de detenție.

Începând din 1948, prin ordin al M.A.N. nr. 699592/01.04.1948, se predau Ministerului Afacerilor Interne clădiri și anexe aflate pe terenul Închisorii Militare Jilava cu întregul inventar mobil și imobil. În Procesul-verbal nr.17/2.05.1948, la poz. 25 este menționat fortul închisorii. Astfel, în închisoarea de maximă siguranță – Fortul 13 – sunt reținuți în condiții deosebit de grele opozații noului

regim politic. Celulele de la „neagra” – celularul izolator cu încăperi fără deschideri la exterior pentru iluminat natural – se aflau în reductul central, sub pământ la 8-10 m adâncime. Printre cei condamnați la reclusiune grea s-au aflat: Aurelian Pană, președinte al Institutului Național de Export, membru în Consiliul Permanent al Agriculturii, ministru subsecretar de stat și apoi ministru plin la Agricultură și Domenii. La vârsta de 68 de ani, Richard Wurmbrandt, răpit de pe stradă de agenți ai guvernului comunist, în 29 februarie 1948, fiind sub protecția diplomatică a Suediei, a fost arestat și condamnat la 10 ani de închisoare. Soția lui, Sabina, a fost arestată sub pretextul deținerii de arme și a executat o detenție grea la Jilava. Din rândul înalților ofițeri au fost întemnițați la Jilava generalul Radu R. Rosetti, decedat în detenție la 2 iunie 1949 și generalul Nicolae Ciupercă, comandant al Corpului 3 Armată, ministru de Război (1938-1939), comandant al Armatei 2 (1939-1940) și al Armatei 4 (1940-1941). Sub acuzația de „complot și uneltire contra ordinii sociale”, Nicolae Ciupercă a fost închis la Jilava în 1948; el nu a supraviețuit însă până la terminarea procesului, murind răpus de boală.

Zidurile reductului central păstrează încă urme ale trecerii câtorva din cei ce au trecut prin purgatoriul închisorii Jilava – oameni simpli, pe care istoria a început să îi uite, au avut curajul să își zgârie numele în cărămida friabilă.

În anii '50-'60 un lung șir de personalități au fost încarcerate și executate aici ca deținuți politici anticomuniști. Aici, în 1950, în Valea Piersicilor au fost executate grupurile de partizani Arsenescu-Arnăuțoiu și o parte din grupul Hașu-Gavrila.

Ioan Buta din Pârâu care a executat 13 ani de închisoare în temnițele de la Jilava, Aiud, Gherla, Balta Brăilei și Delta Dunării mărturisea că „La Jilava am stat trei luni. Eram ținuti în lanțuri, într-un tunel neiluminat și în condiții foarte grele. În aceeași perioadă cu mine mai erau încarcerati la

Jilava: Nuți Pătrășcanu (nepot al lui Lucrețiu Pătrășcanu), Erwin Antonescu, profesor de drept internațional (vărul mareșalului Antonescu), generalii Marinescu, Bâldescu, Calotianu, condamnați că au luptat contra rușilor”. Generalul Radu Bâldescu fusese comandantul Diviziei 18 infanterie munte, comandant secund al Corpului 6 Teritorial, autor a numeroase lucrări de istorie militară și profesor de elită. A devenit „cadru disponibil” în 1946, trecut în rezervă un an mai târziu, pentru ca în 1951 să fie decisă „scoaterea sa din cadrul de rezervă cu gradul de soldat”, invocându-se originea sa socială, faptul că a stat de două ori de vorbă cu Ion Antonescu, că a comandat trupe pe frontul împotriva URSS etc. Pe 3 martie 1952, a fost ridicat de Securitate și închis la Jilava, unde a murit doar un an mai târziu, în infirmerie.

IPS George Gutiu a fost arestat la Reghin și anchetat la Ministerul de Interne din București până la 15 februarie 1952, când, trimis în judecată, a fost condamnat de către Tribunalul Militar, secția a II-a București, prin sentința nr. 104 din 20 februarie 1952, la muncă silnică pe viață. Detenția a executat-o în închisorile cu cel mai greu regim din țară: Jilava, Aiud, Pitești, Dej și Gherla.

Profesorul și scriitorul Marcel Petrișor, încadrat într-un lot de potențiali condamnați la moarte, a stat sub teroarea sentinței mereu amânate. Va fi eliberat abia în 1964, după un nou tur al groazei pe la Interne-Malmaison-Uranus-Jilava-Aiud. Petre Pandrea, deputat, doctor în științe juridice și filozofie (specializări la Berlin, Heidelberg, München, Paris, Roma); avocat (consultant la Atena, Barcelona, New York, Philadelphia, Rotterdam etc.); scriitor gândirist și redactor la „Adevărul” și „Dreptatea”, căsătorit cu sora lui Lucrețiu Pătrășcanu, a fost întemnițat la Jilava (unde a fost bătut cumplit), Pitești și Aiud (torturat și izolat la „zarca”).

A fost arestat în noaptea de 13/14 iunie 1958 Alexandru Teodorescu (Sandu Tudor), devenit monahul Daniil la Mănăstirea Govora și apoi stareț la Crasna, împreună cu 15 colaboratori ai săi, sub acuzația de „uneltire contra ordinii sociale” și etichetați drept legionari. Fiind considerat liderul grupului, a fost condamnat la 25 de ani de temniță grea. A stat închis la Jilava și la Aiud, unde a murit pe 17 noiembrie 1962.

Mina Dobzeu, exmatriculat din Facultatea de Teologie Ortodoxă, pe care o începuse în urmă cu

doi ani la București, a fost trimis în detenție la Jilava. Aici îl întâlnește pe Nicolae Steinhardt, care fusese arestat în 1959 cu grupul său de prieteni Constantin Noica și cu Dinu Pillat. Securitatea l-a somat să depună mărturie împotriva „lotului intelectualilor mistico-legionari” al lui Noica și Pillat. La îndemnul tatălui său, a refuzat, drept pentru care a fost arestat, judecat și condamnat la 12 ani de muncă silnică. Încarcerat la Jilava, pe 15 martie 1960 a fost botezat ortodox de către părintele Mina Dobzeu, a fost eliberat din închisoare în august 1964, în urma grațierii generale a deținuților politici. Părintele Mina scria că motivul pentru care a fost condamnat Steinhardt atunci era acela de a face parte din grupul intelectualilor, pentru convingerile creștine, în contradicție cu ideologia materialistă atee.

Generalul Gheorghe Mosiu, șef de Stat Major al Comandamentului Etapelor de Est în al Doilea Război Mondial, imputernicit al Guvernului pentru evacuarea provinciilor din estul țării, a fost, în 1960, condamnat de Tribunalul 2 al Regiunii 2 Militare la 22 de ani de temniță grea și 8 ani de degradare civică pentru „crima de trădare de patrie prin subminarea unității statului” și de „uneltire contra ordinii sociale prin agitație”. Soția sa, Maria Mosiu, a fost și ea arestată și judecată în același proces, fiind găsită vinovată pentru „crima de favorizare a infractorului, cu acordarea de circumstanțe atenuante”. Pedepsa: 9 ani de temniță grea și 5 ani de degradare civică. „Periplul” concentrațional al generalului a cuprins închisorile Jilava, Dej, Gherla, beneficiind de grațierea din 1964.

*

Începând din anul 1966, în penitenciarul de maximă siguranță Jilava s-a înființat o secție unde erau deținute persoane care au săvârșit infracțiuni contra securității statului, deținuți de drept comun recidiviști, cu condamnări peste 10 ani sau care nu puteau fi folosiți la muncă, deținuți de drept comun, înrâiți și recalitranti, indiferent de starea de recidivă, infracțiunea comisă și condamnare, cărora li se aplică un regim sever, deținuți de drept comun, foști evadați din unitățile Direcției Generale a Penitenciarelor, care nu erau folosiți la munci diverse.

Specificul acestui penitenciar, aflat la 20 km de București, l-au constituit execuțiile deținuților politici sau de drept comun. Locul de execuție de la Jilava – Valea Piersicilor – este la aproximativ 100

metri de închisoare, pe latura sud-estică. Cei care își așteptau sfârșitul erau încarcerați în celulele complet izolate din corpul A, fără lumină naturală sau artificială, astfel încât pe drumul spre locul de execuție, în lungul curților și în fața plutonului de execuție erau orbiți de soare. După execuție, decedații erau îngropați în cimitirul din comuna Jilava, aflat la cca 5 kilometri de închisoare.

Pe locul unde erau amplasați stâlpii de care erau legați condamnații la pedeapsa capitală se ridică acum gospodăria penitenciarului.

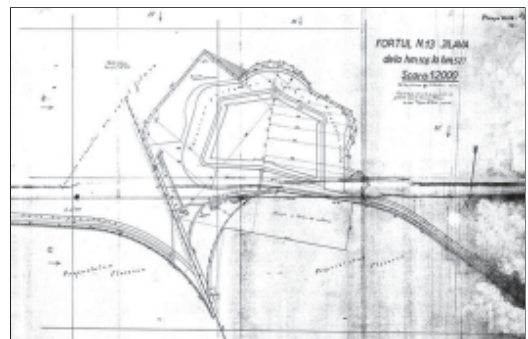
*

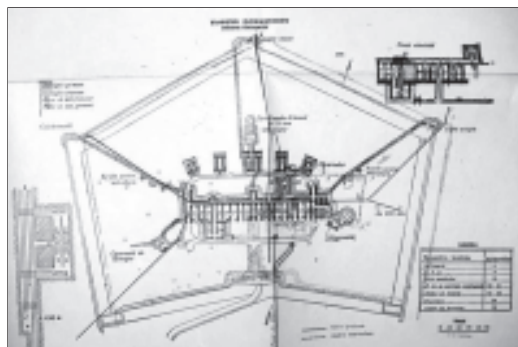
Sistemul de fortificații al Cetății București a vizat asigurarea protecției capitalei, pe direcțiile principale estimate de posibil atac asupra orașului, Fortul 13 fiind amplasat în zona sudică – Sectorul II al centurii – care se desfășoară la sud și sud-est și cuprinde **forturile 10-Leordeni, 11-Popești, 12-Berceni, 13-Jilava**, precum și **bateriile 9-10, 10-11, 11-12, 12-13, 13-14**.

Localitatea Jilava s-a dezvoltat în jurul traseelor principale de circulație spre Giurgiu și Centura Bucureștiului, iar proximitatea Fortului – penitenciar de maximă siguranță, trecut în administrarea Ministerului de Interne – a determinat construirea unei artere secundare de acces auto, ramificată din Șoseaua de Centură spre sud-est.

În zonă, terenul este în general plat – terenuri agrare –, denivelările din preajma construcției fiind create artificial cu prilejul realizării obiectivului în 1886-1893. Pânza freatică, inițial la o adâncime convenabilă construirii, a suferit modificări de nivel în timp, astfel că acum se află în stratul superior al terenului – peste cca 3 m.

Elementele componente principale ale fortului respectă distribuția spațială prevăzută de planurile generalului Brialmont, modificările constructive

intervenite pe parcursul execuției fiind aplicate la interiorul acestora prin reduceri de lucrări cauzate de lipsa fondurilor, subîmpărțiri și reorganizări de spații:

- *glacis-ul* – zona de protecție și observare exterioară, în pantă ușoară spre linia extremă, marcată de un perete vertical (contraescarpă) realizat în terenul natural ca prim obstacol; limita exterioară este plantată cu o lizieră de protecție din arbuști;

- *fortul* propriu zis – construcție complexă cu perimetru pentagonal cu baza spre N; accesul se realizează pe latura nordică pe sub un prim val de apărare și este marcat de drumul în pantă descendentă și de poarta cu gang boltit spre care se deschid încăperile corpului de gardă;

- *frontul de gât (front de gorge)*, aflat în spatele primului masiv nordic, constituie frontul posterior al fortificației, în escarpa căruia sunt organizate *localele* – încăperi destinate inițial cazarmei (devenite spații de detenție). Pe latura nord-estică a fost realizată o construcție-incintă nouă, neacoperită, subîmpărțită în sectoare izolate prin ziduri înalte – curtea izolator de plimbare, cu accesul supravegheat de o cabină suspendată pe platforma de beton;

- în *masivul fortului* sunt amplasate subteran galerii boltite – *poterne* de legătură între punctele de tragere exterioare-turele și caponieră, cu încăperi izolate pentru depozitarea muniției (proiectile de artilerie, cartușe pentru infanterie) și ascensoare de manevră a acestora, o galerie de contraescarpă cu creneluri de tragere pentru apărarea șanțului interior;

- *creasta de infanterie* a fortului, situată la cota superioară a masivului proteja la adăpostul parapetului aparatul de infanterie;

- frontul sudic al fortului este străjuit de o *caponieră* centrală și de două *semicaponiere* cu turele de artilerie, spre șanțul exterior;

- *reduitul* este componenta centrală a fortului, un masiv înconjurat de șanțul cu escarpa și contraescarpa zidite pe o înălțime de 3-5 m. În interiorul său, subteran, erau săli și spații destinate adăpostirii ofițerilor, magazii pentru echipament și muniție, latrine etc. desfășurate în lungul unor galerii boltite și devenite, ulterior, celule de detenție. Circulația spre punctele de tragere – trei turele-cupole cu eclipse – se face prin galerii boltite cu pachete de trepte. Pe terasa superioară se află o construcție semiîngropată cu săli pentru comandament;

- masivul fortului este înconjurat la exterior de un *șanț de apărare* adânc de cca 6 m, cu escarpa și contraescarpa verticale, zidite doar în dreptul caponierei sudice și a celor două semicaponiere de colț.

Planimetria generală a fortului se încadrează în Tipul II de construcție de gen aplicată la Cetatea Bucureștiului și respectă principiile stabilite de generalul Brialmont în proiectul inițial din anul 1882: fort cu reduit central cu trei turele-cupole cu eclipse, două șanțuri aproximativ concentrice, masiv flancat de o caponieră de capăt și două semicaponiere cu turele de tragere pentru artilerie

pe frontul sudic, glacis larg delimitat de un val de pământ și cu plantație.

Volumetria este specifică tipului de fort detașat amplasat în zonă de câmpie, în teren fără denivelări.

Cerințele tehnice de camuflare și de reacție la atac a obiectivului au determinat crearea unor volume caracteristice puțin reliefate peste nivelul general al zonei, cu o repartizare a spațiilor funcționale și a circulațiilor pe verticală și orizontală în masive construite și acoperite de strat gros de pământ înierbat, parțial cultivat.

Secțiunea transversală prin fort evidențiază elementele componente principale și distribuția lor în lungul „capitalei” – axa centrală a construcției, precum și raportul înălțimilor cu nivelul terenului natural.

Se disting trei volume principale, marcate prin șanțuri:

- masivul de intrare al porții, marcat de aleea de acces descendentă și creneluri, cu sala boltită centrală și corpul de gardă subteran;

- masivul fortului propriu-zis, cu perimetru pentagonal, este subîmpărțit funcțional în zona interioară, unde se desfășoară un complex de încăperi destinate cazarmei, construite în contraescarpa *frontului de gât* – primul șanț al complexului, spre poartă; sălile, distribuite prin gangul de acces pe două ramuri-corpurile A și C, ierarhizate pentru cazarea curentă a trupeii de infanterie și a servanților de artilerie, subofițeri, magazii de materiale și armament, popota etc., sunt boltite larg în pannier sau în plin cintru, ca și culoarele de distribuție; zona exterioară a masivului adăpostește o rețea de galerii-poterne subterane pentru circulații de distribuție spre caponiera frontală și cele două semicaponiere laterale – punctele principale de tragere de artilerie, spre creasta de apărare cu parapet din pământ pentru infanterie și în con-

traescarpa inelului central al șanțului interior, apărat prin goluri crenelate de tragere; sălile izolate adiacente galeriilor, oarbe și boltite la rândul lor, erau destinate depozitelor de armament și muniții de infanterie și artilerie;

- masivul central-reduitul – componenta centrală a fortului este înconjurată de inelul șanțului interior cu laterale zidite vertical; accesul și distribuția circulațiilor laterale se face prin gang larg, boltit. Sălile subterane de la nivelul inferior, boltite, amplasate în contraescarpa inelului central, erau destinate cazarmei pentru ofițeri; la nivelul superior al turelelor se accede prin scara principală abruptă din care se ramifică două culoare laterale de acces la sălile comandamentului și la cele trei cupole de artilerie grea.

Din motive financiare, construcția fortului a suferit modificări față de proiectul inițial, pe parcursul execuției – reduceri de spații subterane de depozitare/magazii, simplificarea traseelor de galerii, zidire parțială a șanțului exterior etc.

Refuncționalizarea complexului ca penitenciar militar, ulterior civil, de maximă siguranță, a determinat adaptarea spațiilor interioare și exterioare la cerințe de supraveghere și control, prin sub-

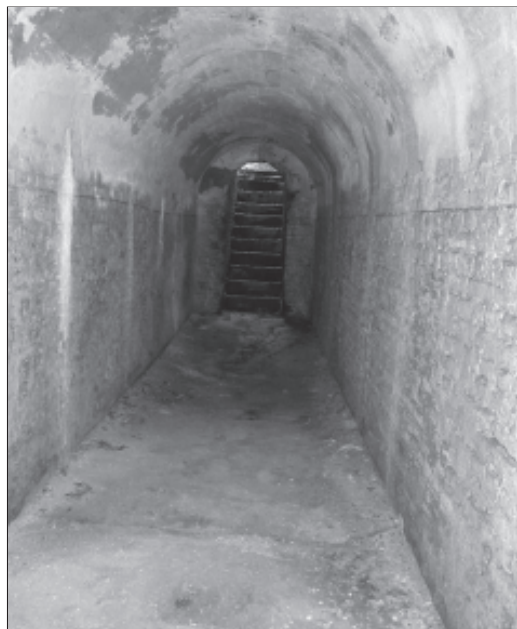

împărțiri de săli pentru crearea celulelor-izolator și carcerelor; obturarea unor galerii subterane și a turelor exterioare, asigurarea perimetrală prin împrejmuirea de creastă din sârmă ghimpată.

Suprateran, pe latura estică a fortului, a fost organizată o gospodărie proprie, cu remize auto și trăsuri, șoproane pentru căruțe, adăposturi pentru animale, ateliere diverse – rotărie, croitorie, cizmărie, tâmplărie etc. – iar o parte din galerii, care dispuneau de iluminat electric și sistem de ventilare, au fost amenajate ca ciupercării.

În timp, pe măsura cerințelor, au fost construite în incintă diverse anexe pentru manutanță, barăci utilitare pe fort, precum și o curte de „plimbare supravegheată”, împrejmuită cu ziduri înalte de cca 2 m din cărămidă pe latura nordică.

Din punct de vedere al sistemului constructiv, componentele principale, bine definite în plan, sunt

realizate pe o platformă generală coborâtă cca 8-10 m sub nivelul terenului exterior natural, anvelopa orizontală a construcțiilor celor patru masive fiind o umplutură groasă de pământ, peste bolți.

Zidăria galeriilor este masivă, în general cu grosimi de 1,5-2 m, până la cca. 3 m la zidurile interioare de contraescarpă.

Spațiile interioare sunt închise cu bolți din beton de cca 1-1,50 m grosime.

Fundațiile construcției sunt din piatră – adâncimea de fundare și geometria acestora sunt necunoscute până în acest moment.

La realizarea fortului au fost inițial prevăzute lucrări de piatră și cărămidă cu umplutură din pământ. Pe parcursul execuției, în urma evoluției tehnicii de artilerie a vremii, a fost necesară utilizarea betonului și betonului armat la bolțile sălilor și a galeriilor-poterne.

Fortul 13, printre primele puse în execuție, are, în mare parte, ziduri realizate din piatră brută sau cioplită, utilizată la socluri, pereuri, trepte de scări și provine din extracțiile de pe Valea Prahovei-Bușteni, Comarnic. Pietrișul și nisipul pus în operă la realizarea fortului a fost adus din cariere locale – Chitila, Străulești, Cernica, Jilava, Sabar. Cărămida utilizată, cu dimensiuni de 22 x 10,5 x 5,5 cm, a fost produsă local de ing. A.L. Pluvier în urma unei convenții cu Ministerul de Război. Varul de construcție pentru forturi era fabricat la Câmpina,

Azuga sau Comarnic. Cimentul, importat exclusiv din Franța până în 1886 – fabricile din Boulogne sur Mer, Boulonnais – provine, începând din 1890 și de la prima fabrică din țară, construită la Brăila.

Asupra materialelor de finisaj inițiale există informații colaterale – pardoseli reci din ciment sclivisit, zugrăveli simple cu var, iar în Procesul verbal nr. 17/02.05.1948 sunt menționate tâmplăriile din lemn cu gratii la ferestre, uși cu sisteme de închidere.

Zidurile verticale ale șanțului interior – escarpa și contraescarpa inelului central – au un parament din cărămidă aparentă, ca și segmentele zidite ale șanțului exterior, celelalte zone construite fiind tencuite și zugrăvite.

Începând cu anul 2005, complexul Fortului 13 Jilava, aflat în administrarea Ministerului de Justiție, este nefuncțional, inclusiv spațiile utilizate ca depozități diverse și de producție ale ciupercăriei. Administrația Penitenciarelor asigură evacuarea periodică a apei din infiltrații, iar în acest an demarează activitatea de igienizare prin îndepărtarea depozitelor de deșeuri diverse din unele spații.

La exteriorul fortului, pe zona verde care acoperă cele două masive, sunt cultivate parcele cu plantații gospodărești pentru uzul propriu al penitenciarului.

Starea general-structurală a construcției este bună, însă prezintă un nivel ridicat de umiditate și

degradare a structurii constructive, mai ales la nivelul inferior, din cauza unor factori multipli climatici și hidrologici – inundații, ploi excesive, infiltrații, ridicarea nivelului pânzei freatice și lipsei protecțiilor specifice. În galeriile reduitului central se pot observa fisuri în masivul construit și tasări ale pardoselii, precum și depuneri de calcit din infiltrații. La zidurile șanțului inelar se observă lacune în parament, pete și fisuri pronunțate. Finisajele interioare și exterioare sunt puternic afectate, degradate integral. Sunt prezente mușcături, eflorescențe minerale pe tencuieli vechi declassate. Instalațiile interioare – electrice, sanitare, de ventilație – sunt nefuncționale.

Din punct de vedere **artistic**, specificul militar al construcției a impus o sobrietate decorativă, limitând elementele de decor la frontul porții

principale, la deschiderile pasajelor pe sub masivele principale cu bosaje din piatră la arce și pilaștri, la care se adaugă rostuirea foarte îngrijită a paramentului din cărămidă aparentă.

•

Aceasta este, sintetic, istoria uneia dintre fortificațiile României moderne, parte a celei mai mari construite la sfârșitul secolului al XIX-lea – Cetatea Bucureștilor, menită, în concepția regelui Carol I, să fie unul dintre pilonii noului sistem de securitate a țării.

Institutul Național al Patrimoniului a elaborat în anul 2010 documentația de clasare de urgență în Lista Monumentelor Istorice a Fortului 13 Jilava, ca monument de arhitectură de grupă valorică A.

Se propune, în același timp, includerea pe Lista Monumentelor Istorice a întregului sistem de fortificații Cetatea București ca zonă protejată, având în vedere unicitatea sa în România – ansamblu de tip defensiv.

Bibliografie

- Istoria militară a poporului român*, vol. V, București, 1988
- Boteanu M., col., *Fortificația permanentă – Conferințe*, 1894
- Boteanu M., col., *Fortificația permanentă, Planșele conferințelor*, 1894
- Bondt, Rene, *Schildes aus Stein und Erde* (Zurich), 1978
- Brialmont A., Col.- *Fortificația improvisată*, 1872
- Brialmont A., Col, *Etude sur la fortification des capitales et l'investissement des camps retranchés*, 1873
- Brialmont H. A., gen., *Fortification polygonale*, vol. I-II, 1869
- Brialmont H. A., gen, *La défense des états et les camps retranchés*, 1876
- Brialmont H. A., gen, *Fortificațiunea câmpului de bătaie. Cu un atlas de nou-spre-zece planșe*, 1880
- Brialmont H. A., lt.gen, *La fortification du temps present – atlas*, 1885
- Brialmont H. A., lt. gen., *Manuel des fortifications de camp*, 1879
- Brialmont H. A., lt. gen., *Les régions fortifiées. Leur application à la défense de plusieurs États européens. Atlas*, 1890
- Ilfov – *File de istorie*, București, 1978
- Crăncianu Grigore, cpt., *Constituirea cetăților și fortificarea terilor cu aplicațiune la fortificarea României*, 1883

Girardon E., Lagabbe P.De, *Leçons d'artillerie*, 1913

Herjeu C.N., col., *Istoria armei geniului*, 1902

Hogg, I.V., *Fortress-A History Of Military Defence*, 1975

La grande encyclopedie-inventaire raisonne des sciences, des lettres et des arts, t. 17, Paris, 1893

Lebas, gen. ancien gouverneur de Lille, *Places fortes et fortification pendant la guerre de 1914-1918*, 1923

Michaescu N., cpt., *Cursul de fortificațiune*, vol.I, partea II, 1903

Reichenau A. von, gen. lieut., *Erganzund Zu Einfluss Der Schilde Auf Die Entwicklung Des Feldartillerie - Materials Und Der Taktik Versuchs Ergebnisse*, 1902

Scafeș C.I., Scafeș I.I. *Cetatea București - fortificațiile din jurul capitalei*, București, 2008

Târziu M., col. (r) Padureanu S., col. (r) - *Istoria construcțiilor și domeniilor militare*, Editura Militară, 1995

Teodorescu I., col., *Istoricul lucrărilor de fortificații a cetății București*, 1900

Vasilie D. I., col.ing., *Fortificația permanentă contemporană*, 1933

Vasilie D. I., col.ing., *Studii și documente în legătură cu fortificațiile române din sec. al 19 lea*, vol. I, 1934

Vasilie D. I., col.ing., *Studii și documente în legătură cu fortificațiile române din sec. al 19 lea*, vol. III, 1941

Zaharia, Petre, col. (r), *Istoria armei geniu din armata română*, vol. 1, Ed. Militară, București, 1994

Zaharia P., col.(r), Ene, Emanoil, col. (r), Pavlov, Florea, col. (r), *Istoria armei geniu din armata română*, Ed. Militară, București, 1994

Dosare și rapoarte, în arhive

1. ARHIVELE NATIONALE CENTRALE

- Fond Ministerul de Interne

- Inv. Diviziuni administrative- Dosar 2/ 1843

- Inv. Diviziunea comunală- Dosar 318

- Inv. Div. Rural comunală- Dosar 319

- Inv. Div. Admin. Centrale- Dosar 320/1880-1891; 323/1894; 324/1895; 325/1896-1898; 326/1899-1900

- Inv. Case speciale- Dosar 325

- Inv. Vornicia temnițelor- Dosar 370/1899

- Inv. Direcția construcții- Dosar 1505/1940-1952

Fond Ministerul Lucrărilor Publice

- Inv. Despărțământul drumuri și poduri- Dosar 44/1849, Dosar 57/1844

- Inv. Planuri - Dosar 63-64/1845-1941

- Inv. Direcția generală a construcțiilor publice - cota 1304/1843-1944, cota 1357/1940-1944

Fond Planuri și hotărnicii

- Inv. Vol. I- literele A-N- Dosar 264/1911, 282/1927

Fond Ministerul De Război

- Inv. Direcția geniu- cota 2236-1837-1946; Dosar 7/1870;60/1886-1889;65/1887-1894

- Inv. Inspectoratul dorobanților - Despartirea I Valahia Mare- cota 2235/1833-1948

- Inv. Cabinetul ministrului - Serv. Geografic - dosar 10/1928-1929; Serv. Secret- Dosar 11/1933

- Inv. Administrația centrală - cota 2078, 2118, 2119,2120

Fond Ministerul De Justiție

- Inv. Direcția administrativă - Dosar 568

- Inv. Direcția judiciară -Dosar 1116, 1117

2. Ministerul Apărării Naționale

Dir. Domenii și infrastructură

- Plan Fortul 13 Jilava sc.1:2000 - iunie 1915 - planșa 28, copiată 1935 după planurile de proprietate ale forturilor

- Dosar Cedări terenuri în zona forturilor MAN-MAI 1920- 1956

- Dosar Corespondența MAN-M AI 1939-1948

- Dosar Corespondența retrocedării terenuri 2000-2009

Biblioteca Academiei Române

- Cabinetul de hărți

1. Planul director de tragere - planșa 4242 Jilava.

2. Harta Țării Românești 1865 (reambulată după harta ridicată de austrieci 1853-1857)

3. Harta României, 1876.

4. Harta Țării Românești ridicată de austrieci 1853-1857

5. Harta Valahiei de col.ing Specht, 1791- detaliu satele Jilava (Scheliava), Odaia (Odaya) și vecinătățile lor.

6.Harta României - Planșa București 4040, detaliu

7. Harta României, 1905, Planșa Călugărenii și Comana, seria XIII, coloana H, detaliu cu zona sudică a localității Jilava.

Muzeul Municipiului București

- Cabinetul Planuri

1. Harta României, 1898, ridicată de statul major austro-ungar- caroul 44-44 România (București). Detaliu cu amplasamentul satului Jilava.

Arhivele Naționale Centrale

1. Harta căilor de comunicație din județul Ilfov, 1898, Sc. 1 / 200 000

2. Situațiunea lucrărilor la forturile și bateriile din jurul Bucureștilor la 1 martie 1893. -Dosar . 65 / 1887 - 1894 / fortificații

MĂNĂSTIREA CETĂȚUIA, O FORTĂREĂ A VOIEVOZILOR MOLDOVEI ȘI UN BASTION AL CREDINȚEI ORTODOXE

Monahul **DOSOFTEI JITARU**,
viețuitor al Mănăstirii Cetățuia

Abstract

Many monasteries were fortified during the 17th century. One of them is Cetățuia, built in Iași between 1669-1672 by prince Gheorghe Duca, on a high place used before as a fortress. The architect was Gligorie Cornescu. The precinct wall that includes a perimeter of 120 m has a height of 7 m and a thickness of 1,4 m. On its top are battlements for guns. The corners and the main gate are defended by towers. The monastery was dedicated to the Patriarchate of Jerusalem until 1863. Because the ground was unstable, some walls began to crush after few decades. Even so, the monastery continued to be used as a refuge place, for instance during the Tartars invasions of 1717 and 1758, or as military hospital in 1788 and 1806-1812. In 1822, it was completely destroyed by a fire. Restoration works began in 1910. Now, the monastery is again one of the most beautiful in the country.

Keywords: *Cetățuia Monastery, Gheorghe Duca, Gligorie Cornescu, Patriarchate of Jerusalem*

Arhitectura moldovenească a secolului al XVII-lea este o perioadă de mari acumulări, pe fondul tradițional fiind altoite numeroase forme artistice noi împrumutate fie din Țara Românească, fie din lumea barocului, fie din orientul caucazian sau islamic. Toate contribuie la o diversitate a arhitecturii moldovenești, care nu mai reușește să închege un stil unitar. Cu toate acestea se desprinde un spirit comun care determină, dacă nu o unitate stilistică, în orice caz un univers original propriu Moldovei. O altă caracteristică a secolului al XVII-lea este efortul de fortificare a ansamblurilor mănăs-

tirești. Într-o vreme în care domnia asigura tot mai greu ordinea internă, când apărarea țării era mereu nesigură, fortificarea locașurilor de cult exprimă convingător ideea de rezistență, hotărârea de a înfrunta vitregiile.

Mănăstirea Cetățuia, așezată pe colina de sud a Iașului, străjuiește orașul de 340 de ani. Încadrată organic în peisajul natural al vechii capitale a Moldovei, parcă nu ai putea înțelege Iașul fără Mănăstirea Cetățuia, o citadelă a spiritului și războiului. Atât orașul, cât și mănăstirea au cunoscut vitregiile abătute asupra Moldovei, dar au învins și

au rămas cu temelii puternice, adânc înfipite în pământul strămoșesc. Atunci când a ridicat-o, între 1669-1672, Gheorghe Duca a observat poziția dominantă a dealului și a fost ispitit să ridice o fortificație mai sigură decât Mănăstirea Golia sau Curtea Domnească.

Gheorghe Duca a ales dealul Cetățuia, loc înșorit, pe care anterior se aflau vii și prisăci, pentru a avea o reședință de vară, un loc de refugiu în vremuri tulburi pentru situația sa politică și pentru ca numele său să fie pomenit în slujbele părinților de aici. Într-adevăr, prin fondarea mănăstirii și prin activitatea culturală pe care a susținut-o, el și întreaga sa familie sunt pomeniți zilnic la sfintele slujbe. Este ctitorul uneia din cele mai frumoase mănăstiri ale Iașiului.

Cetățuia a reținut atenția tuturor vizitatorilor de la înălțarea ei și până astăzi. Are ziduri înalte străpunse de metereze, un masiv turn de intrare, dar și cel de colț.

În cuprinsul incintei se aflau altădată toate construcțiile trebuitoare: cazărmi, grajduri, șuri, hambare dispuse în proximitatea curtinelor și de-a

lungul lor pentru ca spațiul din mijloc să rămână liber și să poată asigura staționarea și circulația oamenilor din garnizoană și punerea cailor la conovețe. Fotografii mai vechi ne dezvăluie existența pe latura de sud a unui al doilea palat între turnul de intrare și egumenie, palat ce s-ar fi ridicat la mijlocul secolului al XVIII-lea. Ruinele palatului au fost înlăturate în timpul restaurărilor din secolul XX.

Între zidurile mănăstirii, mai puternice decât ale Curții Domnești, și-au găsit adăpost, dar și-au salvat viața, familiile și averea voievozi ca: Mihai Racoviță, Constantin Cantemir, Dimitrie Cantemir, atacați de oști străine, iar ierarhi precum Mitropolitul Dosoftei și-au găsit adăpost și loc prielnic pentru studiu.

Când a început mănăstirea, Gheorghe Duca a avut înaintea ochilor săi ansamblul arhitectonic de la Mănăstirea Trei Ierarhi, pe care l-a imitat pe măsura posibilităților sale materiale.

Mănăstirea Cetățuia a fost zidită de Gheorghe Duca, voievodul Moldovei, pe dealul ce se numea mai dinainte Cetățuia, nume luat de la o fortificație mai veche ridicată aici. Cuvântul *cetățuie* este de

■ Mănăstirea Cetățuia

▪ Mănăstirea Cetățuia, privire aeriană

origine latină, *civitas=cetate*. Este un diminutiv creat de limba noastră populară. Cetățile erau locuri fortificate cu construcții de piatră, din lemn, din pământ și aproape totdeauna situate pe înălțimi, fiind ele însele adevărate întărituri naturale. Deci, aici, în aceste locuri a fost întâi cetatea sau cetățuia și apoi s-a numit astfel și dealul: „dealul cetății sau dealul cetățuiei”¹.

Cercetările arheologice, mai vechi și mai noi, au scos la lumină că la Cetățuia, ca și în alte multe locuri, sunt urme de civilizație omenească din paleolitic și până în pragul secolului nostru. Acestea sunt „obiecte casnice, unelte, materiale, urme de locuințe și chiar de fortificații”².

Nicolae Iorga, în *Istoria Românilor prin călători*, vorbind despre ce ar putea vedea un călător străin în Moldova lui Petru Rareș, pe două pagini vorbește despre Iași așa cum îl vedea el: „Privind de la Curtea domnească și de la frumoasa biserică a lui Ștefan cel Mare, spre râșorul Bahlui – el vedea – aproape, Dealul Cetățuia, unde fusese vechea biserică a celor dintâi așezări în părțile acestea”³.

Este greu de precizat întinderea sau forma fortificațiilor care existau pe dealul Cetățuia înainte ca Gheorghe Duca să ridice aici mănăstirea cu acest nume. „Cert este că mai târziu acesta a devenit o adevărată *acropole* a Iașilor”⁴, unde voievozii au rezistat asediilor și nu de puține ori și-au salvat viața.

Într-adevăr, dealul Cetățuiei ocupă o poziție dominantă în raport cu orașul, fiind lesne de apărat și totuși accesibil în același timp. La aceste lucruri să se fi gândit Gheorghe Duca atunci când s-a hotărât să ridice aici o mănăstire întărită, o citadelă deopotrivă a spiritului și a războiului?

Data exactă a începerii construcției nu se cunoaște. După mărturiile scrise, construcția a început în 1669, dar când anume nu se știe. Lucrările pregătitoare, după unii autori, au început în toamna lui 1668. Documentele inedite demonstrează că operațiunile preliminare curățirii terenului, depozitarea materialelor în vederea construirii nu puteau începe înainte de sfârșitul lui martie 1669.

Gligorie Cornescu, arhitectul Mănăstirii Cetățuia, cunoscut ca nume din *Cronica* lui Ion Neculce, era *nemiș din ținutul Hotin*, originar din Corneștii de pe râul Bâcu. Cronicarul spune despre el că era meșter de scrisori și de săpături la pietre și alte lucruri. C. Bobulescu a ajuns la concluzia că „Gligorie Cornescul a fost un excelent zugrav”⁵ și un talentat sculptor în piatră și marmură și se pricepea și la alte lucruri. Acest Gligorie Cornescu a fost un om deosebit de înzestrat: „arhitect, desenator de mare talent, proiectant îndrăzneț și restaurator priceput, cum și un om de gust ales”⁶. El a fost trimis de către Gheorghe Duca în 1672 să facă macheta cetății Camenița din ceară, cerută

▪ Turnul de sud-est văzut din interior

▪ Poarta și turnul foșor din zidul nordic

▪ Turnul exterior văzut din partea vestică

▪ Turnul clopotniță văzut din exterior

de sultanul Mahomed al IV-lea în vederea atacului. Tot în 1672, când sultanul a trecut prin Iași spre Camenița a vizitat și Mănăstirea Cetățuia și s-a întâlnit și cu Gligorie Cornescu și au discutat despre locul instabil unde fusese așezată mănăstirea și despre costul zidirii. În 1673, când Gheorghe Duca domnește în Țara Românească, nu se știe nimic de Cornescu în Moldova. Se pare că l-a însoțit pe domn la București, iar la Iași a fost angajat un arhitect italian Cassini (Cassino) pentru înfrumusețarea bisericii⁷. Între arhitecții care au lucrat la Cetățuia, când se finisau ultimele lucrări, este și unul Cassini sau Cassino⁸.

Dacă locul a fost fericit ales prin poziție, nu putem spune același lucru și despre structura terenului pe care a fost în final înălțată și „despre care un pasionat ca sultanul Mehmed al IV-lea afirma că se va surpa în 30 de ani, lucru care s-a adevărit în parte”⁹. Sultanul a făcut această afirmație în timpul vizitei la mănăstirea proaspăt terminată din primăvara anului 1672, când oștile turcești se pregăteau să atace Camenița. Cu acest prilej, sultanul ar fi întrebat și „cât a cheltuit *ghiaurul* Gheorghe Duca cu această mănăstire. La răspunsul primit, de 30 de pungi de aur, el ar fi afirmat că nici cu 100 nu se face așa zidire și că dacă Duca ar fi plătit numai atât, înseamnă că a ridicat-o cu nedreptăți¹⁰.

Dimensiunile acestor edificii în cadrul Mănăstirii Cetățuia pun în evidență potențialul economic al ctitorului. Duca Vodă fusese îndemnat de ambiția de a zidi o mănăstire ca și înaintașii săi, într-o perioadă relativ scurtă, dar și de grija de a statornici o rezistentă fortificație în preajma capitalei¹¹. După cum era firesc, Duca Vodă a urmărit să realizeze în acest complex tot ceea ce era necesar cultului, casei, sfatului, învățaturii, sănătății și chiar buneii gospodării – beciuri și depozite.

Este probabil ca lucrările de la Cetățuia să fi început concomitent, la toate obiectivele, inclusiv la zidurile de incintă, fiindcă Gheorghe Duca a avut la dispoziție numeroase brațe de muncă, materiale de bună calitate și în cantități suficiente. Uneori lipsa acestora era suplinită prin comenzi la distanță. Nacu, vornicul din Câmpulung, se ruga de conducerea orașului Bistrița să trimită, potrivit dorinței Doamnei Anastasia, o sută de mii de cuie, cu 80 de bani mia de cuie de draniță și cu 50 de bani mia de

cuie de șindrilă și 2 forinți mia de leațuri. Vornicul de Câmpulung, la presiunile Curții Domnești, a acceptat să le plătească în moneda cerută de bistrițeni¹². Sigur este că la 1670, în momentul răscoalei lui Hâncu și a lui Durac, lucrările de fortificație de la Cetățuia nu erau complet terminate; Duca vodă nu a putut suporta asediul la Curtea domnească și a purces în jos spre iazul Bahluiului, lăsând Iașii în stăpânirea Hânceștilor și refugiindu-se în cele din urmă peste Dunăre, unde și-a refăcut oastea sub comanda lui Alexandru Buhuș¹³.

Zidurile de incintă cu turnurile de colț și cu cel de la intrare erau terminate la 10 iunie 1670, cum menționează inscripția în limba slavonă, cu stema țării, pusă de Gheorghe Duca pe turnul clopotniță: „Herbul prealuminatului domn Io Duca voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei, anul 7178(1670) luna iunie, 10”¹⁴.

Zidul de incintă, de formă poligonală, este înalt de 7 metri și gros de 1,4 metri și este asemănător unui sistem de apărare. El închide un teren de 120 de metri în lungime. Intrarea în incintă se face prin zidul sudic pe sub turnul clopotniță. În partea nordică se găsește o poartă secundară de dimensiuni mici. Zidurile de incintă se compun dintr-o curtină puternică, prevăzută în interior cu un drum de strajă la înălțimea căruia se află un rând de metereze pentru armele de foc și arcuri, iar între acestea sunt altele mai largi pentru tunuri, care sunt strâmte în afară și largi în interior pentru a permite țevelor armelor de foc să ia direcțiile cele mai variate și din interior să aibă deschidere spre întreg terenul din fața inamicului. La întretăierea fronturilor de est și de vest cu frontul de sud s-a prevăzut câte o turelă de flancare pătrată (cel din colțul sud-vest s-a prăbușit odată cu zidul de pe latura de vest la începutul secolului al XVIII-lea); celelalte întretăieri, între laturi mai puțin expuse unui atac, nu prezintă același dispozitiv, ele fiind pur și simplu racordate; dar pe mijlocul laturii de nord avem bastionul de lângă poternă care apără din flanc intrarea secundară și totodată întreg frontul de nord, având deschideri în toate părțile. Zidul nordic, care se frânge în unghi obtuz, dispunea de drum de strajă, de metereze și de o mică ieșire tăiată la o înălțime de 2 metri de nivelul solului. La turelele de flancare și la turnul clopotniță, meterezele sunt rotunde, cu o deschidere deasupra pentru ochire.

Turnul clopotniță are două etaje deasupra bolții de intrare în incintă. Intrarea în turn se face pe o scară mobilă din exterior, la nivelul drumului de strajă și oferă acces într-o săliță foarte mică, de unde o scară de zid urcă direct la etajul superior al clădirii, în sala clopotelor; în peretele opus al sălii clopotelor se află o altă scară care coboară la etajul inferior, în sala tunurilor, la nivelul drumului de strajă. Acest dispozitiv permite ca sala tunurilor să nu fie cucerită de dușman decât în ultima linie, când rezistența străjerilor din sala de sus a clopotelor a fost înfrântă. Trecherile strâmte îl dezavantajează pe năvălitor. Pe latura estică a turnului s-a descoperit o trapă cu o ingenioasă cursă împotriva atacatorilor. Cei care escaladau zidul și treceau pe drumul de strajă, încercând să intre în turn, cădeau în această capcană. Turnurile de flancare au un parter cu metereze pentru tunuri, și deasupra o sală boltită pentru pușcași. Laturile de est și de vest ale turnului sunt încadrate în zidul incintei, iar laturile de nord și sud au câte doi contraforți, care au mai mult caracter decorativ. Bolțarii arcurilor turnului sunt decorați cu rozete pătrate. Arhitectura turnului o imită pe cea a turnului de la Golia.

Rolul Mănăstirii Cetățuia nu s-a mărginit doar la cel de fortăreață. Adevărata ei menire a fost de bastion al credinței ortodoxe. Cu sprijinul lui

Gheorghe Duca aici a luat ființă o tipografie de limbă greacă, unică în răsăritul ortodox, care avea să fie o armă tăioasă împotriva denigrărilor și prozelitismului adversarilor religioși. Sufletul acestei acțiuni a fost Patriarhul Dositheie al Ierusalimului, un mare om de cultură și un desăvârșit teolog, bun prieten cu Gheorghe Duca și cu marele nostru cărturar, Mitropolitul Dosoftei. La tipografia greacă de la Cetățuia aveau să fie tipărite cărți cu caracter polemic, pentru apărarea ortodoxiei, care nu puteau fi tipărite în altă parte din motive politice. Aceste cărți aveau să ducă numele Iașului și al lui Gheorghe Duca în tot Orientul Ortodox. În anul 1670, Mănăstirea Cetățuia a fost închinată Patriarhiei de Ierusalim sub a cărei administrație a rămas până în 1863. Încetarea activității tipografice din Mănăstirea Cetățuia a redus din interesul și atenția care i se acordase din partea conducerii Patriarhiei Ierusalimului și chiar a voievozilor. Interesul pentru întreținerea și buna administrare a bunurilor locașurilor de cult și instituțiilor de cultură a scăzut, ducând pe unele la adevărată ruină. Condițiile neprielnice au început chiar din ultimile decenii ale secolului al XVII-lea, războaiele dintre habsburgi și poloni, pe de o parte, și turci pe de alta, i-au făcut pe români prea săraci și lipsiți de puteri, fiindcă au fost obligați și ei să participe pe aceste fronturi. Acestea au fost urmările

▪ Zidul sudic văzut din exterior

▪ Colțul vestic unde a fost alt turn

despre care Miron Costin scria: „Ce sosiră asupra noastră cumplite acestea vremi de acum, de nu stăm de scrisori, ce de griji și suspinuri. Și la acest fel de scrisori gând slobod și fără valuri trebuiește. Iată noi privim cumplite vremi și cumpănă mare pământului nostru și nouă... și letopisetț întreg să aștepți de la noi de om avea dzile și nu va hi pus prea vecinicul sfat puternicului Dumnedzau țării aceștiia țenchiu și soroc de sfârșire”¹⁵.

În aprilie 1714, o parte din imobilele din interiorul mănăstirii, în special casele domnești și cuhnea, erau descoperite. Biserica avea și ea nevoie de reparații. Pentru aceste lucrări, Patriarhul Hrisant al Ierusalimului a pus la dispoziție suma de 250 până la 300 lei. Pentru refacerea zidului de vest al incintei, prăbușit după anul 1717, nu se luaseră măsuri.

Într-un document după 10 ianuarie 1717, Mihai Racoviță scutește de dări Mănăstirea Cetățuia pentru că a scăpat cu viață datorită acesteia. Referindu-se la aceste evenimente, relatează: „Și ne-au lovit joi la 8 ceasuri din zi, și lovindu-ne fără veste în curte, cu război, apărându-ne am mers până la Mănăstirea Cetățuia și în mănăstire înconjurându-ne ne-am bătut. Venindu-i în ajutor tătarii a ieșit din mănăstire și dând război nemților, cu puterea lui Dumnezeu și cu ajutorul sfinților apostoli Petru și Pavel i-au înfrânt și o seamă dintre dâșii au căzut prinși la război, iară o seamă au pierit în război, care trupurile acelor pieriți s-au făcut movilă, întru pomenire veșnică deasupra trupurilor acelor pieriți, în care movilă este și Ferent capitanul împreună cu acele trupuri. Locul unde s-au adunat resturile celor căzuți în luptă este între Galata și Cetățuia, la fântâna Parascăi... lângă drumul cel mare, ce merge la Țarigrad”¹⁶.

La 14 septembrie 1758, o primejdie gravă s-a abătut asupra Moldovei din cauza tătarilor. Cu toate că au jefuit și ars multe sate ale Moldovei, dar și Iașul, de mănăstirea Cetățuia nu s-au atins cu toate că zidul din partea vestică a incintei era căzut. Aceasta dovedește valoarea tactică intrinsecă a dealului și a mănăstirii. În anul 1788, oastea turcă din Moldova a transformat Cetățuia în centru de aprovizionare, iar după respingerea turcilor din Moldova, de către ruși, Mănăstirile Cetățuia și Hlincea au fost transformate în spitale militare de către ruși¹⁷. La 1 iunie 1775, Grigorie Alexandru

Ghica voievod întărește mănăstirii Cetățuia stăpânirea asupra a cinci pogoane de vie¹⁸, iar la 20 iunie 1775 dă dreptul ca mănăstirea să încaseze venitul mortasipiei și al pârcălăbiei de la iarmarocul din Târgușorul din Iași¹⁹. În timpul războiului rusoturc dintre anii 1806-1812, ca și în timpul Primului Război Mondial, Mănăstirea Cetățuia a îngrijit bolnavii și răniții.

În 1846, un călător străin relatea că Mănăstirea Cetățuia se afla în ruină, probabil din cauza incendiului suferit în anul 1822²⁰. Administrația Sfântului Mormânt a hotărât ca la Cetățuia să înceapă lucrări de restaurare, mai ales la biserică, al cărei acoperiș fusese distrus de incendiu, dar nu s-a putut face nimic din cauza atitudinii turcilor față de grecii participanți la Eterie.

Gheorghe Duca a gândit Mănăstirea Cetățuia ca pe un complex cu funcții multiple: eclezială, culturală, militară și reședință voievodală temporară. De aceea a ales acest loc ridicând în jurul mănăstirii ziduri puternice de apărare, capabile să reziste unui atac armat. În 1758, o parte a ieșenilor au scăpat de furia tătarilor refugiindu-se aici, în timp ce orașul Iași era jefuit și distrus cumplit.

Timp de aproape două secole, mănăstirea a fost lăsată în paragină de proasta administrație și din lipsa de fonduri. Din 1910 se încep lucrări complete de restaurare, apoi în decursul anilor se mai revine asupra fiecărei clădiri în parte. Treptat mănăstirea redevine un centru de cultură și credință, astăzi fiind una dintre cele mai frumoase mănăstiri din țară. Astăzi se desfășoară o intensă viață monahală, mănăstirea având un personal de 25 de monahi cu limita de vârstă de 35 ani. Părinții au preocupări atât ecleziale, cât și culturale. Îngrijesc cu drag mănăstirea, fiind conștienți că slujesc în Grădina Maicii Domnului. Mii de pelerini din toată țara și din străinătate vin pentru a-și găsi liniștea sufletului, a admira locurile curate și frumoase și de a-și însuși din ostenele călugărești. Părinții de astăzi sunt păstrători ai rânduielilor și tradițiilor înaintașilor lor și fac tot ce le stă în putere pentru a duce mai departe tezaurul spiritual, cultural și istoric al acestei distinse mănăstiri.

Mănăstirea Cetățuia, cu temelile ei înfipte adânc în trecutul poporului român, este mândră și înfloritoare. Ea privește Iașul care se înnoiește zi de zi și se întinde până departe în zări și dă mărturie

de vrednicia poporului român de a fi demni în fața istoriei și de a arăta lumii frumusețea credinței și a trăirilor noastre spirituale, de cultura și istoria bogată a neamului românesc.

¹ Virgil Drăghiceanu, arh. Gh. Gh. Lupu, *Mănăstirea Cetățuia din Iași, studiu arheologic și arhitectonic*, „Buletinul Monumentelor Istorice”, VI, 1916, p. 146.

² N. Zaharia, Emilia N. Zaharia, M. Petrescu-Dâmbovița, *Cercetări arheologice în orașul Iași și împrejurimi*, în Studii și cercetări științifice, vol. VII, 1956, fasc. 2, p. 37.

³ Nicolae Iorga, *Istoria Românilor prin călători*, p. 297.

⁴ Idem, *Istoria Românilor*, vol. V, Editura Enciclopedică, București, 1998.

⁵ *A scrie*, în vechime, însemna a zugrăvi.

⁶ Victor Brătulescu, *Arhitectul moldovean din secolul al XVII-lea, Gligorie Cornescul*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, anul XXXVII, 1961, nr. 9-12, p. 701-702.

⁷ P. P. Panaitescu, *Patriarhul Dositheii al Ierusalimului și Mitropolitul Dosoftei al Moldovei, cu prilejul*

unei scrisori inedite, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul XLIV, 1946, nr. 1-3, p. 93-109.

⁸ Idem, *Dositheii al Ierusalimului și Dosoftei al Moldovei*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul LXIV, 1946, p. 108-109.

⁹ C. Bobulescu, *Gligorie Cornescu, arhitect al Mănăstirii Cetățuia*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, anul XXXIV, 1953, nr. 11-12, p. 874.

¹⁰ *Ibidem*, p. 874.

¹¹ Arhitect Vasile Nacu, *Mănăstirea Cetățuia – monument istoric de artă*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, anul XLVIII, 1972, p. 576.

¹² Nicolae Grigoraș, *Mănăstirea Cetățuia*, Editura M.M.S, Iași, 1977, p. 22.

¹³ Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 41.

¹⁴ Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, vol. II, București, 1908, p. 337.

¹⁵ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Duca Vodă încoace*, în *Opere*, ediția P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 158.

¹⁶ Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. III, Editura Dosoftei, Iași, 2000, documentul 529, p. 460.

¹⁷ G. Hurmuzaki, *Documente*, vol. XX, p. 37.

¹⁸ Ioan Caproșu, *op. cit.*, vol. VII, documentul 147, p. 163.

¹⁹ *Ibidem*, documentele 211, p. 229 și 212, p. 230.

²⁰ *Ibidem*, vol. X, p. 162.

PREGĂTIREA OFIȚERILOR ROMÂNI ÎN GERMANIA ȘI AUSTRO-UNGARIA. CONVENȚIA DIN ANUL 1898

PETRE OTU
MARIA GEORGESCU

Abstract

The paper analyzes the efforts of the Romanian authorities in the late nineteenth century to improve the quality of training the Romanian officer corps by creating an official framework of relations with the allies – within the Triple Alliance – Germany and Austria-Hungary. The negotiations conducted by the Liberal government led by Dimitrie A. Sturdza ended in 1898, with a conclusion of an agreement. According to this document, German and Austro-Hungarian armies agreed to accept a number of Romanian officers in both schools and in different military units and headquarters in order to train them.

The Convention was in force for ten years. About 200 Romanian officers attended schools, courses and internships in German and Austro-Hungarian armies during this period. Though these officers contributed on some level to the improvement of the state of preparedness of the Romanian army, it continued to have shortcomings. These came out during the Second Balkan War (1913) and especially during the Autumn Campaign in 1916.

Keywords: Triple Alliance, Dimitrie A. Sturdza, Carol I, Second Balkan War

Una dintre cele mai importante caracteristici ale unei armate o reprezintă calitatea corpului ofițeresc. „De calitatea cadrelor – aprecia în 1895 colonelul Alexandru Averescu, viitor mareșal, comandant și teoretician militar – va depinde întotdeauna calitatea armatei”¹. În „România Militară”, una dintre cele mai importante publicații de sub egida Marelui Stat Major român, se scria că recrutarea corpului ofițeresc era „în adevăr chestiunea cea mai importantă în organizațiunea unei armate”, iar „valoarea armatelor se judecă în general după valoarea corpului ei ofițeresc, și în spe-

cial după aptitudinile ofițerilor superiori, ca unii care vor fi însărcinați cu conducerea trupelor în război”².

De aceea, o prioritate a procesului de modernizare a organismului militar românesc, desfășurat sub conducerea unor domnitori cum au fost Mihail Sturdza, Gheorghe Bibescu, Barbu Știrbei și, mai ales, Alexandru Ioan Cuza, a fost selecția și pregătirea corpului de comandă.

Inițial nu a existat o formă autohtonă instituționalizată de formare a ofițerilor, prima încercare de creare a unei școli militare la București datând din anul 1847. Ea și-a început cursurile în septem-

brie, dar din cauza izbucnirii revoluției, ele au fost suspendate. Și-a redeschis porțile, în mod practic la 15 august 1850, prima promoție absolvind cursurile în 1856 deoarece durata studiilor a fost prelungită de la doi la patru ani și apoi la cinci.

Ulterior, mai ales după Războiul de Independență, învățământul militar s-a diversificat, dar el a acoperit doar în parte necesitățile de pregătire a armatei române. Trimiterea la școli, cursuri și stagii a ofițerilor a continuat, destinațiile cele mai frecvente fiind Franța, Belgia, Italia³. De asemenea, au fost primiți și ofițeri de origine etnică română veniți din armatele statelor vecine, în special Austro-Ungaria. Necesitățile erau acoperite, ca și în perioadele anterioare, prin recrutarea din rândul trupei. O statistică din 1894 arăta că 26% din ofițerii de infanterie și cavalerie erau formați pe această filieră indirectă, ca să folosim un termen utilizat astăzi⁴.

Efectivele promoțiilor de ofițeri au crescut de la an la an. Dacă până în 1900 o promoție de ofițeri nu atingea cifra de 50 de absolvenți, în perioada 1902-1907 fiecare promoție avea în jur de 100 de absolvenți, iar între anii 1908-1914 numărul acestora depășea 300 ofițeri. De pildă, în timp ce promoția din 1901 a fost de 38 de ofițeri, cea din 1914 a avut 318 locotenenți și asimilați.

Un eveniment foarte important a fost aderarea României, în 1883, la Tripla Alianță sau Puterile Centrale formată din Germania, Austro-Ungaria și Italia. Prin aceasta s-a pus capăt izolării politico-diplomatice a țării în perioada ce a urmat Războiului de Independență și s-a asigurat o puternică garanție de securitate. Pe plan militar, regele Carol I a căutat să promoveze modelul german, în locul celui francez introdus de Alexandru Ioan Cuza, iar una dintre cele mai importante modalități era trimiterea la studii și stagii a ofițerilor români.

Tot mai frecvent erau trimiși ofițeri români la Kriegsschule⁵, la școlile de artilerie și geniu de la Charlottenburg, la cele de trageri de la Spandau și Brück, la Școala de cavalerie de la Hanovra etc. Alți ofițeri au fost trimiși în Italia la școlile navale din Livorno, Genova și Veneția, precum și la Școala de război din Torino.

În trimiterile la stagii de specializare în unități ale armatei germane s-a implicat chiar regele Carol I care, uneori, mijlocea astfel de sarcini. Iată, de exemplu, pentru a-și însuși aplicația practică în vederea marilor manevre de cavalerie din toamna anului 1886, regele l-a trimis în Germania cu

recomandări speciale pe colonelul Chirițescu, comandantul Brigăzii 2 cavalerie, fost ofițer în regimentul de husari al gărzii palatului. Colonelul Chirițescu a primit misiunea de a asista la exercițiile și la manevrele gărzii imperiale și chiar de a-l vizita pe împăratul Wilhelm I și pe prințul Wilhelm [viitorul Wilhelm al II-lea]⁶.

Un alt exemplu ilustrativ a fost și Alexandru D. Sturdza, fiul liderului Partidului Național Liberal și prim-ministru în mai multe rânduri. Pe baza unui aranjament între regele Carol I și împăratul Wilhelm al II-lea, el a fost primit în armata prusiană, fiind pregătit pentru a fi ofițer de legătură între cele două armate. A studiat și a făcut stagii în Germania, timp de aproape 13 ani, în perioada 1889-1902.

Și alți ofițeri români au fost admiși în școlile și academiile germane. Dintre ei amintim pe locotenentul George Eremia (16 martie 1893-1 noiembrie 1898), coleg cu Alexandru D. Sturdza la Academia de Război, sublocotenentul de geniu Alexandru Gorski (15 noiembrie 1896-15 noiembrie 1898), locotenentii de artilerie Gheorghe Jitianu (15 noiembrie 1896-15 noiembrie 1898) și Traian Pascal (1 august 1897-1 august 1901), toți înmatriculați la Școala de artilerie și geniu. Totodată, alți doi

▪ Regele Carol I

ofițeri, locotenenții de geniu Mihail Darvari și George Stambulescu, au efectuat studii practice de aerostație la Berlin în perioada 23 iunie 1893 – 1 august 1897⁷.

În pofida schimbării de direcție a politicii externe de la București, numărul românilor în școlile militare ori stagii de specializare în Franța a rămas multă vreme destul de mare⁸. Pregătirea militară după model francez a mai influențat întrucâtva dezvoltarea învățământului militar românesc. Dar, începând din 1895, conform „Regulamentului privind trimiterea în școlile militare din străinătate”, prin care Ministerul de Război era acreditat să trimită doar „un număr limitat de elevi sau ofițeri distinși cu scop de a ține la curent instrucțiunea noastră cu cea din străinătate”, balanța a înclinat vertiginos în favoarea celor trimiși în Germania și Austro-Ungaria. Franța a rămas în eșalonul secund, alături de Italia și Belgia.

Limitarea numărului de elevi și ofițeri români trimiși în Franța s-a datorat și guvernului francez care din motive proprii de securitate ori din motive economice a sistat admiterea străinilor de orice naționalitate la Școala de Stat Major din Paris (1887), la școlile de la Saint-Cyr și de la Fontainebleau, chiar și la Școala Politehnică care nu avea un profil strict militar (1888); de asemenea, n-a mai permis nici stagii de instrucție în regimentele și stabilimentele militare franceze. Aceste măsuri „au produs o emoție profundă” în rândurile unor generali și

ofițeri, „care niciodată nu lasă să le scape ocazia pentru a-și dovedi afecțiunea față de Franța”, după cum reiese din raportul ministrului Franței la București, Gustave de Coutouly, către ministrul de externe de la Paris, René Goblet, din 11 octombrie 1888. Același diplomat sublinia că ei n-au omis să-i atragă atenția asupra faptului „că cel mai bun mijloc de a lupta împotriva germanizării armatei noastre ar fi admiterea în școlile noastre militare a unui anumit număr de tineri care cu toți devin acolo francezi în inima lor și cultivă apoi în această țară, cu o zeloasă grijă, tradițiile de prietenie entuziastă, pe care chiar încercările prin care am trecut și aparenta noastră uitare a micilor popoare din Orient nu le distruseseră în România”.

O măsură însemnată pentru pregătirea ofițerilor, mai ales a celor de stat major a fost înființarea Școlii Superioare de Război, prin Înaltul Decret nr. 2073 din 8 august 1889⁹. Dar, începuturile acestei instituții au fost modeste, numărul cursanților fiind mic, iar procesul de învățământ având mai mult un caracter teoretic.

Prin urmare, la sfârșitul secolului al XIX-lea, România avea carențe serioase în pregătirea corpului ofițeresc, rămânerea în urmă fiind evidentă. Conștientizând această stare de lucruri, autoritățile și-au sporit preocupările pentru crearea unui cadru legal în vederea formării și perfecționării unui număr mai mare de cadre în țările aliate – Germania și Austro-Ungaria. Ei și-au propus

▪ Școala militară de la Saint Cyr

încheierea unei convenții, tratativele fiind purtate atât de primul-ministru D.A. Sturdza în vizitele și întâlnirile cu personalități germane, cât și prin intermediul legației române de la Berlin, conduse timp de două decenii de Alexandru Beldiman (18 ianuarie 1896 – 5 august 1916).

La 2 noiembrie 1897, Dimitrie A. Sturdza, prim ministru și ministrul Afacerilor Externe, expedia la Berlin, lui Beldiman, o adresă în acest sens. El reitiera dorința guvernului de la București de a da o pregătire solidă corpului ofițeresc, iar una din modalități era primirea unui număr cât mai mare de ofițeri în armata prusiană. D. A. Sturdza fixa și coordonatele viitorului acord între cele două părți¹⁰.

– intrarea în armata prusiană, îndeosebi la infanterie a unui număr de tineri ofițeri care să urmeze școala militară în primul grad cu scopul de a deveni ofițeri, servind apoi încă un an sau doi în diverse unități;

– admiterea în Școala de artilerie și geniu de la Charlottenburg a ofițerilor de aceste arme, așa încât să urmeze un an preparator și doi de ani studii. Numărul acestor ofițeri să fie în acord cu regulamentele școlii;

– admiterea colonelului Alexandru Anghelescu, fost comandant al Școlii Superioare de Război și comandant al Pieței București, pentru a vizita școlile de gradul unu și doi.

Negocierile purtate cu guvernele de la Berlin și Viena au dat rezultate satisfăcătoare, astfel că regele a aprobat, la 12/24 iulie, raportul primului-ministru și ministru de război, D.A. Sturdza, privitor la trimiterea ofițerilor români la studii în Germania și Austro-Ungaria¹¹. Scopul unei asemenea acțiuni era „completarea și perfecționarea instrucțiunii” acestora în ceea ce privește „serviciul de front”. Condițiile discutate cu partenerii germani și austro-ungari și aprobate de împărații celor două țări erau următoarele:

– acceptarea în fiecare an în armata austro-ungară a 12 ofițeri pentru un stagiu de doi ani. Acesta începea la 1 octombrie, ofițerii români urmând să ia parte la toate activitățile de front alături de colegii lor austrieci. După epuizarea perioadei de stagiu se întorceau la unitățile lor din țară.

– tot în armata austro-ungară erau primiți alți șase ofițeri de stat major pentru a face serviciul de stat major la nivelul regimentelor, ei participând și la manevrele anuale ale armatei austro-ungare. Activitatea începea la 1 ianuarie, durata stagiului fiind de circa zece luni;

■ Dimitrie A. Sturdza

– în fiecare an urmau să fie primiți în armata prusiană șase tineri aspiranți la gradul de ofițer pentru a urma timp de trei ani serviciul militar. Ei participau la tot programul de pregătire alături de ofițerii prusieni. Fiecare serie de șase ofițeri avea în componere patru tineri pentru specialitatea infanterie și câte unul pentru artilerie și cavalerie. Activitatea începea la 1 octombrie a fiecărui an;

– în Școala combinată de artilerie și geniu de la Charlottenburg erau acceptați, anual, doi ofițeri. Pregătirea avea o durată de doi ani, autoritățile militare prusiene urmând să decidă pentru fiecare caz în parte dacă respectivii ofițeri continuau sau nu stagiul de practică;

– toate cheltuielile privitoare la întreținerea ofițerilor români în armata prusiană cădeau în responsabilitatea guvernului român;

– tinerii români erau încadrați în regimentele prusiene pe baza unui ordin special al regelui Prusiei, ei urmând a face serviciul conform prescripțiilor pentru cetățenii prusieni.

D.A. Sturdza releva importanța deosebită a acestor înțelegeri cu cele două guverne. „Cred, sire – aprecia primul ministru – că aplicarea conștiințioasă a acestor dispozițiuni va fi de mare folos pentru instrucțiunea practică a militarilor noștri. Se oferă astfel corpului nostru ofițeresc, continua Sturdza, ocaziunea de a cunoaște îndeaproape și în condițiunile cele mai favorabile serviciului de front

a două din puterile cele mari europene, de a se pătrunde de îndatoririle legate acolo de pozițiunea unui ofițer, precum și de instruirea și conducerea trupelor, conform cu cerințele unei organizațiuni militare cât se poate de perfecte”¹².

El atrăgea atenția că era necesară o selecție riguroasă a celor ce urmau să fie trimiși în cele două armate, în loc fiind interesele superioare ale armatei române. Prin urmare, D.A. Sturdza aprecia că „orice condițiune de favoare personală trebuie să dispară cu desăvârșire și numai calitățile reale serioase și bine constatate ale candidaților trebuie să decidă dacă ei sunt demni de importanța misiunii ce li se încredințează”¹³. Între aceste calități și condiții, primul ministru enumera următoarele: sănătate perfectă; înfățișare plăcută; caracter leal, sincer și drept; purtare exemplară în cazarmă și în afara acesteia; deprinderi militare serioase; cunoașterea limbii germane; necăsătorii.

În tot timpul șederii lor în Germania și Austro-Ungaria, ofițerii erau supravegheați de miniștrii români la Berlin și Viena. În raportul său către suveran, primul-ministru insista asupra ideii ca soldele și accesoriile ofițerilor aflați la pregătire în cele două țări să se trimită cu o mare regularitate și în cuantumul prevăzut de legislația germană. De asemenea, el cerea o perfecționare a cunoștințelor în limba germană a tinerilor ce urmau a fi trimiși în Germania și Austro-Ungaria.

După aprecierile lui D.A. Sturdza, convenția avea o importanță deosebită, întrucât în interval de cinci ani armata română beneficia de 74 de ofițeri astfel pregătiți, iar după un deceniu, numărul sporea la 200.

La 25 august 1898, D. A. Sturdza expedia la Berlin o telegramă prin care aducea la cunoștință aprobarea de către regele Carol I a propunerilor privind trimiterea ofițerilor români la studii și practică în cele două țări. El cerea ca Alexandru Beldiman să mulțumească autorităților germane și să clarifice problemele soldelor și accesoriilor¹⁴. O telegramă identică a fost expediată și lui Emil Ghica, ministrul României la Viena.

O lună mai târziu, Alexandru Beldiman informa Ministerul Afacerilor Străine despre normele stabilite de autoritățile militare prusiene pentru tinerii admiși la studii. Tot timpul cât se aflau în armata prusiană, ei erau supuși exclusiv legilor și regulamentelor prusiene, dar nu deveneau cetățeni prusieni. Examenele se dădeau în aceleași condiții ca tinerii prusieni, iar după terminarea studiilor nu

aveau dreptul de a fi numiți în funcții militare și civile în Prusia. La intrarea în școlile respective, ei semnau o declarație prin care jurau credință împăratului german care avea și titlul de rege al Prusiei. Pentru căsătorie cu femei de naționalitate germană era necesară aprobarea împăratului. În mod practic, tinerii români deveneau ofițeri prusieni pe timpul cât dura pregătirea în cele două instituții de învățământ și stagiul aferent în unitățile militare.

Ținând cont de aceste norme, Beldiman informa că legația avea atribuțiuni limitate privind supravegherea tinerilor români aflați la studii în Germania. Rolul ei era limitat la a lua cunoștință de opiniile exprimate de autoritățile militare competente și de a asigura ca sumele prevăzute a fi trimise în Germania să ajungă la timp la unitățile militare respective¹⁵.

Pe baza acestei convenții, statul român a trimis în toamna anului 1898 primul lot de ofițeri români în Germania. Acesta era format din: Constantin Lăzărescu, Constantin Oprescu, Mihail Todicescu, Mihail Butescu, George Athanasescu, Anton Gh. Vasilescu¹⁶.

Ei au fost primiți cu toată atenția de legația României la Berlin. Iată cum descrie Mihail Butescu, în memoriile sale rămase în manuscris, scena întâlnirii de la legație: „Ne găseam toți într-un mare salon, în fața ministrului Beldiman, care ne strângea mâna pe măsură ce ne prezenta scumpul nostru Colonel (Constantinescu; acesta însoțise grupul ofițerilor trimiși la studii în septembrie 1898 – n.n.). După ce ne amestecară apoi cu toți membrii Legațiunii și cu tânărul student, fiul ministrului, aducându-le mult dorita atmosferă din țară, cu gălăgioasa noastră vorbărie neprotocolară, apărură în salon un grup de ofițeri români și unul în uniformă germană. Neașteptată impresie.

Tânărul Beldiman îmi explică rostul lor aici. De trei ani s-a permis ca în fiecare an să poată urma cursurile militare ale Școlii Politehnice din Berlin câte un ofițer de artilerie și unul de geniu din România, fără alt amestec cu cadrele armatei germane. Urmaseră și se întoarseră în țară locotenentii Darvari (Artilerie), Eremia (Artilerie) și Stambulescu (Geniu); iar de față erau locotenentii Sichitiu (Artilerie), Țițirigă (Geniu), Palade (Artilerie) și Gorski (Geniu).

Deodată mă pomenii cu mâna întinsă a celui în uniformă germană, zicându-mi românește:

– Bine-ați venit, mă numesc Alexandru Sturdza, locotenent în Batalionul Pionieri de Gardă.

Și cum acesta trecuse deja prin filiera ce urma să trecem și noi, ne adunaram în jurul lui și-l asaltarăm cu întrebările. El nu fusese trimis de statul român, ci admis de Împărat, în mod excepțional¹⁷.

Tot în baza acestei convenții au fost trimiși la stagiul, în Austro-Ungaria, 12 locotenenți de infanterie, artilerie, cavalerie și geniu, astfel: Ion Țiuleanu, V. Vasiliu Năsturel, Stelian Alexandrescu, Mina Mihăilescu, Dimitrie Gabur, P. Chiriacescu, Nicolae Stavarache, Dumitru Harhas, Ion Christea, Dumitru Braviceanu, Constantin Teodorescu. În aceeași țară, se mai aflau, în Școala navală de la Fiume, elevii Iosif Victor și Petre Bărbuneanu, iar pentru stagiul de stat major au fost trimiși căpitanii Constantin Teodorescu, Nicolae Rovinaru, Grigore Berindei și Mihail Schina¹⁸.

Pentru a completa tabloul ofițerilor români aflați în străinătate la diferite cursuri, școli și stagii la sfârșitul secolului al XIX-lea, precizăm că în Franța erau 15 ofițeri, în Belgia trei persoane, iar în Italia patru¹⁹.

Ofițerii trimiși la studii și stagii în Germania și Austro-Ungaria au urmat un program dens de pregătire, astfel că ei, revenind în țară, erau desemnați să fie vehicule ale modernizării armatei române. Întoarcerea primelor serii de sublocotenenți de la școlile militare din Germania și a locotenenților și căpitanilor de la stagii în armata austriacă „a făcut mult pentru pregătirea mai temeinică a armatei”, dar readaptarea lor la condițiile din țară a fost dificilă și acest fapt s-a repercutat în sens negativ – scria generalul Radu R. Rosetti în volumele sale de amintiri.

De pildă, în 1908, erau 72 ofițeri care fuseseră sau erau încă în Germania la studii în școlile militare, în temeiul convenției mai sus amintite. La terminarea cursurilor, ei deveneau ofițeri germani, prestau jurământ de credință împăratului, făceau un stagiul în armata germană în regimente ale armeei din care făceau parte și abia apoi reveneau în țară. Din păcate, această practică îi înstrăina de țara de origine, iar reintegrarea în armata română, unde condițiile erau total diferite, se făcea foarte greu. La artilerie și geniu, rezultatele erau cel mai puțin mulțumitoare, conflictul între generații fiind cât se poate de evident. Ofițerii tineri se instruiseră în Germania, cei mai în vârstă, locotenenți-coloneii și coloneii, comandanți de regimente, se formaseră aproape toți în armata franceză.

Mai eficientă a fost activitatea celor ce urma să seră stagii în armata austro-ungară, corpul ofițeresc de aici având o recrutare mai democratică, mai apropiată de specificul românesc. Ei nu se întorceau cu „fumuri”, cum zicea Rosetti, și prin urmare se reintegrau mai ușor în unitățile române, care se confruntau cu numeroase lipsuri în dotare, echipament, infrastructură militară etc.²⁰

Rezultatele modeste obținute în urma aplicării convenției cu cele două țări, dificultățile de integrare a unor ofițeri care se formaseră în Germania (un caz elocvent fiind Gheorghe Eremia, care, deși a ajuns colonel și, ulterior, general, a rămas toată viața un inadapdat) au determinat ca, în anul 1908, Ministerul de Război, condus de generalul Grigore Crăiniceanu, să nu o mai prelungească, ea având o durată de zece ani.

Cu toate acestea, trimiterea de ofițeri pentru formare și stagii în Austro-Ungaria și Germania a continuat. Astfel, prin Decizia Ministerială nr. 375 din 17 august 1910, ministerul de resort anunța concursul pentru trimiterea de elevi în școlile militare din Germania și Austro-Ungaria. În Germania urmau să fie primiți doi elevi pentru arma infanteriei și câte unul pentru artileria de câmp, cavalerie și arme speciale (pionieri sau comunicație). În armata austro-ungară se preconizau a fi detașați cinci locotenenți pentru stagiul la trupă pe termen de doi ani. Selecția se desfășura la sfârșitul lunii august, iar plecarea era prevăzută la 15 septembrie²¹.

*
* *
*

Convenția din anul 1898 cu Germania și Austro-Ungaria privind pregătirea și perfecționarea ofițerilor armatei române a făcut parte din ansamblul de măsuri luate de autoritățile de la București, în frunte cu regele Carol I, pentru implementarea în România a modelului german de organizare militară. În același timp, convenția a fost conformă cu orientarea externă a statului român, care, din 1883, făcea parte din Tripla Alianță. Aderarea la acest bloc politico-militar a avut, neîndoios, un rol pozitiv pentru evoluția României la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Garanția de securitate dată de prezența statului român într-un asemenea aranjament internațional a permis desfășurarea unui proces accentuat de modernizare a societății românești.

Cât privește armata, după Războiul de Independență, ea a fost neglijată sub aspectul dotării,

instruirii, asigurării infrastructurii militare, pregătirii corpului ofițeresc etc.²² A fost o decizie asumată conștient de regele Carol I și de clasa politică în ansamblul ei, care au refuzat să se alinieze tendințelor din regiune de a spori cheltuielile militare, dincolo de posibilitățile României. Cu alte cuvinte, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, Bucureștii au optat pentru un *model militar*, care presupunea preeminența politicului, și nu pentru unul *militarist*, unde situația stătea invers.

Odată ce climatul internațional a devenit mai tensionat, s-a conștientizat rămânerea în urmă a armatei române și s-a recurs la încercări de modernizare, așa cum a fost reforma armatei din 1908, inițiată de generalul Alexandru Averescu²³. Aceste eforturi modernizatoare s-au izbit de conservatorismul unei părți importante a elitei militare autohtone, susținută de segmente importante ale clasei politice românești. Nota de plată, dacă putem să ne exprimăm așa, a venit în al Doilea Război Balcanic și, mai ales, în timpul campaniei din 1916, încheiată cu o înfrângere militară de proporții.

Revenind la Convenția din 1898, ea nu și-a îndeplinit în totalitate rolul ce i s-a atribuit de inițiatorii săi, în primul rând de Dimitrie A. Sturdza, adept convins al alianței României cu Germania. Rezultatele au fost modeste și armata română a rămas departe de modelul german, pe care regele Carol I îl dorea introdus în organizarea militară a țării.

Ofițerii tineri (sublocotenenți, locotenenți, căpitani) erau formați, în parte, în Germania și Austro-Ungaria, cei de vârstă mijlocie (locotenenți-colonei, colonei și unii generali) erau dependenți de modelul francez. Aceștia din urmă priveau cu reticență și chiar cu rezistență eforturile de modernizare, pe care le catalogau, uneori, drept încercări de „germanizare” ale armatei române²⁴.

Cercetările au arătat că armata română la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor a fost un hibrid al modelului francez și german. Din acest punct de vedere, regele Carol I a eșuat în tentativa sa de a crea un organism după chipul și asemănarea celui din care provenea. Situația militară se plia relativ exact pe cea generală, cultura și civilizația autohtonă evoluând tot în orbitele celor două centre de influență europene.

¹ Colonel Alexandru Averescu, *Mobilizarea*, partea I, *Organizațiunea*, București, 1995, p. 200.

² „România Militară”, an III, vol. X, nr. 4 din aprilie 1900, p. 445.

³ Detalii în General locotenent Constantin Oprea, general maior (r) ing. Dumitru Atanasiu, colonel (r) dr. Victor Atanasiu, *Învățământul militar românesc. Tradiție și actualitate*, Editura Militară, București, 1986.

⁴ „Cercul Publicațiilor Militare”, an V, nr. 5 din 6 februarie 1894, p. 1.

⁵ Sistemul de învățământ militar german cuprindea două tipuri de școli militare: gradul unu (kriegsschule) și de gradul al doilea sau școala de cadeți (kadettenschule).

⁶ Sorin Cristescu, *Carol I. Corespondență privată, 1878-1912*, Tritonic, București, 2005, p. 209-210.

⁷ Biblioteca Academiei Române, Cabinet Manuscrise, Arhiva Dimitrie A. Sturdza, XIII, varia 12 bis

⁸ Vezi Maria Georgescu, *Cadeți români la Saint Cyr/Cadets roumains à Saint Cyr*, Editura Militară, București, 2002, p. 59-65.

⁹ Despre înființarea și activitatea acestei instituții militare de învățământ superior a se vedea: *Istoricul Școlii Superioare de Război 1889-1939*, București, 1939; General locotenent Mircea Agapie, maior Dănuț-Mircea Chiriac, maior Ion Emil, maior Constantin Hlihor, *De la Școala Superioară de Război la Academia de Înalte Studii Militare. Comandanți, profesori, absolvenți (1889-1995)*, Editura Academiei de Înalte Studii Militare, București, 1995.

¹⁰ Biblioteca Academiei Române, Cabinet Manuscrise, Arhiva Dimitrie A. Sturdza, XIII, varia 5.

¹¹ Idem, XIII, varia 6; a se vedea și XIII, varia 1 original, cu modificări pe text.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Idem, XIII, varia 7.

¹⁵ Idem, varia 8.

¹⁶ Idem, varia 3.

¹⁷ Mihai Butescu, *Memorii* (manuscris nepublicat), p. 91.

¹⁸ Biblioteca Academiei Române, Cabinet Manuscrise, Arhiva Dimitrie A. Sturdza, XIII, varia 2.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Generalul Radu R. Rosetti, *Mărturisiri*, vol. I, Colecția Convorbiri Literare, 1940, p. 145-146; vol II, *1907-1914*, Colecția „Convorbiri Literare”, 1940, p. 12-13.

²¹ „Monitorul Oastei, nr.36/1910, p. 438-440.

²² I. G. Duca, *Memorii*, vol. I, *Neutralitatea. Partea I (1914-1915)*, ediție și schiță biografică de Stelian Neagoe, Editura Expres, București, 1992, p. 109-111

²³ Petre Otu, *Mareșalul Alexandru Averescu. Militarul, omul politic, legenda*, Editura Militară, București, 2005, p.64-72.

²⁴ General Constantin I. Brătianu, *Ce este cu „era nouă în oștire”*. *Studiu retrospectiv*, București, 1909.

RAPORTUL COMISIEI PENTRU STUDIAREA ȘI APRECIEREA REGIMULUI COMUNIST TOTALITAR DIN REPUBLICA MOLDOVA

COMISIA COJOCARU

Abstract

Established by presidential decree on January 14th, 2010, the Commission for Studying and Assessing the Totalitarian Communist Regime in Moldova was tasked with establishing the extent of the crimes perpetrated by the communist regime in the Moldavian Soviet Socialist Republic. The findings of the Commission are synthesized in the report below.

Keywords: *Republic of Moldova, communist totalitarianism, Commission for Studying and Assessing the Totalitarian Communist Regime, Report*

La 14 ianuarie curent, prin Decretul Președintelui interimar al Republicii Moldova, a fost formată Comisia pentru studierea și aprecierea regimului comunist totalitar din Republica Moldova.

În urma valorificării istoriografei din perioada comunistă și postcomunistă, a literaturii istorice apărute în străinătate, precum și a unui vast volum de documente de arhivă, multe dintre care au fost accesate în premieră, Comisia a propus o sinteză cuprinzătoare asupra epocii totalitare comuniste cuprinse între anii 1917/1924 și 1991. Această epocă are ca puncte de reper instaurarea dictaturii comuniste în Republica Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească (RASSM) din cadrul Ucrainei

Sovietice, în stânga Nistrului, transplantul de sistem comunist pe malul drept al Nistrului, în Basarabia, în 1940, odată cu ocuparea militară a acestui teritoriu de către mașina de război a Uniunii Sovietice, reocuparea acestui teritoriu în 1944, restabilirea și consolidarea regimului totalitar de tip sovietic, anchilozarea și năruirea acestuia odată cu ieșirea din captivitatea comunistă a popoarelor însetate de libertate și prăbușirea URSS în 1991.

Potrivit constatărilor Comisiei, experimentul bolșevic totalitar a fost inițiat pe malul stâng al Nistrului, ca parte a URSS, în timp ce pe malul drept, în Basarabia românească, se puneau bazele unei democrații incipiente, astfel că Nistrul a

despărțit nu atât două maluri sau două state, cât două sisteme: unul democratic și altul totalitar. Secolul XX a demonstrat că totalitarismul nu numai că este incompatibil cu valorile democratice, el este dușmanul de moarte al democrației. Un regim totalitar reprezintă antipodul unei democrații. Acest regim este unul opresiv și represiv, cu o ideologie de stat oficială, care se sprijină pe un singur partid politic, așa-numitul Partid Unic, în frunte cu „marele conducător”, pe o poliție secretă omniprezentă și care deține monopolul asupra economiei, culturii și informației. În pornirea dictaturii bolșevice de a întemeia o lume nouă, bazată pe criterii de clasă și pe ura de clasă, fostei Republici Autonome Sovietice Socialiste Moldovenești i s-a rezervat un rol aparte. Formarea acestei entități la frontiera pe Nistru cu România trebuia să servească planurilor sovietice de anexare a Basarabiei și, în același timp, să contribuie la extinderea spațiului revoluției mondiale proletare în direcția Balcanilor. O serie de mărturii documentare din cele mai diverse probează cu toată claritatea atitudinea ostilă și agresivă a regimului bolșevic și a Internaționalei a III-a Comuniste față de Basarabia românească, intenția exportului de revoluție pe orice căi posibile. Deși prezentată ca o entitate de stat autonomă, RASS Moldovenească a fost în realitate un „cap de pod” în planurile expansioniste sovietice, evoluând din 1924 până în 1940 spre îngustarea drastică a caracteristicilor proprii unei pretinse entități de stat, spre statutul unei regiuni obișnuite a Ucrainei Sovietice.

În RASSM, ca peste tot în URSS, puterea partidului unic bolșevic, a aparatului de partid și administrativ, se baza pe o sumă de principii care încălcau brutal drepturile fundamentale ale omului. Între acestea fiind: anularea proprietății private și „socializarea” mijloacelor principale de producție și a produsului muncii, un vast aparat represiv pentru constrângerea cetățenilor și menținerea puterii, inhibarea personalității, conștiinței și inițiativei civice, un sistem de control total și denunț general, izolarea de lumea externă. La acestea se adaugă: atribuirea unui rol hipertrofiat ideologiei comuniste și promovarea unei multitudini de falsuri și mituri, în scopul educării maselor în spiritul credinței oarbe în „conducătorul” unic, în „justețea” liniei partidului și infailibilității acestuia, propaganda privind caracterul temporar al greută-

ților, datorate „uneltirilor” dușmanilor interni și externi ai statului sovietic, promisiunea minciunoasă privind „raiul comunist” care urma să fie construit cât de curând.

Regimul totalitar bolșevic a transformat republica autonomă de peste Nistru într-un adevărat poligon pentru efectuarea celor mai oribile experimente politice, sociale, economice, culturale și identitare. Comisia a efectuat o radiografie a acestor politici și practici totalitare, derulate în anii 1924-1940 în RASS Moldovenească, și a evaluat natura și costurile lor.

Colectivizarea forțată de la începutul anilor '30, prin aplicarea constrângerii și violenței în raporturile dintre regimul bolșevic și țărănimă, prin instrumentarea unor măsuri administrative și de excomunicare împotriva țăranilor înstăriți, prin asmuțarea țăranilor săraci și mijlocași împotriva așa-numitor „culaci”, s-a soldat cu anularea proprietății private la sat, cu un nou război civil împotriva țăranilor, cu foametea înspăimântătoare din anii 1932-1933. La 7 august 1932, când foametea făcea ravagii în Ucraina, intra în vigoare faimoasa Lege „despre cele cinci spice de grâu”, în redacția lui I. Stalin, care chiar și pentru cele mai mici furturi prevedea împușcarea și, doar în cazuri destul de rare, era prevăzută o pedeapsă mai „blândă” – 10 ani de închisoare. Legea a lovit sălbatic în țăranii înfomețați care, în situația disperată în care s-au pomenit din cauza politicilor criminale de rechiziție, erau condamnați să recurgă la furtul din averea colhozurilor, pentru a se salva de la moarte. La 27 decembrie 1932 a fost instituit sistemul de pașapoarte sovietice, dar, numai pentru populația urbană, nu și pentru țărani, care erau condamnați să moară în satele lor, rămase fără nici o rezervă de cereale.

Foametea cumplită, represiunile și deportările operate de autoritățile comuniste, au generat un exod masiv de populație – fuga peste Nistru, în România. Pentru curmarea acestui exod, care constituia o dovadă concludentă a eșecului catastrofal al politicilor promovate de autoritățile comuniste, s-a recurs la fortificarea pazei frontierei sovietice, însoțită de utilizarea armelor contra transfugilor înfomețați. În 1932, Comitetul pentru Ajutorarea Refugiaților Transnistreni a expedit Ligii Națiunilor un memoriu în care se menționa: „... Neavând din ce alege, ei își părăsesc pământurile

și căminele lor strămoșești și în disperarea oarbă de a-și salva singura avere ce le-a mai rămas pe lume, darul lui Dumnezeu, viața, se aventurează să fugă peste Nistru, în România. ... Regimul sovietic, însă, nu știe de milă și astfel moldovenii fugari sunt împușcați în masă cu mitralierele, cu zecile, cu sutele, fără nici o cruțare pe tot lungul Nistrului...”.

Numărul victimelor foametei din anii 1932-1933 din RASSM n-a fost stabilit, deocamdată, cu exactitate, fiind vorba de zeci de mii de oameni.

Marea Epurare din anii ‘30 din URSS a lovit din plin și în RASS Moldovenească. Mecanismul terorii în masă nu făcea distincții între victime, nu admitea indulgențe. Sub ghilotina așa-numitei „Troika speciale”, au căzut unii după alții țărani, intelectuali, muncitori, preoți, oameni nevinovați care nu au avut parte nici de un proces de judecată, nici de o înmormântare creștină. Victime deveneau înșiși responsabilii din ierarhiile de partid și administrative. Originea socială „burgheză”, statutul de „culac”, întreținerea contactelor cu rudele din „țările capitaliste” serveau drept capete de acuzare ca „dușman al poporului” la adresa oricui. Răspunzând comandamentelor politice ale Partidului Comunist, organele de represiune ale regimului se întreceau să condamne nu pentru infracțiuni reale, ci pentru infracțiuni inventate, nesocotind legile și dreptul uman, semănând în urma lor moarte, durere și umilință.

Comisia a demonstrat că regimul totalitar comunist se face responsabil de crime culturale, împotriva spiritului și identității moldovenilor de peste Nistru și, ulterior, după 1940, a celor din Basarabia, prin impunerea unei „limbi” literare moldovenești contrafăcute, conform unor principii aberante „de clasă”, și prin inventarea, în lipsa oricăror resorturi istorice și etnoculturale, a unei „națiuni” moldovenești, distincte de cea română. Regimul comunist se face vinovat de reprimarea și mutilarea conștiinței noastre naționale, de suprimarea spiritului nostru liber, de orchestrarea unui război cultural, identitar, propagandistic și informațional în toată legea împotriva fraților de pe cele două maluri ale Nistrului, împotriva fraților de pe cele două maluri ale Prutului, cu consecințe dramatice pentru integralitatea noastră lingvistică și etnoculturală. Or, nimic nu poate fi mai tragic decât un război între frați, nimic nu poate fi mai criminal.

În 1989, când s-au împlinit 50 de ani de la declanșarea celui de-al Doilea Război Mondial, Congresul Deputaților Poporului din URSS a condamnat semnarea Protocolului adițional secret sovieto-nazist din 23 august 1939 prin care se delimitau sferile de influență din Estul Europei pe contul unor terțe țări, declarându-l caduc din momentul semnării. La 23 iunie 1990 Sovietul Suprem al RSS Moldova a denunțat Pactul sovieto-nazist și protocolul adițional secret și consecințele lui pentru Basarabia și Nordul Bucovinei. Reiterând această poziție, în baza unor analize și date riguros documentate, Comisia subliniază că la 28 iunie 1940 URSS a comis un atentat asupra integrității teritoriale a României, un act de ocupare militară și politică a Basarabiei, Nordului Bucovinei și Ținutului Herța, contrar voinței populației din aceste teritorii, prin dictat și amenințarea cu recurgerea la forță, un act nedrept de anexiune teritorială. În teritoriile anexate cu forța la URSS s-a realizat piesă cu piesă un transplant de sistem sovietic, s-a reprodus regimul terorii, al propagării urii de clasă și al ideologiei inumane a Partidului Comunist Unic. Formarea Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești, printr-o decizie arbitrară formală a Sovietului Suprem al URSS, în afara teritoriului național și reducerea la tăcere a vocii oamenilor, prin desconsiderarea literei Constituției sovietice, care nu prevedea dreptul URSS de a forma noi republici, ci doar de a admite în federația sovietică, a fost o consecință directă a acestui act de ocupație. Ruperea în bucăți a Basarabiei, a teritoriului și a corpului uman concrescut de secole cu spațiul dintre Prut și Nistru, în contradicție cu adevărul istoric și cu realitățile etnice existente în acea vreme, se înscrie în seria de acte abuzive comise de regimul totalitar comunist împotriva unei mari colectivități de oameni.

Comisia a constatat că în 1940-1941 în Basarabia au fost repetați anii 1937 și 1938, anii Marii Terori din Uniunea Sovietică, reluați apoi în anii postbelici. Organele sovietice de represiune au lovit cu bestialitate în puținii intelectuali și fruntași ai vieții publice rămași între Prut și Nistru, condamnându-i la ani grei în gulagurile staliniste, soarta scriitorului Nicolae Costenco servind drept exemplu dramatic al modului în care Sovietele au urmărit să anihileze cugetul liber, au efectuat execuții sumare, dosind urmele asasinării a sute și mii de oameni nevinovați în subsolurile NKVD sau

în gropile cu var. Omorurile în masă, impunerea unor taxe și impozite sufocante țăranilor, prigoana preoților și Bisericii, anularea limbii române și interzicerea alfabetului românesc, inversarea scării valorilor și instaurarea unei atmosfere de frică și teroare generalizate au fost alte efecte ale actului de ocupație sovietică din 28 Iunie 1940.

În urmă cu aproape 70 de ani, în noaptea de 12 spre 13 Iunie 1941, plânsetul și jalea s-a așternut peste Basarabia. Fruntea comunităților locale, pilonii de rezistență din tată în fiu ai satelor noastre moldovenești, ucrainești, găgăuze, bulgărești, ruse sau mixte, ai târgușoarelor evreiești, familii întregi, bărbați, femei, copii și bătrâni, din Basarabia și până în Nordul Bucovinei, au fost urcați cu baionetele la spate în vagoanele de vite și duși spre întinsurile Siberiei, de unde mulți nu s-au mai întors. Documentele de arhivă consultate de membrii Comisiei relevă date cutremurătoare: până și noi-născuții în „bou-vagonul” sovietic erau trecuți și ei, alături de părinții lor, pe lista „dușmanilor poporului”(!...). Operațiunea de deportare a fost inițiată, autorizată și supervizată de Biroul Politic al CC al PC(b) din toată Uniunea, iar structurile de partid, de Securitate și de Interne ale URSS și ale RSSM au fost baza logistică a mecanismului represiv. Cu regret, o parte din executanții operațiunii de deportare din 12-13 iunie 1941 au fost recrutați dintre localnici, în marea lor majoritate delatori și oportuniști, elemente declasate, care urmăreau un beneficiu strict personal.

La indicațiile exprese ale Biroului Politic al CC al PCUS, Consiliului de Miniștri al URSS și ale Ministerului Securității de Stat al URSS, mașina totalitară sovietică de tocat oameni și popoare va mai lovi încă de două ori în plină forță în populația din RSS Moldovenească: la 6 iulie 1949, în urma adoptării Hotărârii strict secrete a Consilului de Miniștri al RSSM Nr. 509 din 28 iunie 1949 cu privire la deportarea din RSS Moldovenească a familiilor chiaburilor, foștilor moșieri și a marilor comercianți, și la 1 aprilie 1951, în baza Hotărârii Consiliului de Miniștri al RSSM din 24 martie 1951 cu privire la confiscarea și utilizarea averii celor deportați de pe teritoriul RSS Moldovenești, fiind vizat așa-numitul „contingent antisovietic” al confesiunii „Martorii lui Iehova”. Operațiunile de deportare au fost planificate de organele de reprimare ca niște operațiuni militare în toată regula

împotriva populației civile. Culmea justiției de tip sovietic a fost că oamenii mai întâi erau ridicați de la vetrele lor, deportați dincolo de munții Ural, după care li se dresau dosare penale de „dușmani ai poporului”(!). Creierul acestor „crime împotriva umanității”, după cum le-a calificat Sovietul Suprem al RSS Moldova la 23 iunie 1990, a fost conducerea de partid, factorul oficial împuternicit cu luarea unei decizii – Consiliul de Miniștri al RSSM, iar executanți – organele de securitate, de interne și de justiție ale URSS și ale RSSM.

Comisia pentru studierea și aprecierea regimului comunist totalitar a evaluat numărul persoanelor deportate și supuse represiunilor în anii 1929-1951 la peste 90 de mii de persoane.

Un efect scontat al deportării din 1949 a fost înregimentarea accelerată și masivă a țăranilor în colhozuri, așa-numita colectivizare sau „ofensivă decisivă a socialismului asupra satului” dintre Prut și Nistru. Legarea țăranului de glia colhoznică, prin dictatul regimului bolșevic, a avut drept urmare lichidarea proprietății private și pierderea sentimentului de inițiativă economică la sate, desțărănirea și dezmoștenirea clasei țăranilor. Odată cu încheierea colectivizării, a fost instituit un mecanism special al relațiilor de producere și repartitie, mecanism care permitea statului sovietic să controleze în totalitate producția agricolă, țăranii primind de la stat doar minimul necesar pentru a supraviețui și a munci din greu pe terenurile colhoznice.

Concluziile Comisiei atestă că foametea cumplită din anii 1946-1947 nu a fost o consecință nemijlocită a secetei, ci a politicii economice și sociale a regimului totalitar comunist față de populația din RSS Moldovenească, a sistemului sovietic de acces la produsele alimentare. Conform datelor statistice acumulate de Comisie, în urma foametei au decedat circa 200 de mii de oameni. Vina pentru decesele în masă din cauza foametei revine atât lui I. Stalin și conducerii sovietice de la Kremlin, cât și Biroului CC al PC(b) din toată Uniunea pentru pentru RSS Moldovenească, președinte – V. Ivanov, Comitetului Central al PC(b) din Moldova în frunte cu prim-secretarul N. Salogor, Consiliului de Miniștri al RSSM, în frunte cu președintele acestuia, N. Coval, împuternicitului Consiliului de Miniștri al URSS pentru colectările de cereale în RSSM, A. Sici, altor responsabili din structurile de partid și administra-

tive, care au decis destinul oamenilor simpli. Aname vârfurile Partidului Comunist se fac vinovate de rechiziționarea inumană a ultimelor produse agricole, rămase prin podurile caselor, lăsând familiile înfometate fără o fărâmă de pâine pe masă, ceea ce a constituit cauza principală a îmbolnăvirii și deceselor în masă. Prin politica promovată în anii 1946-1947, ca și în anii următori, autoritățile sovietice ignorau cu desăvârșire viața și dreptul la viață al omului, normele morale fundamentale, obligatorii pentru instituțiile unui stat. Foamea din RSSM a fost un fenomen provocat prin politica regimului comunist, a fost o crimă monstruoasă de care acesta se face direct vinovat. Pentru această crimă, comisă premeditat împotriva populației pașnice, a copiilor și bătrânilor, a oamenilor în plină vârstă, de toate etniile și confesiile, regimul totalitar comunist trebuie condamnat moral, politic și juridic.

Activitatea desfășurată de Comisia pentru studierea și aprecierea regimului comunist totalitar este (și) un prilej pentru omagierea personalităților care au reprezentat onoarea și demnitatea noastră în acele vremuri de teroare. Primele manifestări de rezistență antisovietică s-au înregistrat îndată după ocuparea Basarabiei la 28 Iunie 1940. O mărturie în acest sens sunt acțiunile de rezistență ale membrilor organizației clandestine a unor tineri din Orhei, care au militat împotriva ocupantului sovietic, în apărarea libertății, limbii române și valorilor noastre naționale. Pe parcursul anilor 1945-1953, pe teritoriul raioanelor Bravicea, Călărași, Cornești, Chișcăreni, Chiperceni, Orhei, Râșpopeni, Rezina, Susleni, Sângerei, Telenești a fost înregistrat un număr considerabil de acțiuni armate împotriva instituțiilor de stat și activiștilor locali, întreprinse de către membrii grupului în frunte cu faimosul Filimon Bodiu, de către organizațiile clandestine „Armata Neagră” și „Partidul Democrat Agrar”. Una dintre cele mai mari și mai bine organizate formațiuni de rezistență antisovietică în zonele rurale, „Partidul Democrat Agrar”, a activat (în anii 1950-1953) sub conducerea lui Simion Zlatan, originar din satul Popenchi, Rîbnița, și Vasile Odobescu, originar din satul Cuizăuca, Chiperceni. La Soroca s-a înfiripat organizația „Arcașii lui Ștefan”, în raioanele Chișinău, Hâncești și Cărpineni a activat o altă organizație conspirativă anticomunistă – „Partidul

Libertății”, iar la Bălți – „Uniunea Democratică a Libertății”. Combatanții căzuți pradă organelor de presiune au fost condamnați la moarte sau la privațiune îndelungată de libertate, iar propaganda comunistă a urmărit să-i compromită și să le șteargă numele din memoria noastră colectivă. Astăzi a sosit momentul să ne plecăm fruntea în memoria acestor oameni simpli, al căror efort și sacrificiu manifestate în înclăștarea inegală, de moarte, cu regimul comunist pentru libertatea și demnitatea umană este impresionant.

Nu trebuie să-i uităm nici pe cei care, în bătălia cu obscurantismul și cenzura sovietică, i-au readus în manualele școlare pe Mihai Eminescu, Vasile Alecsandri, Ion Creangă, au afirmat latinitatea limbii, culturii și ființei noastre naționale într-o epocă în care orice gest în acest sens era pasibil de excomunicarea din sânul societății sau de pedeapsa cu ani grei de privațiune de libertate. Un Panteon al istoriei și culturii noastre ar trebui să-i includă pe: Vasile Coroban, George Meniuc, Grigore Vieru, Vlad Ioviță, Vasile Vasilache, Ion Vasilenko, Gheorghe Vodă, Mihai Grecu, Emil Loteanu, Lidia Istrati, Ion Vatamanu și mulți alții. Un exemplu de verticalitate intelectuală, de rezistență prin cultură și de apărare a limbii noastre române îl reprezintă operele scriitorilor: Ion Druță, Dumitru Matcovschi, Mihai Cimpoi, Serafim Saca, Petru Cărare, Nicolae Dabija, Ion Hadârcă, Valentin Mândăcanu, Vladimir Beșleagă și alții. Fapta temerară a muncitorului Gheorghe Muruziuc, care în noaptea de 28 iunie 1966 a arborat Tricolorul de-asupra Fabricii de Zahăr din Alexăndreni, raionul Sângerei (rămas acolo timp de 5 ore), protestul Lilieii Neagu și Asei Andruh din 1970 împotriva rusificării și deznaționalizării, activitatea Frontului Național Patriotic de eliberare de sub ocupația sovietică, din care făceau parte Alexandru Usatiuc – Bulgăr și colaboratorii săi apropiați Gheorghe Ghimpu și Valeriu Graur, alte manifestări cu caracter civic și național, precum și mișcarea de emancipare națională din anii '80 punctează o linie de rezistență, atât cât a fost, care trece ca un fir roșu prin toată perioada sovietică. Meritul acestor personalități este imens: ele ne-au ținut trează conștiința noastră de sine, ne-au învățat că dincolo de nevoia omului de adaptare la mediu și la condițiile înconjurătoare, după cum au procedat mulți dintre noi, există valori și idealuri perene.

În vremurile grele ale inchiziției comuniste ne-am potolit setea de adevăr, ținându-ne urechea strâns lipită de aparatele de radio pentru a prinde undele Europei Libere, BBC-ului, ale Radio Vatican și Radio Libertatea. Nimeni și nimic nu a putut să ne forțeze să renunțăm la nevoia de a ne rupe din universul carceral spiritual, nici regimul cu toată armata sa de opresiune, nici un asemenea „campion al deznaționalizării”, ca Ivan Bodul, prim-secretar al CC al PCM în anii 1961-1980.

În centrul investigațiilor Comisiei s-au aflat și aspectele sociale și economice ale evoluțiilor din RSS Moldovenească. Comisia nu a trecut cu vederea procesele de industrializare și urbanizare sau cadrul de asistență socială oferit din partea statului sovietic cetățeanului simplu. Ceea ce relevă, concluziile Comisiei este că industria RSSM devine total dependentă de centrele industriale ale URSS, din care, în schimbul produselor agricole și producției industriei alimentare, se importau petrol și cărbune, fontă și oțel, mase plastice și metale neferoase, tractoare, camioane și automobile, excavatoare și mașini agricole, mașini-unelte și utilaje industriale, obiecte de consum popular. În situația în care producția republicii nu se dezvoltă pe o bază proprie, ci pe materia primă importată, dreptul RSS Moldovenești la o existență independentă era o ficțiune. Mai mult decât atât, majoritatea întreprinderilor industriale și, totodată, cele mai rentabile, au fost amplasate pe teritoriul fostei RASSM, ceea ce constituia, de asemenea, rezultatul unei politici cu bătaie lungă. Deținând pârghiile de conducere, ministerele panunionale și unional-republicane au promovat politica afluenței masive pe teritoriul RSSM a populației din exteriorul republicii, adusă pentru construcția unor noi întreprinderi industriale în condițiile unui surplus local de forțe de muncă. Această politică a condus la reducerea substanțială a cotei populației autohtone în sfera industrială, la devalorizarea statutului limbii, culturii și tradițiilor noastre în diverse ramuri ale economiei, la instruirea, în instituțiile de învățământ superior și mediu, preponderent, sau chiar exclusiv, în limba rusă. În urma „industrializării rapide”, s-a ajuns, pe de o parte, la înglobarea rigidă a RSSM în complexul militar-industrial panunional, la aservirea industriei locale resurselor de materii prime ale URSS și

finanțarea ei centralizată, iar pe de altă parte, la grave dezechilibre etnodemografice.

Consecințele ecologice ale politicii social-economice promovate de regimul comunist pe parcursul deceniilor postbelice au fost, de asemenea, dezastruoase.

Ar putea urma replica oponenților noștri: oamenii aveau un serviciu, o pensie asigurată, servicii medicale de stat, învățământul era gratuit. Așa este. Statul socialist și-a asumat rolul de filantrop paternal, dar acest paternalism era al unui stat producător al iresponsabilității și dependenței indivizilor atât în domeniul vieții publice, cât și în cel al vieții private. Or, într-un stat totalitar, egalitatea poate fi maximizată doar pe seama libertății, astfel încât egalitatea și fraternitatea autentică sunt distruse. Iată de ce, trecutul totalitar nu ne poate oferi soluții pentru prezentul și viitorul nostru și al copiilor noștri.

Principalul pilon al regimului totalitar comunist a fost Partidul Comunist Unic care a confiscat autoritatea publică. Conducerea de partid a comandat și a comis crime în masă, represiuni și deportări calificate drept crime împotriva umanității, a instrumentat o ideologie represivă, a exercitat un control cvasitotal asupra societății și indivizilor aparte. Partidul Comunist și organele sale de represiune sunt principalii responsabili de toate ororile produse în epoca sovietică. Obedient ordinelor conducerii PCUS, CC al PCM s-a opus până în ultimul moment procesului de suveranizare și dobândire a independenței de stat a Republicii Moldova, fiind declarat, după puciul din august 1991 de la Moscova, în afara legii.

Comisia a stabilit că Republica Moldova de astăzi este rodul și rezultatul mișcării de emancipare democratică și națională de la sfârșitul anilor '80 ai secolului trecut, este expresia actului de voință politică de secesiune de fosta URSS și de integrare plenară în lumea liberă și democratică.

Comisia a efectuat o inventariere a crimelor, ororilor, atrocităților abuzurilor și nedreptăților comise de regimul totalitar comunist între anii '20 – '90 ai secolului XX, care include:

- 1) extinderea dictaturii Partidului Comunist Unic în zonele incluse în RASS Moldovenească și misiunea de subminare și subversiune a acestei entități în raport cu România și populația din

Basarabia, de cap de pod al revoluției mondiale bolșevice;

2) instituirea unui mecanism diabolic de represiune (CeKa, GPU, OGPU, NKVD, NKGB, MGB, KGB, Justiție și Procuratură) și aplicarea terorii în masă;

3) decretarea și aplicarea unei legislații discriminatorii antiumane;

4) impunerea unei ideologii a urii de clasă, a urii față de ființa și demnitatea umană, exacerbarea propagandei anticreștine și a xenofobiei;

5) mutilarea spirituală a moldovenilor prin impunerea unei limbi artificiale, străine de limba română, și a unei identități contrafăcute ideologic;

6) interzicerea cugetului liber, a dreptului de asociere, a liberei inițiative, exterminarea și marginalizarea intelectualității;

7) lichidarea clasei țărănimii prin colectivizarea forțată și deportările de la începutul anilor '30 ai secolului XX;

8) foametea cumplită din anii 1932-1933;

9) declanșarea represiunilor împotriva așa-numitelor „elemente antisovietice” și „naționaliste” de la mijlocul anilor '30 ai secolului trecut, deportarea și exterminarea în masă a oamenilor prin deciziile unor instituții extrajudiciare, ale așa-numitelor „troika”;

10) ocuparea, prin dictat, la 28 Iunie 1940, a Basarabiei, Nordului Bucovinei și ținutului Herța în urma tranzacției sovieto-germane din 23 august 1939 și a înțelegerilor secrete ulterioare dintre URSS și Germania nazistă;

11) realizarea unui transplant de sistem sovietic în teritoriile românești ocupate și impunerea cu forța a regimului totalitar comunist;

12) aplicarea terorii împotriva frunțașilor vieții publice, intelectualilor, slujitorilor cultelor și oamenilor simpli rămași în teritoriile ocupate, comiterea unor asasinat din motive de ură de clasă;

13) exodul forțat al zecilor de mii de oameni, intelectuali, în primul rând, din teritoriile ocupate de URSS;

14) formarea abuzivă a RSS Moldovenești și sfărțecarea teritorială a Basarabiei;

15) interzicerea alfabetului românesc și a limbii române și impunerea alfabetului rusesc, prin Hotărârea Consiliului Comisarilor Poporului al URSS din 11 noiembrie 1940;

16) anularea abuzivă a dreptului la cetățenia română prin Decretul Prezidiului Sovietului Suprem al URSS cu privire la restabilirea cetățeniei sovietice de către locuitorii Basarabiei și la dobândirea ei de către locuitorii Bucovinei de Nord din 8 martie 1941;

17) deportarea în regiunile îndepărtate ale URSS a zecilor de mii de oameni nevinovați la 13 iunie 1941;

18) mobilizările forțate antebelice și postbelice a zecilor de mii de tineri pe șantierul de muncă (FZO) din URSS și înrolarea lor în Armata Sovietică;

19) arestările și epurările operate de organele sovietice de represiune în primii ani postbelici;

20) foametea organizată din 1946-1947;

21) deportarea în regiunile îndepărtate ale URSS a zecilor de mii de oameni nevinovați la 6 iulie 1949;

22) lichidarea proprietății private, confiscarea bunurilor materiale ale țăranilor și colectivizarea satului;

23) prigoana împotriva Bisericii și a slujitorilor cultelor, închiderea, profanarea și demolarea locașurilor de cult;

24) deportarea pentru credință în regiunile îndepărtate ale URSS la 1 aprilie 1951 a credincioșilor confesiunii „Martorii lui Iehova”;

25) ofensiva ideologică și propagandistică împotriva scriitorilor și valorilor noastre naționale;

26) sovietizarea, rusificarea și deznaționalizarea populației prin sistemul de educație și cultură, aparatul administrativ, mass-media și propogandă;

27) manipularea și deformarea conștiinței identitare prin falsificarea istoriei, impunerea unor ritualuri, monumente și simboluri străine firii noastre;

28) negarea identității românești a populației majoritare și inocularea românofobiei;

29) instrumentarea unui regim al „terorii memoriei”, al controlului, al constrângerilor și al persecuțiilor individualității umane pentru cea mai mică încercare de gândire liberă în raport cu regimul totalitar comunist;

30) promovarea unei industrializări și urbanizări de tip colonial, cu grave consecințe pe plan etnodemografic;

31) înregistrarea unor mari dezechilibre ecologice și a unor urmări nefaste pentru sănătatea populației în urma experimentelor în sfera agriculturii bazate pe chimizarea și concentrarea excesivă a producției agricole;

32) formarea unei caste privilegiate a aparatului de partid, a nomenclaturii care a confiscat și a concentrat puterea absolută, a profitat de aceasta și a parazitat pe spatele cetățenilor simpli, servind interese străine.

Plecînd de la cele expuse, Comisia susține ferm și univoc că regimul totalitar comunist a fost de la început și până în ultimul moment al existenței sale un regim criminal și represiv, abuziv și inuman, lipsit de orice urmă de legitimitate. Transplantat din RASSM în Basarabia în urma unui act de dictat, acesta a fost totodată un regim de ocupație străină sovietică, din acea clipă și până la înlăturarea și prăbușirea sa în anii 1990-1991.

Comisia propune condamnarea oficială a regimului totalitar comunist din RASS Moldovenească și RSS Moldovenească drept unul care a comis acte de genocid și crime împotriva umanității, prin teroare în masă, represiune politică, foamete organizată, deportări, violarea demnității umane și drepturilor fundamentale ale omului.

Comisia propune onorarea și comemorarea tuturor victimelor regimului totalitar comunist, tuturor victimelor Holocaustului, tuturor celor care, în anii crunți de teroare, represiune și opresiune, au avut de pătimit, precum și tuturor celor care în acești ani, prin fapta, verticalitatea și cuvântul lor au opus rezistență regimului totalitar comunist, punându-și viața și libertatea în pericol.

Avînd în vedere necesitatea debarasării de moștenirea grea a regimului totalitar comunist, a distanțării ireversibile de acest regim, în spiritul recomandărilor în materie ale Consiliului Europei, OSCE și Uniunii Europene, Comisia formulează următoarele propuneri:

1) condamnarea regimului totalitar comunist din RASSM și RSSM drept unul care a comis crime împotriva umanității, precum și condamnarea morală a acțiunilor tuturor acelor persoane care au participat la comiterea crimelor regimului totalitar comunist;

2) interzicerea utilizării noțiunii de „comunist” și a derivatelor acesteia în titlaturile formațiunilor

politice, în denumirile unor instituții și întreprinderi publice și private, precum și interzicerea utilizării și propagării în scopuri politice în spațiul public a simbolurilor totalitare, deopotrivă, comuniste și naziste, în conformitate cu Rezoluția OSCE din 2009 cu privire la reunirea Europei divizate prin promovarea Drepturilor Omului și Libertăților Civile în sec. XXI;

3) elaborarea și adoptarea neamînată a Legii Lustrației;

4) repunerea victimelor regimului totalitar comunist și a urmașilor lor în drepturile lor juridice, morale și materiale depline prin amendarea cadrului juridic în vigoare sau adoptarea unei Legi noi;

5) eternizarea memoriei victimelor regimului totalitar comunist și a participanților la mișcarea de rezistență prin ridicarea în orașul Chișinău a unui complex memorial, deschiderea unor muzee locale, instalarea unor plăci comemorative în locurile comiterii crimelor și ororilor comuniste;

6) declararea zilei de 23 august ca Zi Europeană a Comemorării Victimelor Regimurilor Totalitare și Autoritare, care să fie marcată cu demnitate și imparțialitate, în consens cu Rezoluția din 2009 a Parlamentului European cu privire la conștiința europeană și totalitarismul;

7) declararea zilelor de 13 iunie (1941), 6 iulie (1949) și 1 aprilie (1951), în care au avut loc deportări masive, drept zile naționale de comemorare a victimelor regimului totalitar comunist;

8) formarea unei comisii de experți care să evalueze daunele materiale pricinuite de regimul totalitar comunist;

9) aprobarea unui program de stat pe termen lung privind investigarea în profunzime a regimului totalitar comunist;

10) reorganizarea Arhivei Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova în Arhiva Regimului Totalitar Comunist din Republica Moldova, cu transmiterea tuturor fondurilor de arhivă din depozitele speciale ale Ministerului de Interne, Serviciului de Informație și Securitate, Ministerului Afacerilor Externe și al Integrării Europene, a fondurilor Procuraturii Generale, precum și a altor fonduri ce reflectă esența regimului totalitar comunist în fondurile arhivei respective și asigurarea accesului neîngrădit la toate aceste fonduri;

11) crearea unui Institut de Studiere a Totalitarismului;

12) elaborarea unui manual de istorie a regimului totalitar comunist și introducerea în sistemul de instruire și educație preuniversitară a unui curs de istorie a totalitarismului;

13) încurajarea desfășurării în mass-media a dezbaterilor publice privind esența inumană a regimurilor totalitare, comuniste și naziste.

14) abrogarea Legii nr. 546-XV din 19 decembrie 2003 privind adoptarea Concepției politicii naționale a Republicii Moldova, concepția fiind una tributară trecutului și ideologiei totalitare, incompatibilă cu parcursul european al societății noastre.

Avansând acest set de propuneri, Comisia subliniază că unele din ele pot fi realizate fără întârziere, altele într-un termen mediu sau îndelungat, importantă fiind continuarea sub diferite forme, în cadrul unor diverse instituții – preuniversitare, universitare, de cercetare, mass-media etc. – a

activităților inițiate prin instituirea sa. Numai astfel vor putea fi obținute rezultate reale în asanarea climatului social, politic și moral din societate.

Comisia are convingerea că numai prin asumarea adevărului istoric ne vom putea simți într-adevăr oameni liberi, vom fi mai puternici, mai deschiși către noi înșine și către lumea externă, mai uniți, vom avea mai multă încredere în forțele noastre și în ziua de mâine, în viitorul nostru european.

Comisia face un apel la bunul nostru simț și la memoria noastră colectivă. Nu avem dreptul să uităm, nu avem dreptul să fim indiferenți. Prin asumarea și însușirea adevărului istoric, nu vom permite niciodată nimănui să pună la îndoială dreptul nostru la o viață demnă și liberă într-o societate liberă, prosperă și democratică. O reconciliere civică este necesară, dar o reconciliere civică este posibilă numai prin asumarea adevărului istoric, oricât de greu și de amar ar fi acesta.

INSTITUTE FOR POLITICAL STUDIES OF DEFENCE AND MILITARY HISTORY, ROMANIA, și MILITÄRGESCHICHTLICHES FORSCHUNGSAMT, GERMANY, **End of Empires. Challenges to Security and Statehood in Flux.** Papers from the 9th Annual Conference of the Euro-Atlantic Conflict Studies Working Group, Bucharest, 26-28 May, 2009, edited by dr. Harold E. Raugh Jr., Command Historian, U.S. Army V Corps. Compiled by Dr. Sergiu Iosipescu and Carmen Rijnoveanu, Institute for Political Studies of Defence and Military History, Romania, Military Publishing House, Bucharest, 2010, 312 p.

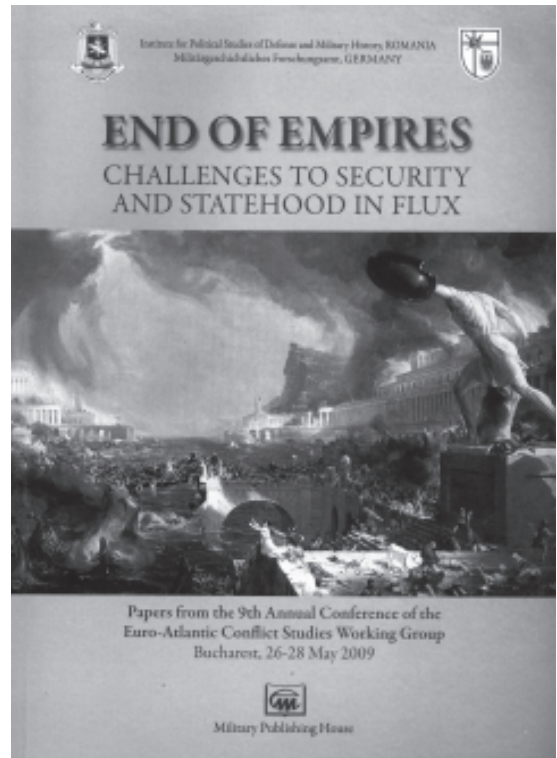
Cea de-a 9-a Conferință anuală Euro-Atlantică a Grupului de Lucru privind studiarea conflictelor s-a desfășurat la București, în perioada 26-28 mai 2009, sub egida Institutului pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară și a Institutului de Istorie Militară de la Potsdam. Având ca temă *Prăbușirea imperiilor. Provocările la adresa securității și evoluția statalității*, manifestarea științifică a beneficiat

de prezența a peste 35 de cercetători, istorici și militari din 17 țări, inclusiv România. Dezbaterile asupra temei și concluziile rezultate sunt incluse într-un cuprinzător volum, publicat recent de Editura Militară.

Structurat pe șase capitole, volumul cuprinde în cele 300 de pagini o abordare sistemică și complexă totodată, a temei, pornind de la relația emergentă între imperiu și statul-națiune, primul izvorând din culturile și civilizațiile timpurii, străbătând secole de existență, în timp ce, cel de-al doilea, format în epoca modernă târzie, rămâne un „fenomen secundar”.

Majoritatea statelor-națiune noi s-au format în urma prăbușirii acestor imperii, procese care, până la sfârșitul Războiului Rece, s-au desfășurat, în mai toate cazurile în mod violent, în urma unor războaie sau conflicte pe plan local, ducând la o remodelare a spațiului geostrategic și politic european. În pofida aspectului politic și istoric pozitiv, prăbușirea unor imperii și apariția statelor-națiune au lăsat, în schimb, nerezolvate o multitudine de probleme de natură economică, politică, dar și de păstrare și conservare a identității etnice și naționale. Civilizațiile și religiile, supuse cândva de autoritățile autocrate, au renăscut, s-au reinventat, cucerindu-și total sau parțial autonomia și independența.

Primul capitol abordează schimbările survenite pe harta lumii după prăbușirea imperiilor și apariția de noi state. Autori ca Tamara Scheer, Damijan Guștin, Sergiu Iosipescu sau Grzegorz Nowik, reprezentanți ai unor țări din centrul și sud-estul Europei, dezbat o problemă diversă, legată direct de dispariția acestor imperii și transformările imediate sau de lungă durată, pe care statele și națiunile, aflate sub dominația acestor imperii, le-au suferit. Aspectul militar al acestei secțiuni este prezent în lucrările

volumului, prin teme precum: prezența militară a Imperiului Otoman și a celui Austro-Ungar în regiunea Sandzak Novi Pazar din Serbia, în perioada 1878-1908; noile state și problematica apărării: armata Statului Slovenilor, Croaților și Sârbilor în toamna anului 1918 etc.

Capitolul al doilea, dedicat transformărilor militare apărute la finalul unor conflicte majore, care au dus la prăbușirea acestor imperii, reunește mai multe mărturii cu caracter militar ale unor autori din Austria – M. Christian Ortner, cu apariția și semnificația Miliției Populare Austriece, din Germania – Michael Epkenhans, cu eșecul construcției unor forțe armate eficiente după prăbușirea Imperiului German, în 1918, sau din Serbia – Dalibor Denda, cu influența străină în dezvoltarea doctrinei militare iugoslave a unităților de blindate, în perioada 1914-1941.

În capitolul trei se continuă dezbaterile referitoare la modificările de ordin militar, la care se adaugă elemente de securitate colectivă sau de identitate națională. Lucrările unor cercetători din Slovacia, precum Frantisek Cséfalvay sau Marek Meško, din Danemarca – Kjeld Hald Galster sau Olanda – Jan Hoffenaar, aduc în prim plan abordări moderne ale problematicii secolului XX, legate de identitatea militară națională a armatei slovace, de securitatea colectivă și cultivarea unui ego național, sau de adaptarea unor foste state coloniale la Noua Ordine Mondială, de după 1989.

Cea de-a patra secțiune cuprinde relatări despre intervențiile militare și operațiunile de menținere a păcii, după cel de-al Doilea Război Mondial, având ca principale subiecte bombardamentele anglo-americeane din sud-estul Europei, relatate de profesorul Richard G. Davis și Misiunile sub egida ONU din Congo, în perioada 1960-1964, abordate de Lars Ericson Wolke din Suedia.

Perioada Războiului Rece se regăsește în partea a cincea a volumului, cu teme politico-militare de interes, precum efectele Doctrinei Truman și a Planului Marshall (1947) asupra restructurării și reorganizării armatei grecești (Efpraxia S. Paschalidou), politica militară și civilă de apărare suedeză (Per Iko) și originile strategiei americane în Oceanul Indian, în perioada 1955-1967.

Ultimul capitol al lucrării cuprinde abordări complexe referitoare la politica de securitate și evoluția statalității în condițiile globalizării mondiale și de extindere a eforturilor generale de menținere a păcii și reducere a efectelor terorismului mondial. Autori din Rusia (Tatyana Parkhalina), România (Mihail E. Ionescu), Franța (Oliver Liberge) și Polonia (Dariusz Kozerawski) au încercat să răspundă acestei problematice, supunând atenției teme de interes general, precum: contribuția Rusiei la Tratatul de Securitate europeană și viitorul sistemului de securitate colectivă al Europei; sfârșitul imperiilor și renașterea națiunilor după Războiul Rece; contingentele militare poloneze în operațiunile de pace în perioada 1973-2009 și misiunile forțelor militare franceze în operațiunile din Cote d'Ivoire, în cursul anului 2004.

Prefața volumului cât și concluziile rezultate în urma acestei manifestări științifice au fost asigurate de directorii celor două prestigioase instituții care au organizat Conferința: dr. Hans-Hubertus Mack de la Institutul de Istorie Militară din Potsdam, Germania, și dr. Mihail E. Ionescu, Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară din București.

Volumul dispune și de patru anexe inedite ce cuprind date și informații utile: o succintă biografie profesională a participanților, punctele de contact ale acestora, programul Conferinței și istoricul apariției Seminarului de Istorie Central Europeană, semnat de istoricii americani William W. Eppley și William Stivers.

*

Secolul al XX-lea a fost profund marcat de cele două conflagrații mondiale, care au avut ca urmări imediate o nouă configurare geopolitică și geostrategică a întregii lumi.

Încheierea Primului Război Mondial a afectat profund, prin urmările sale, ordinea politică, social-economică și culturală a întregii lumi, chiar și a zonelor neimplicate direct în conflagrație. A rezultat o problemă diversă, derivată din moștenirea rămasă în urma prăbușirii marilor imperii, Țarist, Otoman și Austro-Ungar, proces care a generat renașterea unor noi state sau redobândirea independenței, în

cazul altora, a dus la formarea sau regăsirea identității naționale, la transformări și adaptări de ordin militar și la inversarea proporțiilor etnice în anumite zone și regiuni, ce au generat tensiuni interetnice și religioase, rămase și astăzi nesoluționate.

O poziție aparte a avut-o Uniunea Sovietică, care, deși guvernată de o ideologie social-politică nouă, total opusă celei existente în Imperiul Țarist, prin politica de extindere teritorială și dominație autocrată a fost considerată un stat succesor al acestuia, granițele sale lărgindu-se, înainte și după cel De-al Doilea Război Mondial, cu noi teritorii, obținute prin forță, ce nu au fost niciodată parte a colosului rus.

Disoluția URSS și sfârșitul Războiului Rece au dus, de asemenea, la o re poziționare geostrategică și politică europeană, la redefinirea granițelor unor state europene și asiatice, grefate pe fenomenul de extindere al globalizării mondiale. Vastul imperiu sovietic a generat, prin destrămarea sa, reizbucnirea unor tensiuni interetnice, soldate cu conflicte armate, cu redeschiderea a ceea ce astăzi definim drept „conflicte înghețate”.

Și dispariția imperiilor coloniale s-a produs atât prin violență, ducând la războaie sângeroase, de lungă durată, cum a fost cel franco-algerian, cât și în mod pașnic, cum este cazul apariției Commonwealth-ului britanic, prin asocierea voluntară a mai multor națiuni, aflate mult timp sub stăpânirea coroanei britanice.

Potrivit autorilor, dispariția marilor imperii a avut drept implicație imediată două procese majore: de constituire sau de consolidare a națiunilor și de construcție a unei instituții militare capabile să susțină și să apere la nevoie noua configurație statală. Acest ultim proces s-a produs în două moduri diferite: de la zero, cum a fost cazul armatei cehoslovace, după al Doilea Război Mondial și al celei bosniace sau prin naționalizarea armatei imperiale dislocate pe teritoriul național, cum a fost cazul slovenilor, croaților și sârbilor, după disoluția Imperiului Austro-Ungar.

Indiferent de modul cum a fost înlăturată dominația unor mari imperii, moștenirea lăsată în urma disoluției acestora ridică o problemă complexă, adeseori nerezolvată sau rezolvată incomplet, de natură politică, socială și de redefinire a identității naționale și religioase a populațiilor, obligate de multe ori să trăiască timp de secole alături, în pofida diferențelor majore de civilizație, religie și aspirații naționale.

CERASELA MOLDOVEANU

MIHAIL E. IONESCU, Romania orientală, 160 de ani (1848-2009), Editura Militară, București, 2009, 302 p.

Numitorul comun al studiilor republicate sau inedite cuprinse în acest volum este poziția României între Occident și Orient. Prima secțiune se ocupă de investigarea construcției instituționale românești, sub semnul orientării spre Occident, și ca avanpost al lumii occidentale latine în orientul slav. Cu alte cuvinte, modernizarea, sau mai bine zis seria de modernizări. Revoluția de la 1848 este considerată momentul de început al acestui proces de „întoarcere a Axei”, dar aceasta exprimă mai mult nevoia de a avea un reper precis pentru periodizarea procesului de modernizare a societății românești. De fapt, după cum se admite în primul dintre studiile din volum („Proiecte de modernizare a României”), care este și cel mai consistent, proiectele de modernizare au început prin Regulamentele Organice din 1831-1832, adică printr-o occidentalizare făcută în mod paradoxal prin Răsărit (Rusia asimilase deja prin filieră franceză și germană elemente de civilizație occidentală). Este și perioada când elitele devin conștiente de întârzierea istorică a societății românești față de Occident, și în care partea tânăra a acestei elite începe să plece la studii în Apus. Studiul despre proiectele de modernizare stabilește trei etape ale acestui proces: 1829-1916, 1918-1939, 1962-1989, fiind urmărite reușitele și eșecurile proiectelor politice de modernizare conservatoare, liberale sau comuniste. Alt studiu privește aderarea la NATO ca un vehicul al modernizării, deoarece aceasta a reprezentat asumarea maximă a valorilor occidentale, iar „pentru un stat ca România, o modernizare în afara occidentalizării este o imposibilitate practică, geografică, istorică și culturală” (p. 90).

Altă perspectivă din care este privită poziția mediană a României între Vest și Est este cea a participării la cele două războaie mondiale. Această poziție explică și politica de alianțe din cele două conflagrații, probleme tratate în studiile din a doua secțiune a volumului (despre dilema strategică a ofensivei în Transilvania sau a apărării liniei Dunării, despre motivele intrării României în Primul Război Mondial, despre decizia de antrenare în războiul contra URSS fără stabilirea condițiilor de angajare și fără utilitate). Astfel, în intervenția la masa rotundă dedicată intrării României în Primul Război Mondial se arată că Ion I.C. Brătianu a urmărit de fapt ca România să nu participe la conflagrație și să obțină la sfârșitul acesteia ceea ce promisese Rusia în octombrie 1914, adică Transilvania, Banatul și Bucovina, dar că presiunile făcute de Sankt Petersburg în august 1916 au făcut imposibilă menținerea neutralității. În studiul următor despre motivele intrării în război sunt analizate ocaziile pierdute (septembrie 1914, mai 1915, iunie 1916). Autorul consideră că România a fost o victimă a alianței asimetrice cu Rusia, deoarece intrarea în război s-a făcut doar din cauza presiunilor Rusiei.

În cazul participării României la al Doilea Război Mondial, autorul semnalează că în istoriografia post-1989 s-a adoptat uneori o viziune necritică asupra regimului Antonescu și a campaniei din Est, și că disputele politice din epocă sunt reluate prin controversele actuale dintre istorici. Autorul arată că trebuie depășită relatarea strict evenimentială și adesea hagiografică, prin evaluarea corectă a deciziilor politice din perioada premergătoare războiului și a deciziilor militare din 1941-1944. Concluzia este că decizia de intrare în război nu a fost sprijinită de un potențial militar adecvat, fiind luată exclusiv din motive politice (speranța victoriei Germaniei și a restituirii părții din Transilvania ocupate de Ungaria). Rezultatul a fost un efort militar inutil.

A treia secțiune a volumului cuprinde studii legate de securitatea națională. Cel mai interesant este cel despre evoluția poziției României în Pactul de la Varșovia (introducerea la volumul de documente editat împreună cu Dennis Deletant în 2004), în care se ajunge la concluzia că politica de independență și de sfidare a hegemoniei sovietice exprima de fapt interesul conducerii comuniste de la București de a-și menține puterea ilegitimă. Începuturile acestei schimbări în raporturile cu Moscova sunt evidențiate de atitudinea României în timpul „crizei rachetelor” din 1963, pe baza unor mărturii referitoare la contactele ministrului de externe Corneliu Mănescu cu diplomați americani. Pe baza unor documente declassificate se arată că, deși a avut indusă percepția ostilității față de URSS, „Declarația din aprilie 1964” a fost publicată ca urmare a unei propuneri a lui Hrușciov. În continuare, studiul urmărește atitudinea României față de invadarea Cehoslovaciei și pozițiile divergente în reuniunile și activitățile Tratatului de la Varșovia.

Alte studii din această secțiune examinează poziția particulară a României în politica Germaniei Occidentale față de blocul comunist după 1967 (pe baza unor fonduri documentare incomplete, însă), precum și relațiile româno-chineze în timpul Războiului Rece. Ambele cazuri sunt legate de problema distanțării de Moscova a regimului Ceaușescu, Germania oferind oportunități în relațiile economice, iar China un factor de securitate în raport cu URSS.

Ultima secțiune, „politica internă”, reunește studii cu subiecte mai diverse. Unul dintre ele propune o interpretare inedită asupra răscoalei din 1907, văzută ca un impuls dat modernizării, prin tentativa de lichidare a Vechiului Regim. Autorul apreciază că întârzierea cu care clasa politică a reacționat la acest semnal (neaplicarea reformelor) explică și înfrângerea din campania din 1916. De aceea, consideră autorul, răscoala din 1907 oferă lecții învățate pentru astăzi. Următorul studiu analizează vulnerabilitățile securității naționale în perioada interbelică și falimentul politicii externe promovate de Carol al II-lea. Eșecul major a fost atitudinea de echilibru între cele două tabere în conflict din vara și toamna anului 1939, ca urmare România ajungând să fie complet izolată. În aceeași secțiune, un studiu despre evoluția industriei de apărare a României în perioada comunistă și după aceea aduce informații asupra unui domeniu puțin investigat până acum. Volumul se încheie cu un studiu care aduce în discuție o problemă destul de neglijată de istoriografia românească: filorusismul unei părți a elitei politice românești din secolele XVIII-XIX, pentru care interesul național presupunea orientarea spre Rusia.

Ar fi fost de dorit ca volumul să cuprindă rezumatele studiilor în engleză, precum și un index.

ALEXANDRU MADGEARU

VIOREL ACHIM, Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni, Editura Enciclopedică, 2008, București, 350 p.

Inițial o teză de doctorat susținută cu succes sub coordonarea profesorului Șerban Papacostea în 2003, lucrarea lui Viorel Achim se ocupă de relațiile politico-militare dintre Ungaria, Bulgaria, Serbia, cumani și tătari între anii 1226-1301. Această reconstituire este o premieră în istoriografia românească, studiile anterioare ale unor autori precum Maria Holban, Șerban Papacostea sau Sergiu Iosipescu tratând doar diferite aspecte parțiale. Chiar și în istoriografia maghiară, relațiile Ungariei cu Bulgaria și Serbia în secolul al XIII-lea au rămas mai puțin cercetate.

Opera este întemeiată în special pe analiza documentelor de cancelarie. Tot mai frecvente după 1250, diplomele de proprietate emise de regii Ungariei consemnau faptele de arme ale beneficiarilor, astfel că ele constituie o sursă de informații mult mai bogată decât cronicile interne maghiare sau diversele izvoare bizantine sau germane. Reconstituirea campaniilor militare datorează mult acestor date disparate din actele de înobilare sau de confirmare a proprietăților.

Lucrarea stabilește patru etape în evoluția politicii expansioniste a Ungariei: extinderea maximă la sud și est de Carpați (1228-1241); ofensiva contra nord-vestului Bulgariei (1247-1272); tentativa de subordonare a Serbiei (1272-1290); pierderea poziției de putere regională (1290-1301). Autorul precizează că politica expansionistă a fost determinată de potențialul militar ridicat al Ungariei (dat de populația mai densă decât în statele vecine, de numărul mare de oameni sub arme și de resursele economice) și că a fost integrată în procesul mai amplu de extindere a catolicismului spre est, după dezintegrarea Imperiului Bizantin în 1204. După cum foarte sugestiv o spune la p. 73, „regalitatea ungară s-a folosit de ofensiva politică și confesională a Occidentului pentru a-și promova interesele”. Expansiunea mongolă intervenită după 1241 a stopat această expansiune și a determinat regândirea sistemului defensiv (prin ridicarea de fortificații de piatră, consolidarea apărării frontierei de est prin formațiuni grănicerești). Înainte de 1241, Ungaria ajunsese însă la extinderea maximă.

Capitolul II al lucrării este dedicat acestei perioade în care teritoriile extracarpatiche populate de români și cumani au intrat parțial sub hegemonia Ungariei, sub forma misionarismului catolic (crearea episcopiei cumanilor) și prin prezența militară, exercitată nu doar de către armata Ungariei, ci și de către cavalerii teutoni. În privința ariei controlate vremelnice de către acest ordin militar călugăresc, autorul nu admite decât Muntenia de la Olt la Curbura Carpaților, argumentând că toate trecătorile din Carpații Orientali erau apărate de secuși (p. 55-56). În schimb, Moldova a intrat direct sub dominația

Ungariei, iar cumanii de acolo s-au supus de bunăvoie și creștinat. Autorul consideră că în Cumania a existat un fel de provincie de graniță a Ungariei, dar în care s-au păstrat structurile politice locale, inclusiv cele românești. În legătură cu acel voievod Seneslau amintit în Diploma Ioaniților din 1247, autorul presupune, ca și alții, că este identic cu un anume Mișelav, care a fost înfrânt de tătari în 1241 (p. 67). O interpretare recentă datorată unui orientalist rus care a avut la dispoziție mai multe manuscrise ale cronicii lui Rășid od-Din în care apare această informație ne determină să privim cu prudență identificarea cu Seneslau, deoarece forma „Miș Lav” este incertă, iar izvorul nu obișnuiește să dea decât numele etniilor dușmane. Se pare că forma corectă este *Namiș Lar*, care se referă la „nemiți” (sașii din sudul Transilvaniei) (D. Mishin, *Information on the Vlachs in Medieval Islamic Literature (Arabic and Persian)*, “Romanian Civilization”, 6, 1997, 2, 45-47).

Politica de expansiune spre est a condus inevitabil la conflicte cu Bulgaria începând din 1228, Ungaria fiind favorizată de abandonarea catolicismului de către țarul Ioan II Asan după 1232. În acest context s-a creat și Banatul de Severin, în 1232. De fapt, suntem de părere că principala contribuție a lucrării este descrierea modului în care Ungaria a constituit un șir de teritorii de margine denumite „banate” de-a lungul liniei Dunării și Savei, începând cu cel de

Severin și continuând, în 1272, cu cele de Mačva, Bosnia, Usora, Soli, Kučevo și Braničevo. În istoriografia românească, apariția și funcția Banatului de Severin în cadrul politicii Ungariei fuseseră tratate în afara acestui context mai larg, minuțios analizat de autor. În privința Banatului de Severin, autorul apreciază că acest avanpost nu era destinat doar confruntării cu Bulgaria, ci deschidea și calea către o pătrundere spre Marea Neagră (p. 88). Nu a fost să fie așa, din cauza instaurării dominației mongole, care a necesitat consolidarea avanpostului, prin aducerea cavalerilor ioaniți în Banatul de Severin.

În perioada următoare, Ungaria a acționat în direcția instalării controlului asupra Bulgariei. Autorul examinează în capitolul V conflictele intervenite după 1247, care au condus la ocuparea de către Ungaria a regiunii Belgrad-Braničevo în 1254 (această zonă cu mare valoare strategică fusese disputată și cu Imperiul Bizantin în secolul al XI-lea). Un aspect interesant este cooperarea Ungariei cu Imperiul de la Niceea în perioada 1259-1261, care venea în contradicție cu apartenența la lumea catolică. Explicația dată de autor este că alianța a fost determinată de existența unui dușman comun, țarul bulgar Constantin Tich (1257-1277). Următoarea etapă a politicii față de Bulgaria este studiată în capitolul VI: încurajarea secesiunii Vidinului. Din cauza atacului din 1266, Bulgaria a ajuns să fie împărțită în două țarate, de Târnovo și Vidin, Banatul de Severin devenind și mai important pentru menținerea controlului asupra Bulgariei. În 1273, Vidinul a ieșit însă de sub suzeranitatea Ungariei și tot atunci zona Belgrad-Braničevo

a intrat în stăpânirea unor boieri bulgari de origine cumană. În deceniile următoare au avut loc unele tentative de recuperare a acestei regiuni. Altă problemă analizată de autor în acest capitol este caracterul stăpânirii exercitate de Ștefan Dragutin în Bosnia, Mačva și Braničevo după 1284. El este de părere că Ladislau IV a dorit să asigure controlul prin acest principe sârb care îi era cumnat. Doar cu timpul această concesiune a devenit un teritoriu sârbesc, autorul subliniind că această regiune condusă de Dragutin nu era decât continuarea unor banate ale Ungariei. Doar prin formarea acestei posesiuni a început popularea regiunii cu sârbi, continuată în secolul al XIV-lea și apoi în timpul dominației otomane. În același capitol VI autorul respinge ideea că ducele Ștefan (regele Ștefan V în calitate de *rex iunior*, adică rege asociat cu Bela IV) ar fi intenționat crearea în Transilvania a unui regat separat de Ungaria, după cum au presupus Ioan Lupaș, Ștefan Pascu și Tudor Sălăgean. Autorul subliniază că atunci când Ștefan a obținut puterea deplină (în 1270), el a desființat ducatul transilvan (p. 157-158).

În privința raporturilor cu Hoarda de Aur, autorul analizează în principal consecințele pe care le-a avut constituirea emiratului care avea centrul la Isaccea, condus de Nogai, în jurul anului 1264. Misiunile diplomatice au reușit pentru un timp evitarea unor noi invazii, dar în 1285 s-a produs un atac devastator, care a atins și Polonia și Bulgaria. Autorul subliniază că acest moment a însemnat transformarea emiratului de la Isaccea în factorul de putere hegemonic în regiune. Al doilea atac, din 1291, a extins dominația directă a emiratului până la Porțile de Fier (Banatul de Severin a dispărut astfel). Instalarea hegemoniei mongole, exercitate după 1301 direct de către Hoarda de Aur, este văzută de autor ca o ocazie favorabilă pentru desprinderea românilor de sub hegemonia Ungariei. Autorul a pus în evidență și în alte părți ale lucrării impactul pe care acțiunile politico-militare contra țaratului bulgar sau contra cumanilor și tătarilor l-a avut asupra evoluției societății românești dintre Carpați și Dunăre, în perioada premergătoare constituirii voievodatului muntean. Nu putem decât să regretăm că amplasând voievodatul lui Litovoi (cel din 1279) la est de Olt (p. 208-212), autorul a ignorat studiul nostru *Voievodul Litovoi și prima acțiune de unificare a statului muntean* din „Revista de Istorie Militară”, 2002, 3 (71), p. 42-46 (apărut chiar înainte de susținerea tezei), care argumentează cucerirea centrului voievodal de la Curtea de Argeș de către Litovoi, înaintea conflictului cu magistrul Gheorghe. Revenind la problema întemeierii Țării Românești, precizăm că autorul se rialiază, pe bună dreptate, credem, ideii că aceasta a fost creată ca un teritoriu de graniță al hanatului mongol, pus sub conducerea unui voievod local, căruia i s-a permis unificarea Olteniei cu voievodatul de la Argeș.

Volumul colegului Viorel Achim este o contribuție prețioasă la cunoașterea istoriei medievale a Europei Centrale și de Sud-Est, un exemplu pentru modul în care noua generație de istorici reia la alt nivel vechile probleme ale istoriografiei românești. Ar fi fost de dorit ca el să fi cuprins și un rezumat într-o limbă de circulație internațională.

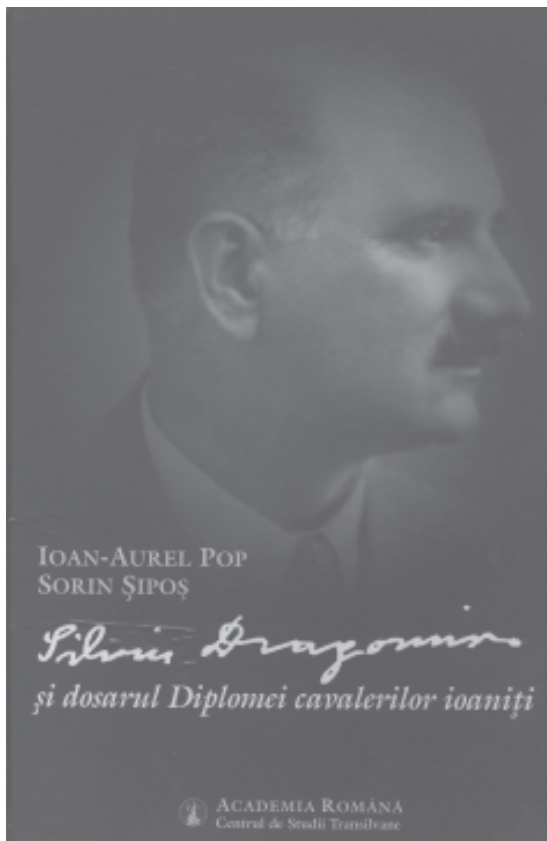
ALEXANDRU MADGEARU

Dosarul Diplomei cavalerilor Ioaniți – o nouă contribuție¹

Lucrarea postumă a profesorului Silviu Dragomir, *Diploma din 1247 a regelui Bela. Studiu critic*², pornea de la dorința declarată a profesorului ardelean de a stabili adevărul referitor la prima organizare de stat a românilor nord-dunăreni și a „închegării orânduirii feudale a principatului muntean”. El se

¹ Ioan-Aurel Pop, Sorin Șipoș, *Silviu Dragomir și dosarul Diplomei cavalerilor Ioaniți*, Centrul de Studii Transilvania, Cluj-Napoca, 2009.

² *Ibidem*, pp. 145-209.

întemeiază pe un prim postulat și anume că: „existența și apoi unificarea celor două formațiuni politice [din dreapta și stânga Oltului – n. S.I.] nu a lăsat nici o urmă în tradiția scrisă și nici în amintirea legendelor locale”³.

Analiza critică a documentului – care socoate că nu s-a făcut niciodată – i-a relevat și ține să o proclame dintru început, îndoieli la fiecare pagină.

Profesorul Dragomir începe cu critica externă a actului prin constatarea comprimării textului acestuia în registrul papal corespunzător anului 1250 al pontificatului lui Inocențiu al IV-lea. Deși scris mai înghesuit, totuși actul pare să fi fost transcris de același copist ca și cele dinaintea sa. Numai ultimul act din registru privind dieceza Lincoln (Anglia) este datorat altui scrib.

Următoarea constatare este a unor greșeli de limbă și terminologie geografică și etno-istorică. Dar toate aceste particularități nu sunt numai ale transcrierii acestui act ci se mai regăsesc, e drept, în unele acte false, dar măcar și încă în unul *autentic*.

În pofida faptului că arătările diplomei de la 1247 nu mai apar în nici un alt document al regelui Ungariei, severul lor critic trebuie să

recunoască existența totuși a unei mențiuni directe referitoare la relația suveranului arpadian cu Ioaniții. Astfel, în scrisoarea sa către papa Inocențiu al IV-lea din 1250, regele Bela al IV-lea confirmă că pe Ioaniți „quos iam partim collocavimus in loco magis suspecto, videlicet in confinio Cumanorum ultra Danubium et Bulgarorum, per quem etiam locum tempore invasionis regni nostri ad nos aditum habuit exercitus Thartharorum”. În aceeași scrisoare, însă, suveranul arpadian arată papei situația de la frontiera orientală a regatului, unde Rusia, Cumania, Țara Brodnicilor și Bulgaria „quo in magna parte nostro dominio subiacebant” acum erau supuse tătarilor, cărora le plăteau tribut. Or, în diploma pentru cavalerii Ioaniți, regele le dăruia „toată Țara Severinului” și drepturi în Cumania care, după trei ani, afirma că este supusă tătarilor. În această contradicție, profesorul Silviu Dragomir vede dovada „că acordarea unei donațiuni într-un asemenea teritoriu n-a putut avea loc”.

Faptul că la 24 iunie 1248 papa îndemna pe Ioaniți să apere pe cei din Ungaria în caz de pericol, făgăduindu-le indulgențe similare celor ce ar lupta pentru Țara Sfântă, este de asemenea socotit un motiv de îndoială în privința diplomei de la 1247 întrucât papa nu pomenește nimic în acest apel de donația, atât de însemnată a Țării Severinului. Argumentul este însă destul de lunecos, întrucât îndemnul Sfântului Scaun putea avea în vedere tocmai așezarea Ioaniților în părțile amenințate de tătari din regatul Ungariei, astfel donația subînțelegându-se, fără nevoia de a fi numaidecât pomenită.

³ Deși tradiția istorică, repusă în vedetă de Gheorghe Brătianu tocmai în anii când profesorul Silviu Dragomir lucra la studiul său, relevă tocmai reunirea statelor de la vest și est de Olt. Dar acestei tradiții tardive învățatul clujean, marcat de școala critică, nu-i acorda o deosebită încredere.

Profesorul Dragomir adaugă aici că vechiul istoric al cavalerilor Ioaniți, Giacomo Bosio (1544-1627), în a sa *Histoire des chevaliers de l'Ordre de S. Jean de Hierusalem; contenant leur admirable institution & police* (À Paris, 1629), deși va fi cunoscut acel îndemn papal nu menționează donația de la 1247, ceea ce ar constitui un argument că diploma nu fusese încă introdusă în registru atunci când învățatul italian consultase arhiva papală pentru scrierea operei sale. Aceasta ar permite și stabilirea unui termen posquem al falsificării.

Trăinicia acestui argument nu este neîndoielnică. Apelul din 1247 a fost introdus în registrul anului al V-lea al pontificatului papei Inocențiu al IV-lea câtă vreme diploma de la 1248 se afla în al 22-lea registru din anul al VIII-lea, care, dintr-un motiv sau altul, putuse să fi scăpat lui Giacomo Bosio.

Argumentația continuă prin critica internă a documentului de la 1247, profesorului Silviu Dragomir părăndu-i-se incompatibile drepturile afirmate de regele Ungariei în Țara Severinului și mai ales în Cumania – drepturi în parte concesate Ioanților – și situația reală a acestor teritorii, aflate după invazia de la 1241 sub dominația tătară. Totuși, la 1243 apare un ban de Severin, pe care criticul se grăbește să-l caracterizeze „mai mult nominal”. Temeiul îndoielilor sale este afirmația regelui din scrisoarea către papă de la 1250 privind extinderea stăpânirii mongole: „cum omnes alie naciones, contra quas experti sunt vires suas, tributarias se eisdem constituerunt et specialiter regiones, que ex parte orientis cum regno nostro conterminantur, sicut Ruscia, Cumania, Brodnici, Bulgaria, que in magna parte nostro dominio subiacebant”. La aceasta ar mai fi de adăugat eforturile regilor Ungariei de la Ladislau al IV-lea la Carol I Robert pentru reluarea Severinului, care, toate, ar susține inanitatea unei stăpâniri la sud și est de Carpați, corespunzătoare textului diplomei Cavalerilor Ioaniți.

Analiza istorio-geografică a conținutului diplomei pentru cavalerii Ioaniți ține seama de cercetările lui Dimitrie Onciul, János Kárácsonyi, N. Iorga, Lajos Elekes, Marki, Gy. Szekfü, Bálint Homán și, mai ales, ale lui Schonebaum. Totuși, Silviu Dragomir relevă faptul că opiniile lui Nicolae Iorga și C.C. Giurescu privind situarea cnezatelor lui Ioan și Farcaș și a voievodatului lui Litovoi sunt mai apropiate de textul diplomei.

De la aceste considerații preliminare istoricul ardelean purcede la confruntarea critică a informațiilor cuprinse în diploma pentru cavalerii Ioaniți din 1247 cu propria sa concepție asupra realităților românești de la sud de Carpați din prima jumătate a secolului al XIII-lea. Contradicții s-ar afla între existența, atestată de alte acte, a unui banat de Severin, în care „nu trebuie să înțelegem un teritoriu strict delimitat, ci doar o demnitate militară, investită permanent cu autoritate judecătorească, al cărui deținător este totodată și comandantul mai multor cetăți, acestea formând o unitate strategică” – cu exprimările „curajoase” ale diplomei privitoare la „toată Țara Severinului”, extinsă până la Olt. Contradicția este explicată și printr-un excurs asupra trecutului „feudei ungurești” de aici.

Silviu Dragomir este cel dintâi care teoretizează „stăpânirea nominală” ungară la Severin, deși nu infirmă lista banilor acestuia. Aceștia au rezidat totuși la Severin, fapt confirmat de existența unor vestigii catolice în săpăturile de aici, dar „banatul Severinului”, urmând și concluziile lui Ilie Mînea, trebuie situat la apus de Vodița, așa cum dovedesc și actele din secolul al XIV-lea și mai ales al XV-lea.

Absența Ioanților din ținutul care li se concedase este evidentă și cu prilejul invaziei bulgare tocmai în Țara Severinului, despre care regele se plânge papei la 1264. Oricum istoricul ardelean postulează exercitarea unei autorități ungare, a banilor de Severin, pe culoarul Dunării doar în amonte de Orșova.

Apoi o altă contradicție este descoperită în anvergura cnezatelor românești ale lui Ioan Farcaș, întinzându-se pe teritorii întinse și cu atribuții însemnate, față de situația altor cnezi de pe pământul românesc, deși despre aceștia din urmă mărturiile nu datează decât începând cu secolul al XIV-lea. Acceptarea caracterului statal al cnezatelor înfățișate de diploma de la 1247 ar face, pe de altă parte, să fie însoțită de dovada unei stăpâniri ungare mai vechi în ținuturile de la sud de Carpați. Or, nu se poate admite începutul „suveranității” ungare în teritoriul cuman decât din 1227.

În privința numelor cnezilor și voievozilor se insistă de asemenea, ajungându-se la ideea că forma Seneslau este artificială, provenind din dorința de a da mai multă vechime antropimului.

Profesorul Dragomir respinge propunerea lui Ion Conea de a plasa în Gorj „piscinele” de la Celei, dar arată că documentar cele de la Dunăre nu sunt amintite înainte de secolul al XVI-lea.

O altă ciudățenie a textului diplomei ar fi exportul de sare de la minele din Transilvania spre Bulgaria, Grecia și Cumania, țări în care producția de sare nu făcea necesar sau avantajos acest comerț.

Tot astfel colonizarea de către Ioaniți a teritoriilor concesionate ar fi fost o imposibilitate, neevitând resursele necesare nici în Transilvania și Ungaria. Istoricul român relevă și studiul filologului maghiar G. Luko privind toponimia ungară din Oltenia, asupra căruia observă o frecvență mai însemnată în nord-estul Mehedinților și pe Jiul Superior, evident că o răspândire din bazinul Petroșanilor, atrăgând totodată atenția asupra diferențierii necesare între toponimele ungare, pecenege, cumane, neoperată însă de învățatul ungar.

La sfârșitul acestor considerații critice profesorul Silviu Dragomir se socotea îndreptățit să declare apocrifă atât diploma de la 2 iunie 1247, cât și confirmarea papală. Falsul s-ar fi datorat dorinței de a dovedi stăpânirea ungară de odinioară asupra Cumaniei și mai ales a Olteniei. Data producerii sale ar fi după 1685, odată cu încercările Curții de la Viena de a justifica anexarea Transilvaniei, Moldovei și Munteniei. Termenul ante-quem este 1771, când Casa de Austria emite pretenții asupra Olteniei, Munteniei și Moldovei și când aceste pretenții sunt susținute istoric de iezuitul Georg Pray, a cărui argumentație se întemeiază pentru prima dată pe diploma pentru Ioaniți de la 1247.

Odată intrat pe acest făgaș, profesorul clujean indică pe cardinalul Kollonich și pe superiorul iezuiților Hevenesy de a fi ordonat executarea falsului. Din hărțile Olteniei din vremea ocupației austriace și-ar fi cules falsificatorii antroponimele Ioan și Farcaș, ca și pescăriile de la Celei. Mai mult, aceasta îi impune să pună sub semnul îndoielii întreaga corespondență a regelui Bela al IV-lea cu Scaunul Papal, unde la 1234 sunt pomeniți românii ca și diplomele din 1285 și 1288 privitoare la acțiunea lui Litovoi și fratelui său Barbat.

*
* *

Această remarcabilă punere în gardă a istoriografiei referitoare față de câteva dintre datele esențiale referitoare la începuturile organizării statale românești a rămas nu numai necunoscută dar și interzisă până mai ieri în depozitul de manuscrise al Academiei Române. Ceea ce dă măsura nu numai a situației istoriografiei românești ci și a atmosferei intelectuale de la noi. Este meritul domnilor academicieni Ioan Aurel Pop și cercetător dr. Sorin Șipoș de a fi stăruit și obținut, după o îndelungată împotrivire, manuscrisul lucrării lui Silviu Dragomir și de a fi pregătit în cadrul activului Centru de Studii Transilvane de la Cluj frumoasa ediție a textului și întinsul comentariu. Acesta începe cu o sintetică schiță bibliografică a învățatului și omului politic, continuând cu prezentarea activității sale ca medievist în cadrul studiilor consacrate evului de mijloc românesc. Formarea sa în etapa istoriografiei critice și-a spus cuvântul în ceea ce privește viziunea sa asupra Cronicii Notarului Anonim.

Un merit deosebit revine lui Silviu Dragomir în lămurirea mecanismului maghiarizării toponimelor românești de cancelaria regală arpadiană și angevină – ceea ce presupunea însă și o cunoaștere generalizată a limbii române de vechii traducători. Cunoscător al literaturii istorice maghiare și sârbești, el a căutat totodată să includă și rezultatele cercetărilor de lingvistică în reconstituirea trecutului românilor de peste munți în secolele IX-XIII. El a afirmat decăderea vechilor instituții românești din Transilvania și regatul Ungariei odată cu cucerirea arpadiană și a teoretizat deznaționalizarea prin înnoțirea și trecerea la religia catolică, teorie din care nu lipsește, desigur, ferma angajare profesională a autorului.

Analiza de către domnii Pop și Șipoș a diplomei pentru cavalerii ioaniți sintetizează cercetările întreprinse până astăzi privitoare la actul de la 1247 și cadrul său istorico-geografic. Concluziile sunt de un

deosebit interes, autorii considerând prevederile diplomei în contradicție cu politica generală a Sfântului Scaun și chiar a interesului iohanit, ceea ce explică întârzierea confirmării papale (1250) și efemera prezență a cavalerilor în ținuturile lor concesdate. Autenticitatea diplomei nu este însă știrbită de aceasta și, pe rând, domnii Pop și Șipoș demontează argumentația lui Silviu Dragomir, relevând și faptul că suspiciunea sa pornea de la precedentă analiză a documentelor de la 1698-1700 privitoare la unirea bisericii române din Transilvania cu Roma⁴.

Publicarea studiului profesorului Silviu Dragomir ca și a celor datorate editorilor săi sunt un pas necesar pentru descătușarea istoriografiei românești atât din capcana național-comunismului cât și din mirajele „demitificării” actuale, dovedind însemnătatea dezbaterii și confruntării rezultatelor cercetării.

Dacă însă Diploma Cavalerilor Iohaniți se poate astăzi socoti autentică, demersul lui Silviu Dragomir ridică fără tăgadă chestiunea unui amplu și coerent program de cercetări arheologice menit să scoată la iveală vestigiile vremurilor întemeierii Principatelor Române. Este astfel de neînțeles absența aproape completă a cercetărilor și, prin consecință, a descoperirilor arheologice din Oltenia referitoare tocmai la vremurile evocate de Diploma Cavalerilor Iohaniți.

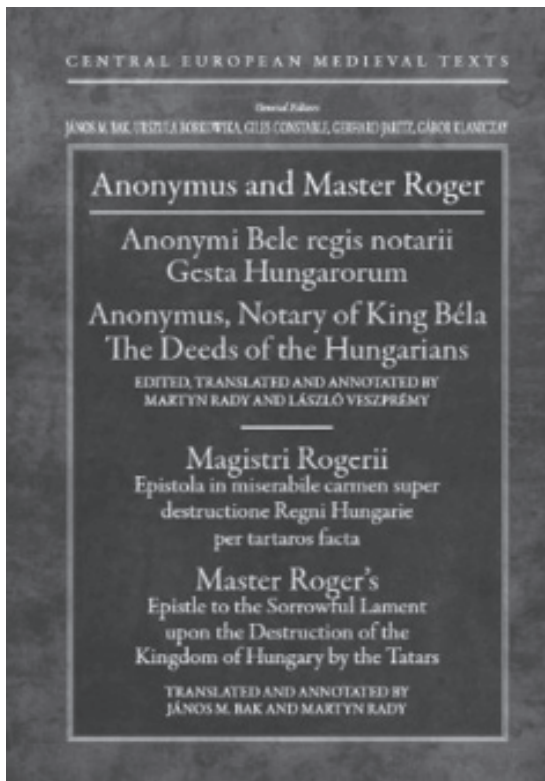
SERGIU IOSIPESCU

Anonymus, Notary of King Béla, *The Deeds of the Hungarians*. Edited, translated and annotated by Martyn Rady and László Veszprémy / Master Roger's *Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars*. Translated and annotated by János M. Bak and Martyn Rady. General editor: János M. Bak, Central European University Press, Budapest, 2010, LIII + 268 p.

În 1999 apărea primul volum din seria de izvoare medievale central-europene inițiată de Departamentul de Studii Medievale al Central European University de la Budapesta: *Gesta Hungarorum* a lui Simon de Keza. Iată că acum, același László Veszpremy, care a contribuit la editarea sa, îngrijește împreună cu alți doi prestigioși medievști maghiari publicarea altor două surse de mare interes și pentru istoria românească. Domnul László Veszpremy, profesor la acea universitate, este și directorul Institutului și Muzeului de Istorie Militară de la Budapesta, iar în această calitate a participat de mai multe ori la activitățile organizate de Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară.

Ideea de a reuni două izvoare într-un singur volum se datorează poate și unor motive de natură tehnică sau economică (sunt texte scurte), dar, după cum se remarcă în prefață, cele două opere au fost compuse la un interval redus de timp între ele. Edițiile sunt critice (bazate pe cele din *Scriptores Rerum Hungaricarum*, 1937-1938) și însoțite de traduceri în engleză. Notele de subsol aduc explicații consistente atât asupra denumirilor menționate în cele două surse, cât și informații asupra evenimentelor narate. Bibliografia generală cuprinde edițiile și traduceri anterioare (este menționat volumul I din „Izvoarele Istoriei Românilor” editat de Gheorghe Popa-Lisseanu în 1934, dar nu și ediția Rogerius din volumul V din 1935), precum și o selecție de lucrări referitoare la cele două izvoare și la epoca lor. Între acestea se află și cartea noastră *The Romanians in the Anonymous Gesta Hungarorum. Truth and Fiction* (Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2005), și o spunem nu cu orgoliu, ci pentru a arăta că doar prin asemenea publicații în limbi de circulație și care beneficiază de o difuzare externă adecvată, pot fi făcute cunoscute

⁴ Vezi în deosebi Silviu Dragomir, *Românii din transilvania și unirea cu Biserica Romei: Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697-1701)*, extras din BOR, an LXXX, 9-10 (septembrie-octombrie 1962), reimpresiuie, Cluj, 1990.

punctele de vedere ale istoriografiei românești. Dintre producțiile istoricilor români, mai sunt citate doar cartea lui Ioan Aurel Pop, *Romanians and Hungarians from the 9th to the 14th Century. The Genesis of the Transylvanian Medieval State*, precum și un studiu al lui Florin Curta.

Valoarea informațiilor transmise de cele două surse pentru istoria Transilvaniei, Crișanei și Banatului în secolele X-XIII este bine-cunoscută și nu ne vom opri asupra conținutului textelor, ci asupra edițiilor în sine. Scopul seriei „Central European Medieval Texts” este de a pune la dispoziție medievistilor, dar și unui public mai larg interesat, izvoare fundamentale pentru istoria Ungariei, Croației, Cehiei, Slovaciei și Poloniei. Pentru a ușura înțelegerea textelor și comentariilor, în traducerea engleză și în harta finală s-a optat pentru utilizarea denumirilor geografice în limba oficială a statelor respective. Astfel, spre deosebire de ceea ce vedem în multe scrieri ale istoriografiei maghiare, toponime precum Alba Iulia sau Oradea sunt menționate în forma românească (echivalențele în maghiară și germană se află într-un tabel la finalul cărții).

Spre deosebire de alte cronicile medievale care s-au transmis prin mai multe manuscrise a căror comparare a urmărit reconstituirea textului de bază, *Gesta Notarului Anonim* s-a păstrat într-un unic manuscris, copiat de către altcineva pe la mijlocul secolului al XIII-lea. Copistul a făcut unele erori semnalate de editori. Este posibil ca textul să nu fi fost transmis integral. În privința celei de-a doua surse, nici măcar nu este posibilă verificarea manuscrisului, deoarece acesta a dispărut. Scrisoarea lui Rogerius a apărut pentru prima oară ca anexă la cronică de Thuroczi tipărită de două ori în decursul anului 1488, la Brno și Augsburg, cu unele erori evidente care se datorează unei copieri intermediare (în capitolul II, venirea cumanilor în Ungaria este datată în 1242, în loc de 1239). În lipsa manuscrisului, toate edițiile ulterioare nu au avut altă posibilitate decât de a reproduce, cu unele emendări, textul din aceste incunabule. Ediția de față este bazată pe cea din *Scriptores Rerum Hungaricarum*, vol. II, datorată lui László Juhász.

Revenind acum la prima dintre opere, remarcăm că editorii au evitat să se pronunțe asupra identității lui Anonymus, înclinând însă spre datarea în jur de 1200. În introducere se mai discută și despre formația intelectuală a autorului anonim, care nu a beneficiat de o educație superioară bazată pe studierea clasicilor, ci de una specifică notarilor urbani din Italia. Limba greacă nu o cunoștea, dar se poate însă deduce că el avea unele cunoștințe de limbă turcică și de limbi slave.

Editorii, urmând teoria exprimată în principal de György Györffy în 1965, consideră că nume precum *Gelu* sau *Memurorut* sunt fictive, imaginate pe baza unor toponime preexistente. Astfel, se susține că numele personajului *Gelu* derivă din toponimul *Gilău*. În realitate, după cum am demonstrat în cartea pe care am dedicat-o *Gestei Hungarorum*, și după cum arată și alți istorici între care se remarcă acum Tudor Sălăgean¹, este invers: toponimul a păstrat amintirea acestui personaj, care a pierit în luptă acolo. De regulă, asemenea toponime din Ungaria medievală au transmis numele unor conducători sau proprietari locali. Se conchide în introducere că izvorul nu aduce informații despre evenimentele pe care le narează, ci despre situația din Ungaria din vremea redactării sale. Desigur, există anacronisme, pe care le-am

discutat și în lucrarea noastră, dar autorul nu putea introduce fapte care nu ar fi fost credibile publicului său, adică nobilii. Dacă românii ar fi fost oaspeți recentți în Transilvania în jurul anului 1200, digresiunea despre cucerirea Transilvaniei nu ar fi părut credibilă. Totuși, editorii nu contestă în mod explicit prezența românilor în Transilvania pe considerentul că Anonymus a transpus în trecut realități de la 1200. În comparație cu alte scrieri mai vechi sau mai noi ale istoricilor din Ungaria, introducerea la ediție se remarcă prin prezentarea imparțială a impactului politic al mărturiilor din *Gesta Hungarorum*, la români ca argument în sprijinul continuității de locuire în Transilvania, iar la maghiari ca fundament al unei mitologii naționale a luării în stăpânire a țării, care a fost elaborată de-a lungul secolului al XIX-lea prin utilizarea textului ca sursă de inspirație pentru opere literare și de artă.

Al doilea izvor este important deoarece oferă detalii de negăsit în altă parte despre împrejurările în care Ungaria a fost cucerită de tătari. Rogerius, italian de obârșie și ajuns ulterior arhiepiscop de Split între 1249 și 1266, era în 1241 arhidiacon la episcopia din Oradea, oraș care a fost pustiit de invazie. Pentru a justifica obținerea altui post, el a compus acest text în care a relatat nenorocirile prin care a trecut, având și ideea fericită pentru istoricii de mai târziu de a face și o descriere generală a situației din Ungaria. Titlul *Epistola in miserabile carmen super destructione Regni Hungariae per Tartaros facta* este considerat creația primului editor din 1488. Editorii apreciază că nu există dovezi că ar fi existat un „cântec”, anexat la scrisoarea care a fost tipărită atunci. Deși scris în proză, această relatare este „cântecul de jale”. Ea expune mai întâi rolul nefast pe care l-a jucat până la urmă colonizarea cumanilor în Ungaria, precum și motivele ostilității nobilimii față de Bela IV în perioada premergătoare invaziei tătarilor din 1241-1242.

După cum remarcă editorii, Rogerius nu a atribuit înfrângerea pedepsei divine pentru păcatele ungarilor, ci a căutat cauze de natură politică și militară (dezastrul este privit ca un efect al dezbinării dintre regele Bela IV și nobilime). Această concepție, care diferă de ceea ce scriau mulți dintre contemporanii săi, face din Rogerius un istoric veritabil. Operațiunile militare sunt descrise amănunțit, pe baza observațiilor proprii sau ale altor martori oculari, astfel că izvorul este inestimabil și fără pereche pentru cunoașterea evenimentelor din Transilvania și Ungaria anilor 1241-1242. În introducere și în notele de subsol la text, editorii au reconstituit pe baza celor mai recente cercetări aceste evenimente, aducând precizări asupra consecințelor instalării cumanilor în Ungaria, asupra desfășurării atacurilor tătarilor, precum și în legătură cu instaurarea dominației temporare a acestora asupra Transilvaniei. Este regretabil că ei nu au cunoscut lucrările lui Victor Spinei și Virgil Ciociltan, de referință pentru invazia tătarilor, inclusiv pentru Transilvania². Totuși, ca și în cazul celuilalt izvor, aceste comentarii oferă cititorului informații cuprinzătoare asupra stadiului actual al cercetării.

Reeditarea celor două izvoare și traducerea lor în limba care are în prezent cea mai mare circulație este o inițiativă fericită, care va înlesni cunoașterea istoriei Transilvaniei medievale în mediul academic internațional.

ALEXANDRU MADGEARU